

प्राचीन नेपाल

पुरातत्त्व विभागको मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या १५९

असार २०६२

Number 159

June 2005

सम्पादक मण्डल

प्रधान सम्पादक

कोशप्रसाद आचार्य

सम्पादक

चन्द्रप्रसाद त्रिपाठी

शुक्रसागर श्रेष्ठ

विष्णुराज कार्की

Editorial Board

Chief Editor

Kosh Prasad Acharya

Editor

Chandra Prasad Tripathi

Sukra Sagar Shrestha

Bishnu Raj Karki

प्रकाशक

श्री ५ को सरकार

संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय

पुरातत्त्व विभाग

काठमाडौं, नेपाल

Published by

His Majesty's Government

Ministry of Culture, Tourism & Civil Aviation

The Department of Archaeology

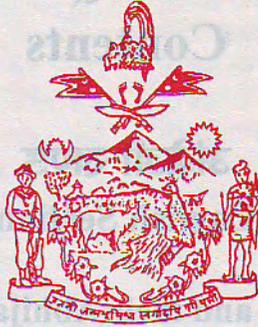
Kathmandu, Nepal

प्राप्ति स्थान :
साभा प्रकाशन
पुल्चोक, ललितपुर

To be had of :
Sajha Prakashan
Pulchok, Lalitpur

मूल्य रू. ५०/-

Price Rs. 50/-

प्राचीन नेपाल ANCIENT NEPAL

0621816

संख्या १५९
असार २०६२

Number 159
March 2005

सम्पादक मण्डल
प्रधान सम्पादक
कोशप्रसाद आचार्य
सम्पादक
चन्द्रप्रसाद त्रिपाठी
शुक्रसागर श्रेष्ठ
विष्णुराज कार्की

Editorial Board
Chief Editor
Kosh Prasad Acharya
Editor
Chandra Prasad Tripathy
Sukra Sagar Shrestha
Bishnu Raj Karki

विषय-सूची
Contents

अंग्रेजी खण्ड
English Section

"Nanyadeva, His Ancestors and their Abhijana" (Original Homeland)
Shiva Raj Shrestha 'Malla' 1-20

नेपाली खण्ड
Nepali Section

नेपाली वास्तु र वास्तुग्रन्थको संक्षिप्त परिचय
तारानन्द मिश्र २१-३८

चाबहिल स्थित धन्दो चैत्य जीर्णोद्धारबारे केही चर्चा
प्रकाश दर्नाल ३५-७८

NANYADEVA, HIS ANCESTORS AND THEIR ABHIJANA" **(ORIGINAL HOMETLAND)**

The historians of Nepal know very little about the early phase of the life of Nanyadeva, who had established Karnataki Dynasty in South-Eastern Nepal and ruled the Greater Mithila from Simraungarh, in the capacity of a sovereign king (*Bhupati*) from 1097 till his death in 1147 A.D. This great hero and founder of a great dynasty lovingly song in Mithila-folksongs, is also highly admired in folk tales of Mithila even after 850 years. But unfortunately, Nanyadeva was never given his proper place in the history of Nepal. But, way-back in 17th Century A.D., Newar Malla kings had declared him as their own *Pradhan Purva Purusha* (highly respected ancestor) and founder of their dynasty.

In an dishonest, caste biased and conspiratorial socio-political environment of the Rana Rule of the recent past, it was only natural to ignore a national hero like Nanyadeva of Mithila, who had built the foundation of a political culture, which latter-on changed the course of political and cultural history of Mithila and Nepal Mandala (Kathmandu valley, Banepa, Dolakha and other parts of Central Nepal) for betterment. Latter on, this revitalized socio-political culture became world famous and is now known as Mithila and Newari Culture. As is well known, this 'Mithila -Newari' culture is a healthy amalgam of unperverted Vedic Aryan, Mongolo-Indo-Austroloid and Buddhist value-systems, art, architecture and way of life. The rise of Karnataki dynasty in Mithila and their influence over Malla kings of Nepal Mandala had paved the way for the development of a political culture, which not only saved Hinduism and Buddhism from the most fierce and brutal physical, psychological and cultural attacks of Muslim invaders followed by the attacks of Muhammad Gazani (1000 to 1027 A.D.) and especially from the direct attacks of Muhammad Ghori

SHIVA RAJ SHRESTHA 'MALLA'

(1175 to 1198 A.D.). But during Harisingh Deva's time, unfortunately Simraungarh power could not face the attack of Ghiyasuddin Tuglak in 1324/25 A.D. and the Karnataki power was destroyed in Mithila. But the efforts to save Hinduism, Kirati and Indo-Austroloid Pengan Religions and Buddhism continued (even after the death of Karnataki kings) during the rule of Newar Malla kings, who were helped by Mishras, Jhas, Kayasthas, Hadas, Rathours and other 'Newars', who had fled to Kathmandu Valley with king Harisingh Deva. The Karnataki kings had revived and revitalized the unperverted Hindu culture (based on the teachings of Vedas and Upanishads), which was founded and encouraged by Great kings (Janaks) of Mithila during Mid-Vedic times. The Karnataki kings had developed a highly enlightening and public welfare oriented religion and institutionalized a positive and dynamic (ethical, judicial and general) socio-political culture. This culture was latter-on nourished by Newar Malla kings, which was found to be more tolerant, rational, liberal, egalitarian and based on social justice as compared to the more brutal Khas political culture radiated from Sinja-Dullu of medieval times. No historian in Nepal has seriously and sufficiently studied the Medieval History of Nepal from this angle.

Nanyadeva - The *Pradhan Purva Purusha* (The Founder of the Dynasty) of Newar Malla Kings of Nepal Mandala :

Even now, the historians of Nepal do not know properly, as to who was Nanyadeva and from where he had acquired inspiration to institutionalize this culture. The historians of Mithila and Northern Bihar have frankly

acknowledged that they know practically nothing about the early part of the life of Nanyadeva, his ancestors and their 'Abhijana' (country of their origin) and as such, they do not know the 'roots' of the Karnataki kings of Mithila. C.P.N. Sinha, the famous historian of Northern Bihar, based on the findings of Upendra Thakur and various other historians, concludes about him and his greatness in the following words.¹¹

"... Nanya Deva whose origin is even now shrouded in mystery and obscurity, succeeded in carving out an independent state, practically out of nothing. Beyond doubt, he happens to be one of the most remarkable personalities and political figures of Northern India. With all his limitations, either political or otherwise, his achievements were no means insignificant, if we take into consideration the state of political uncertainty and storm of contemporary India (created by brutal and successive attacks of Mohamud Gazani) ... Nanya Deva was a valiant warrior and skilled diplomat. Besides, he was a great patron of art, literature and culture. He is himself renowned as one of the famous scholars of his time ... It was under his able stewardship that Mithila achieved dizzy heights of glory and once again came to the fore-front of Indian history, both in the spheres of politics and culture, after a long gap of about fifteen hundred years. ..." [after the down fall of the dynasty founded by the most respected scholar - sage - kings (Janaks) of Mithila.]

In their inscriptions and writings, Pratap Malla and Jagajyoti Malla the famous Newar kings of Nepal, have very proudly declared Nanyadeva as their founder father (*Pradhan Purva Purasha*). The Malla Newar kings had also declared themselves as 'Raghu Vanshis', worshiped Raghu Vanshis' family Goddess Tulaja (Taleju) as their own 'Kula Devi' and adopted the 'Mandava Gotra' of Karnat Raghu Vanshi Nanyadeva. (Daniel Wright has quoted stone inscription of 1697 A.D. which describes Malla kings of Bhaktapur of Solar Race and of Mandava Gotra.²¹ Lila Bhakta Munakarmi in his article, has clearly established that the Goddess 'Dewimaju' (known to have been worshiped by Nanyadeva) was none other than Tulaja (Taleju) and was different than 'Maneswori' the family goddess of Licchivi Kings.³¹ Late Mr. Kula Chandra Koirala, after good deal of research, writes to say that while accepting to become 'Dolaji' and marrying granddaughter of Karnat-Vanshi king Harisingh Deva in Bhaktapur, (the most famous Newar Malla king)

Jayasthiti Malla (1382-1395 A.D.) had accepted to make his yet to be born sons, the 'Putrika-Putras' (of Rajalla Devi, the grand daughter of Devella Devi - the queen of Karnataki king Harisingha Deva). Such 'Putrika putras' are allowed to use the 'Gotra' (clan name) of the mother's lineage, by Hindu Smritikars as Manu, Vashistha, Gautam and Brihaspati.⁴¹ Therefore, it is very clear as to why the descendants of King Jayasthiti Malla (like Pratap Malla of Kathmandu and King Jagajyoti Malla of Bhaktapur) had declared themselves as the Surya Vansi (Raghu Vansi) and belonging to 'Mandava Gotra' and had adopted 'Tulaja' as their family protector Goddess. (Lord Rama had also belonged to 'Mandava Gotra' and was Raghu-Vanshi according to Valmiki Ramayana, etc.). Therefore, it is perfectly in line with, to accept Nanyadeva as a *Pradhan Purva Purasha* (the founder forefather) of Newar (Malla) kings, who also seem to have inherited the great social and political culture, patronized by great Karnat-Vanshi kings like Nanyadeva and his great successors like Ramasingh Deva and Harisingh Deva. It is thus, proven that the descendents of famous Newar Malla King Jayasthiti Malla, did have family ties with Karnataki kings of Mithila and a few Nepali historians, who denied this fact, were themselves suffering from lack of research information. This study is important to clearly identify the cultural roots of Karnatakis of Mithila and Newar ruling elite of contemporary Nepal Mandala for rewriting Medieval History.

NANYADEVA IN NEPAL VANSHAVALIS (OLD AND NEW CHRONICLES)

Unfortunately, very little is recorded about Nanyadeva in Gopal Rajvanshawali and other older chronicles of this category, which the modern historians accept as 'reliable'. These – Gopal, Keshar, Dhanbajra (Gorkha) and Dr. K.P. Malla (VN-Nepal Vanshawali) have very short notings only, saying that ... "*In Saka Samvat 1019, Sravana Sukla Dyitiya, Saturday, Svati Naksatra, Ripumarda Lagana, King Sri Nanya Deva, founded the Kingdom of Tirahuta at Simara Vana Gadha ...*" (This date, Saka Samvat 1019 or 1997 A.D. is supported by archeological evidences also.) But other recordings like the birth of Nanyadeva's son (?) Arjun Deva in Nepal Samvat (N.S.) 352 (1231 A.D.) noted in Gopal Vanshawali Leaf 34 seems to be clearly wrong.

On the other hand, so called (Khasa) Bhasha Vanshavalis of latter period, provide us with much more detailed descriptions about Karnat Vanshi kings and

contemporary kingdoms of Mithila and Nepal Mandala (Central Nepal). [Present day Nepali language has been evolved from 'Darda-Khasha' language, when the Khashas (Non-Aryan Caucasoids) of Sinja-Dullu arrived Midwestern Nepal, their language became 'Parvate'. When they reached Gorkha, it became 'Gorkhali', and when the Gorkhals conquered Nepal Mandala, Khasha language became 'Nepali'. Bhasha Vanshavalis, therefore are basically translated and written in 'Khasha Bhasha', from some unknown original chronicles written in ancient Newari and Sanskrit language.] But unfortunately, instead of picking-up useful historical information from such Bhasha Vanshavalis, renowned modern Nepali historians like Dr. Dilli Raman Regmi and famous European historians like Luciano Petech and Cicil Bendel have rejected such Bhasha Vanshavalis, terming them as 'absurd', which according to this author was a gross mistake caused by their bias and lack of understanding. My research on the facts concealed in the descriptions on the early life on Nanyadeva in such Bhasha Vanshavalis (presented below) will also prove this. It was mainly because of the date (9 N.S. = 811 Shaka Samvat) assigned in almost all the 'Bhasha Vanshavalis' (for the date of establishing his capital in Simraungarh by King Nanyadeva), these most famous historians like Regmi and Petech rejected these Bhasha Vanshavalis and termed them as 'absurd'. In the opinion of this author, it was like throwing the baby along with the dirty bath water from the bath tub. Mr. Surya Vikram Gyanwali had (in 1962/63 A.D.) established as to how this unintentional mistake had occurred and as to how this mistaken date led to other mistakes. He has also very firmly proved that these mistakes were not deliberate and manipulative.

According to Mr. Surya Vikram Gyanwali⁶⁷, some unknown chronicle writer, while copying from an original and unknown chronicle, omitted the word 'Nanda'=9 from the original, which read ægGb]Go' z"Go zlz ;lDdt zfs jif]{Æ meaning Nanda=9, Indu=1, Sunya=0 and Shashi=1 \Saka Samvat 1019 (or 1097 A.D.). If one omits 'Nanda' from this verse, it becomes 811 Shaka Samvat, or Nepal Samvat 9=889 A.D. Some unknown chronicle copier/writer took Nepal Samvat 9 as Nanyadeva's establishment of his capital in Simraungarh. Some chronicle copiers took this mistaken date as the date of Nanyadeva's attack on Kathmandu Valley, and connected this time with the time of king Ananda Malla of Bhaktapur and Jaya Deva of Kathmandu-Patan by mistake. This was clearly an un-intentional mistake, which was followed by almost

all the Bhasha Vanshavalis including Daniel Wright Vanshawali, Rajbhog Mala and many other Vanshavalis written in Khasa (old Nepali) Bhasha during the time of Shaha and early Rana rules in Nepal. This fact proven and pointed out by an eminent historian and famous academician like Mr. Surya Vikram Gyanwali in 1962/63 A.D. was surprisingly ignored by Dr. Dilli Raman Regmi (whose Medieval Nepal was written in 1965 A.D.) and Luciano Petech, whose Medieval History of Nepal (revised edition) was published in 1984 A.D. This is why and how these great historians made serious mistakes of not using Bhasha Vanshawali records to reconstruct the medieval history of Nepal Mandala and Mithila. (The famous French historian Mr. Levi had also pointed out towards possibility of such mistakes, but he had not been able to explain exactly how.)

About Bhasha Vanshavalis and What They Say About Nanyadeva

Late Bala Chandra Sharma and Dr. Jagadish Chandra Regmi seem to be, the only prominent historians, who had acknowledged about the greatness and importance of the historical descriptions found in Bhasha Vanshavalis. Famous scholar and historian Late Bala Chandra Sharma has firmly opined that "... if we do not accept chronicles as historical records (in Nepal) it will be a gross mistake One must understand that spiritual and religious life is of paramount importance as against the material life" (This fact is of course overwhelmingly important in the chronicles in Nepal.) "... It seems that there was one original unknown chronology writer, whom the Bhasha Vanshawali writers of latter period have followed (adding their own comments and recordings). ..." The uniformity of descriptions found especially in the parts dealing with the historical description of 'Pre-Malla' and 'Post-Malla' periods in all Bhasha Vanshavalis will prove this — writes Mr. Bala Chandra Sharma.⁶⁸ Unfortunately such 'original' Vanshawali or Vanshavalis – the prime source of all Bhasha Vanshavalis (different and yet more similar to Gopal Rajvanshawali) have not been located so far. According to Dr. Jagadish Chandra Regmi such (original) chronicles might have been taken to Europe by famous collectors like Hogson and E.B. Cowell, etc. Dr. J.C. Regmi is on record to say that although archeological evidence like stone inscriptions are important, but the importance of chronicles of all types and of all time periods are inevitable.⁷¹ It will be pertinent here to remember the writings of the famous writer Late F.E. Parjiter, who had proved that the original Puranas like Vayau, Matsya and Vishnu can be the great source

for writing history of ancient Indian sub-continent. He has proved beyond doubt that most of the original parts of Puranas written by Chhatriya 'Sutas' are authentic and various stories coined and recordings made by Brahmin priests are mostly fabrications and imaginary (written with the motive to suit their own faith, class or vested caste interests).⁸⁷ As almost all of the Bhasha Vanshavalis are written in 'Puranic Style' Mr. Parjiter's concluding remarks presented above may be equally true in case of Bhasha Vanshavalis as well. Such Bhasha Vanshavalis were distinctly translated and rewritten by Buddhists and orthodox Hindu Brahmins with very strong religious and caste bias, but nevertheless, they have incorporated many-many useful information of great historical and cultural values.

Therefore, (only) after dropping fantastic tales and deliberate religious and deplorable caste-biased fabrications from these Bhasha Vanshavalis, the clear historical narrations can be unearthed, also in case of Nanyadeva, his achievements and failure, his time and about the culture he brought, transplanted or promoted by mixing it with the existing Vedic Aryan, Kirati and Proto-Mongolo-Indo-Austroloid culture of contemporary Mithila.

Main Topics Related with Nanyadeva, Picked-Up from Bhasha Vanshavalis

The almost common and important issues or topics, thus found and picked-up from various Bhasha Vanshavalis are listed below, which are not found anywhere else recorded as historical facts in the 'standard' books of history. They are:

Topics (1) Some Surya Vanshi princes (from Solar Race) had gone to Kokan Country (west coastal area of Maharashtra adjoining Karnataka in South India), after the rule of their kingdom of Ayodhya discontinued. सूर्यवंशी राजाहरूको अयोध्याको राज छुटे पछि कोही राजाहरू (राजपूत्रहरू) कोकण देशमा नै बस्यो ...

Topics (2) The original home-land of Newars is Kokan ... A country called 'Neyār' is (there) even now by the bank of River Chandra Bhaga. ... नेवार हरूको आदि-स्थान कोकण देश हो ... नेवार भन्दाको देश अफसम्म चन्द्रभागा नदीको किनारमा छँदैछ ... (Please note, this place is written as 'Neyār' in Rajbhog Mala (chronicle) etc. and not as 'Nāyêrā' or 'Nayyer' "नायर")।

Topic (3) From Kokan Country (these descendents of Surya Vanshi princes) came to the banks of Chandra-Bhaga River by the side or under the control of the Bara Mallar and settled there. Their castes, Surya Vanshi, Chandra Vanshi, Chauhans, Vyashyas, Kachhars, Sudras, Jyapus. They lived there for three-four generations.

... कोकण देशबाट आई बाह्र मल्लारका अम्बलमा चन्द्रभागा नदीका किनारामा बस्यो । जात सूर्यवंशी, चन्द्रवंशी, चौहान, वैश्य, कच्छर, शूद्र, ज्यापू - वँहा यिनीहरू तीन-चार पुस्ता सम्म विताय ...

Topic (4) From among these, Surya Vanshi Rajputras, Nanyadeva came to Dilli (Delhi) at the age of 20 with his mother, father and family (wife) and served the 'Badshah' of 'Dilli' for 5/7 years .

... यिनीहरूमध्ये सूर्यवंशी राजपूत नान्यदेव भन्दाका २० वर्षका उमेर हुँदा दिल्लीमा आमा बाबु परायार समेत लाई ली गै आफुले दिल्लीका वादशाहको नोकरी गर्‍यो । ५/७ वर्ष सम्म वादशाहका नोकर भै बस्यो ...

After this, there is description of Nanyadeva leaving Delhi after the death of his parents and his (first ?) wife like a 'Phakir' and reaching Ayodhya, finding 'Tantrik Puja' method and Goddess Tulaja's 'Yantra' and 'Mantra' and from River Sarayu and fantastic story of finding of great hidden wealth of (prehistoric king) Alarka, from 7 deep-wells and construction of enormous fort in Simara-Bana (jungle) with the help of 'Rakshyas' of Lanka and ultimately the laying the foundation of Karnataka king dynasty in Mithila.

Sub-groups of Bhasha-Vanshavalis

As stated earlier, the uniformity of the descriptions about the early life of Nanyadeva and his ancestors in Bhasha Vanshavalis, is remarkable (as also noted by late Mr. Bala Chandra Sharma). The Khasa Bhasha Vanshavalis can broadly be grouped into three. These types of Vanshavalis are:

- (i) **Denial Wright Chronicle Type:** This type of Vanshavalis is believed to have been copied and elaborated by some Buddhist priest-scholars of Patan in Parbate language from some unknown original copy. Other Vanshavalis which are also copied, elaborated and compiled (from the same original chronicle) or written on the basis of Wright Vanshavalis by Brahmin Priests and written in old Nepali (Khasa Bhasa) after the

defeat of Newar kings. Chalise Vanshavali (Keshar Library 9/1276), Nepal Vanshavali (National Archive Reel #1059/6) and Nepal Vanshavali (National Archive Reel # B245/13) etc. are largely based on Wright Vanshavali. There are some other Bhasha Vanshavalis which are based both Wright and Rajbhog Mala.

- (ii) **Rajbhog Mala Types:** There are several (probably more than 30) of such Bhasha Vanshavalis mostly written during the times of Bahadur Shah, Jung Bahadur and Bir Shumsher Rana. The most famous in this category is Rajbhog Mala.
- (iii) **Various other Bhasha Vanshavalis:** Nepal Desh Ko Itihas, Kathmandu Upatyaka Ko Ek Rajvanshavali, and various Vanshavalis and one compiled and written by Hari Nath Dhungana and presented to Bir Shumsher Rana in 1956 B.S. (Micro Film Reel # 239/14 of National Archive) are important ones. All these chronicles are mostly influenced either by 'Wright' or 'Rajbhog Mala' or both chronicles. The one in possession of this author Shiva Raj Shrestha 'Malla', found in Doti in Far-Western Nepal, is relatively new (about 150 years old), written in Nepali paper and preserved by Hartal (poison) paint and glazed by Crunch shell. Some 15 years back, this author had given this chronicle to Late Mr. Dhana Bajra Bajracharya for study and he had pointed-out the uniqueness of this chronicle especially in the description of early life of Nanyadeva, which is not found anywhere else till now. The original source of some information found in Dhungana and Shiva Raj's Vanshavalis are so far unknown.

The Vanshavali largely based on Wright Vanshavali named 'Nepal Desha Ko Itihas' is also important as it gives some dates in 'Harsha Samvat'. [This chronicle seems to have been translated into Parbate Bhasha with elaboration etc. from some unknown and old chronicle written during early 'Bainsh Thakuri' period. It is possible that the 'Bainsh' (not 'Vyashya') Thakuris were descendents of 'Vardhana Rulers' of India and were using 'Harsha Samvat'.] But more important are 'Dhungana Vanshavali' (written in modern Sanskrit, National Archive, Dept. of Archeology Micro Film # 239/14 and Kathmandu Upatyaka Ko Ek Raja Vanshavali 'Prachin Nepal' # 4, Shrawan, 2025 B.S., edited by

Bala Chandra Sharma). Dhungana Vanshavali mentions the date of Nanyadeva's attack on Kathmandu Valley as Nepal Samvat(N.S.) 230. (Gopal Vanshavali gives this date to be N.S. 231). The other vanshavali edited by Mr. Sharma mentions the rule of Bam Deva, Harsha Deva and Shiva Deva-III and continues to describe Nanyadeva's 'entry' in Srimraungarh in (correct) date of Shake 1019 (unlike in other Bhasha Vanshavalis). The vanshavali in the possession of Shiva Raj Shrestha 'Malla' seems to have been written on the basis of all other Bhasha Vanshavalis. But has a totally different description of Nanyadeva ancestor's migration to a country called 'Nimad', before going to 'Neyār' country by the banks of Chandra-Bhaga rivers. The original chronicle from which this description of Nimad (Newar?) country was taken - has not been located so far. It is quite possible that this type of chronicles have been hidden or destroyed by the caste-biased people with narrow feudal outlooks, as they indicated the fact that the ancient Newars had some connections with Rajasthan.

Topic - 1: Some Surya Vanshi princes (from Solar Race) had gone to Kokan Country after the rule of their kingdom of Ayodhya discontinued

There is no research work done in Nepal to prove or disprove the fact that the ancestors of Nanyadeva were from ruling Solar Race of Ayodhya who had gone to Kokan (South-West Coast of Maharashtra) adjoining North-West Karnataka (near Batapi, the capital of Ancient Chalukyas and Tulajapur - Sholapur in Nimad Country of ancient Rajasthan-Central India) in the pre-historical or medieval times. But, there have been considerable number of pre-historical and historical studies conducted in India. Parjiter had established that there were several wars between Mandhata's successors and Pururava-Haihayas.^{9f} According to Vayu Purana, there is a description of King Harit of Ichayaku (Solar) Race of Ayodhya and as to how his successor (King Bahu) was forced by Haihaya kings of Lunar Race (Eila Vanshi) to flee to jungles. According to Vayu and Kurma Purana, king Harit was the grandson of king Harischandra and Parjiter places him on 35th generation after Vivaswyat Manu or 30 generations (or some 500 years earlier) than Lord Rama. This name of Harit is important, as many historians including Dr. R.S. Tripathi etc. are on record to say that the old Chalukya Dynasty of Batapai (Karnataka) claimed their main lineage from King Hariti of pre-historical Ayodhya.^{10f} It should be noted that the Chalukyas of Kalyani were branched-off from the old Batapi Chalukyas. [(Batapi is now called Badami which is near Bijapur.) Nanyadeva

is very firmly believed by some historians to be a commander of Vikramaditya-VI (Kalyani Chalukya emperor) who had attacked North and North-East India and some parts of Nepal.]

After Lord Rama, the successors of his son Kusha and Lava had also spread towards North, South and Central India. The successors of Bharata were spread all-over Punjab and North-West India (Kaikaya Desha) and successors of Satrugana had been ruling the area near Mathura. But after the great war of Bharat (Mahabharata), thousands of kings and princes of Solar and Lunar race were killed and there was a great political vacuum till the time of Mourya kings. In the epic Mahabharata, Lord Krishna is recorded as saying that, "... at present there are some 100 ruling kings of Solar and Lunar races. ..." As Haihayas and Yadavas had become very powerful after Lord Rama's time, the princes (Rajputras) of Solar Race had to survive in a very low profile. Dr. R.C. Majumdar also confirms that in South India, only after Pulkeshin-I (540-566 A.D.), the Chalukyas of Batapi (present day Badami of Bijapur district, near Kokana-West Coast) emerged as a super power, who claimed that their ancestors were from Ayodhya Ruling Family of Solar Race. Dr. Majumdar further writes to say that in Andhra Desha, there were small kingdoms created by 'Ischakyu Vanshi' (Solar Race) princes from Ayodhya, after the downfall of Satabahana Empire.^{11'}

Therefore, it is well established that some princes (Rajaputras) from Ayodhya had migrated to South India and indeed had established small principalities, as described in all the Bhasha Vanshavalis found in Nepal. This study indicates that the ancestors of Nanyadeva had lived in Kokan Country for 7/8 generations (or for about 150-160 years). The chronicle collected by Shiva Raj Shrestha 'Malla' is more explicit and gives the description in the following words:

"... अयोध्या नगरी उजाड भै तेसमा वस्न्या मानिसहरु चारै तर्फै वहन गया. राजवंशका मनुष्यहरु जुन जुन ठाउमा वडन गया उसै उसै ठाउमा आफ्ना आफ्ना पुरुषार्थ अनुशार सानो ठूलो राज्य स्थापित गरी वस्या. निदान. तिनै सूर्य वंशमा का कोही मानिसले अयोध्यावाट दक्षिणको कोकण देशमा. गै क्यै दिन ७/८ पुस्ता सम्म वसेछन् ..."

(... After the capital city of Ayodhya became deserted, the citizens and princes had been scattered all around. The princes of Solar Race founded small and big kingdoms according to their capabilities. In conclusions, some of the men of

Solar Race from Ayodhya went to Kokana Country and stayed there for 7-8 generations.)

(Please note that many scholars like Parjiter and Pulskar have computed the average period of rules of many kings of various 'Puranic' period and found that in an average, the period of rule for a king can be given as 18 to 20 years.)

The area (presently called South-West-Coast Maharashtra and North-West of Karnataka) in medieval times was probably referred as Kokan Desha. The country was located at the south of Godavari River and north of River Tungabhadra. Dr. Satyaketu Vidyalkar^{12'} also confirms that the ancestors of Chalukyas of Batapi were from the ruling Solar Dynasty of Ayodhya. Dr. Dina Nath Varma has studied Chalukya's origin in more detail and after studying the writings of Srinivasacharya, Ayngeer and Dr. H.C. Roy etc., has very firmly concluded that the ancestors of Chalukyas of Batapi were definitely from ancient Ayodhya's ruling Solar Race, who for some (unknown) reason had migrated to Rajasthan-Maharashtra, which had become their 'work place' (Karya Chetra) before coming to Karnataka.^{13'} Dr. Varma also rejects B.A. Smith's opinion that Chalukya's were originally called 'Chaya' (Gurjars) and agrees that Chalukyas came from Rajasthan.

Thus, on the basis of the recordings of ancient Indian history, the Ischyaku Vansi Rajaputras (princes of Solar Race) of Ayodhya had been scattered and some of them had reached Rajasthan. From there, they moved on to reach Maharashtra-Kokan Coastal Area, after spending some unknown number of generation in Rajasthan. They worked there for some unknown Maharashtraian/ Karnataki emperors or established small principalities under the patronage of powerful emperors (Mauryas, Guptas, Satabahans ?). They seem to have moved further south towards western coastal country and towards Central Karnataka and one of these Rajputras, established a powerful kingdom in Central Karnataka, when there was favorable political situation in the Sixth Century. Jaya Singh was the one, who had defeated weak Kadamba and Rashtrakuta kings and created a small kingdom with the capital in Batapi. To show his super-natural or divine power, probably, he had to coin the story that his ancestors were created by Lord Brahma himself from 'His' closed palms (Chuluka) filled with holy water. As stated earlier, Chalukyas were from 'Ichakyu-Hariti Linage' and Nanyadeva's ancestors were also descendents of Lord Rama (popularly called Raghu Vansi of Ayodhya) and had Goddess Tulaja as their family protector Goddess.

The distant ancestors of Nanyadeva had also migrated to Rajasthan and ultimately to Karnataka or Kokan (West Coast-country of Maharashtra-Karnataka). The existence of Tulajapur and temples of Tulaja in Solapur (Maharashtra) and Khandawa (in Nimar country of North-Western Madhya Pradesh adjoining Southern Rajasthan) also points-out towards this possibility. As stated earlier, the Chalukyas were descendents of King Hariti (ancestor of Lord Rama). (But, it is also possible that this Hariti was a different person and descendents of Mathura's king Satrugana.) The Chalukyas probably had great faith on Nanyadeva's forefathers, as they were also Raghu Vansi Rajputras, even though, they were not Chalukyas. Dr. Rama Shankar Tripathi¹⁴ has recorded that kings of old Chalukya Dynasty of Batapi used to consider themselves as 'Manabya (Mandava) Gotri'. [It is noteworthy that the ancestors of Nanyadeva also belonged to this 'Gotra' (clan name).] The ancestors of Nanyadeva might have even helped King Pulkeshin-I (550-567 A.D.) to conquer Vizapur and in creating the capital in Batapi. They might even have fought for Pulkeshin-I and II (kings of old Chalukya Dynasty) in conquering Gaangas of Myshore, Alupas of Kerala (Malabar of Nayaras) and other contemporary kings of Latha (Gujrat) and Gurjars of Kachha. But there is no specific record found so far to prove that the ancestors of Nanyadeva had any kingdom of their own. They seem to be the professional soldiers, who had earned high reputation in this field. Otherwise, the

chronicle writers of Simraungarh must have recorded the history of Nanyadeva's father and his forefathers. It seems that forefathers of Nanyadeva had already moved to Nimar (Niwad) Country to the north of Kokan at the time of the establishment of new kingdom of Chalukyas in Kalyani in Bidar near Solapur-Tulajapur. [Chalukyas of Kalyani were the ones who had attacked Mithila, and Gauda (Bihar Bengal, etc.).] But it is also possible that forefathers of Nanyadeva were minor kings of Devgarh of Kokan Coastal Area, which is different than Deaugarh of Central India and Orissa. (Please see Map 16°×74°.) Further research is needed to establish these historical facts. At the present state of our knowledge, it can only be put forward as a hypothesis that the ancestors of Nanyadeva were not from Hariti Linage like Chalukyas and possibly they were descendents of Kusha, son of Lord Rama. The 'Shloka' (verse) written on the metal box said to have been found by Nanyadeva from Sarayu River, mentions a King by the name of Nala. It is possible that this Nala was not Ila Vanshi mythological King Nala (husband of Damayanti). According to 'Matsya Purana' (Surya Vansha Barnan, 1/11), the name of great-great grandson of King Kusha was also 'Nala'. There is also a possibility that the ancestors of Nanyadeva were driven to Central India by King Jarasandha at around Mahabharata time period. Further research is needed to find more about the ancestors of Nanyadeva who had come to Kokana Desha.

Map of Deaugarh (16°×74°) and Kokan Country.

Topic - 2: The original home-land of Newars is Kokan A country called Neyār (नेयार) is even now there by the bank of River Chandra-Bhaga.

This types of vague description found in Bhasha Vamshavalis have clearly misled the students of early medieval history. The mistake (about the original homeland of Nanyadeva and his ancestors) seems to have started from the description of Rajbhog Mala and Nepal Desh Ko Itihash and similar chronicles compiled and elaborated by some unknown Khas-Brahmin priests who have created confusion about the country called Neyār which by mistake became Nāyêra. In Rajbhog Mala Part II, there are two descriptions about Karnatakis and Nanyadeva.^{15f} It says that 'Kokan' is the original homeland of Newars and they migrated from 'Kokan' to a place under the territory (अम्बल) of 'Baraha Mallar' situated by the banks of Chandra-Bhaga River. It also declares that a country called 'Neyār' (नेयार) is still there by the banks of Chandra-Bhaga River. This chronicle (Rajbhog Mala, Nepali version published in the book form by Department of Archeology) does not explicitly say that this Neyār (नेयार) country is in South India. It is only silent and vague. Nepal Desh Ko Itihash (Bhasha Vanshavali) also mentions this country as Neyār (नेयार) and not as Nāyêra (नेयार), as written in History of Nepal, edited by Daniel Wright. (Munshi Shew Shunker Sing and Pundit Sri Gunanand had translated this famous Wright Vanshavali into English from an 'Original' Parbatya Manuscript than in possession of E.B. Cowell. In the book form, this Wright Vanshavali was first published in Cambridge in 1877 A.D.). In the chronicle in possession of Shiva Raj Shrestha 'Malla', there is no mention of 'Neyār' or 'Nāyêra' Country. It says that some Newars had come from 'Newad Desh'. Rajbhog Mala describes the attack of Nanyadeva by saying that on Shake Samvat 811 (N.S. 9) Nanyadeva came from South Karnataka Country, and entered Nepal. In his army there were people of many castes. Among them were Newars of Naayara - gfo/ _ country It is clear that Nanyadeva is not called Newar of Nāyêra (नेयार) Country. It only says that there were some people from Nāyêra (नेयार) country in his army. This is very possible. But in page 26 of Rajbhog Mala, the name of the country is written as Nāyêra (नेयार) and not as Neyār (नेयार) as in page 31. But it does not say that 'Nāyêra' or 'Neyār' Country was in South India. This mistake was probably committed while editing. So, one can clearly see that even during 20th

Century also, historians were confused about the 'Country of Neyār' with 'Nāyêra Country' of Malabar of South India.

In the chronicle published by Deneil Wright, only the following description is recorded, "... Nanyadeva Raja came from the South Karnataka country and entered Nepal in Saka Samvat 811 (or 889 A.D. or Nepal Samvat 9). ... Among the troops that were with him were Newars from the country called Nāyêra who were Brahmaputra Chhetris and Achars. ..."^{16f} In page 121 of this edition, it is further recorded (in Wright Vanshavali) that the descendents of Newars who came from Nāyêra still occupy the country. It does not clearly say that the Nāyêra (नेयार) country was in South India. But as stated earlier, probably making mistake in translating from Parbate chronicle (based on some unknown Nepali-Sanskrit chronicle), the translators Munshi Shew Shunker Singh and Pundit Sri Gunanand (employed by Daniel Wright in Kathmandu in around 1876/77 A.D.), while translating, wrote the word Naayera (Nāyêra) (नेयार) instead of Neyār (नेयार). This mistake of the English translation seems to have caused serious mistakes and the historians like Levi and many others were led to believe that the 'Country of Nāyêra' -(नेयार) was in Malabar of South India, which of course is wrong. The research presented by this author will prove this.

The other mistake which Danial Wright while editing, could not detect was, about the date of Nanyadeva's entry into Nepal and about the location of his 'entry-point'. Similar mistakes are found in Rajbhog Mala and other similar chronicles. In the opinion of this author, this description of Nanyadeva's attack or entry is related with his attack on Kathmandu Valley in Nepal Samvat 230-231. It is true that in Wright Vanshavali, this date is wrong. (Surya Vikram Gyanwali has already explained how.) In a chronicle copied and written in modern Sanskrit by Hari Nath Dhungana, there is an important verse. This chronicle seems to have been presented to Bir Shumsher Rana in 1899 A.D. or 1956 B.S. and is now recorded in Micro Film Reel #239/14 by Department of Archeology, Kathmandu.

The verse reads:

वर्षे मिते नाग समुन्द्र नन्दै ९४८ नेपाली सम्वत खगुणाभिमाने २३० ॥
श्री नान्यदेवो बहु सैन्य युक्तः कर्णाटका दत्र समाययै सः ॥

That means Nanyadeva with big army from Karnataka came here (Saka Samvat Naga=8, Samundra=4, Nanda=9, therefore) in 948 Saka Samvat, in Nepal

Samvat 230. (Leaf 33 of Gopal Rajvanshvali has recorded Doya (Tirhute) attack of Nepal Samvat 231.) This attack was from Simraungarh (Mithila, Nepal) most likely led by Karnataki King Nanyadeva himself, who had already founded the kingdom in Mithila in 1097 A.D. or 219 Nepal Samvat. As stated earlier, that the copier who wrote 'Wright Vanshvali' in Parbate Bhasha omitted 'Nanda(=9)' and came with wrong date of 811 Shaka year instead of 1019 Samvat, which was the correct date of laying foundation of Simraungarh as capital. Please note again that Wright Vanshvali records that "... in Saka Year 811 on 7th Sravan Sudi a Saturday, Nanyadeva Raja came from south Karnataka country and entered Nepal ..." (instead of writing about Nanyadeva entering Simraungarh in Nepal and starting his rule as a sovereign king of Mithila.). The date of attack on Kathmandu Valley and South-Eastern Nepal Mandala is correctly given in the chronicle copied by Dhungana from some unknown original chronicle. The date Nepali Samvat 231 (given in leaf of 33 of Gopal Vanshvali) seems to be connected with the continuance of this battle, when Nara Malla Deva Pohah is said to be chopping the heads of 'Doyas' (from Mithila). The Nepal Sambat date of 230 written by Dhungana seems to be correct. But the Shaka Sambat given by him is clearly wrong, probably because of the mistake in copying the verse.

Latter on, Silvan Levi further misinterpreted the recordings of Wright Vanshvali and wrote to give impression that "... Nanya Deva in all accounts is a native of Carnatic, in the neighbourhood of Nairs ...". In 1911 A.D., Vensent Smith very wrongly but very clearly wrote that Newars of Kathmandu were from 'Nâyêra' country of South India and he even tried to show the influence of Malabar (Kerala) and Karnataka architecture on Pagoda type temples of Nepal. Late Bala Chandra Sharma has rejected this theory of Vensent Smith very firmly, but indirectly saw the possibility of Karnatakis coming to Simraungarh from a country called 'Nâyêra'.¹⁷ Dr. Dilli Raman Regmi and Luciano Petech have outright rejected the description of Bhasha Vanshvalis, but have described Nanyadeva as "... a native of (South) Karnataka." (The research work presented below will prove that he was indeed a 'Karnat Vanshi' but was not a native of Karnataka). Nanyadeva definitely was not a Nâyêra of Malabar. But as stated earlier, it is possible that he had some Nâyêras from Malabar in his army.

Dr. Chunda Vajracharya¹⁸ very firmly rejects any resemblance of Newars of Kathmandu Valley and Nâyêras of Malabar (Kerala) and listed the dissimilar

customs of family construction, inheritance, marriage and 'lihi' and death rituals etc. The Karnat Vanshi (descendants of Karanataki Rajputs) were very distinctly Aryans, who latter-on had marriage connection with Mongoloids and Austroloids, but there was no trace of any Dravidian (Sethian) connections at all found in them, as was pointed-out by some historians.

Conclusion about the Nâyera Country

As there is no Baraha Mallar or River Chandra-Bhaga in Kokan, Karnataka or in the Nâyêra Country of Malabar (Kerala), it is clear that the immediate ancestors of Nanyadeva were not from Nâyêra country of Malabar. Therefore, we have to look elsewhere, to find-out the original homeland (अभिजन) of the immediate ancestors of Nanyadeva and his birth place, which seem to have served as the 'Cultural Root' for the Karnataki kings of Mithila and the 'Dominant Elite' of contemporary Mithila

Topic - 3: From Kokan country (these descendents of Surya Vanshi princes) came to the banks of Chandra-Bhaga river under the territory of Barha Mallar and settled there. Their castes, Surya Vanshi, Chandra Vanshi, Chauhans, Vyasyas, Kachhars, Sudras, Jyapus. They lived there for 3 or 4 generations. ...

All of the Bhasha Vanshvalis have almost exactly the same description as mentioned in Topic-3 presented above. But only the chronicle (collected by Shiva Raj Shrestha 'Malla') has more detailed and some what different description, which reads

"... कोकण देशमा गै. क्यै दिन ७/८ पुस्ता सम्म वसेछन्. तहांबाट निवाड देस भने ठाउमा आई क्यै पुस्ता तथा वसी चन्द्रभागा नदिका किनारमा वसे छन् ..."

("... In Kokan country they lived there for 7-8 generations. From (Kokan country) (they) moved to a place called **Niwad** (निवाड) **Desha**, where they lived for some generations and from there they went and settled (in a place) by the banks of Chandra-Bhaga River."

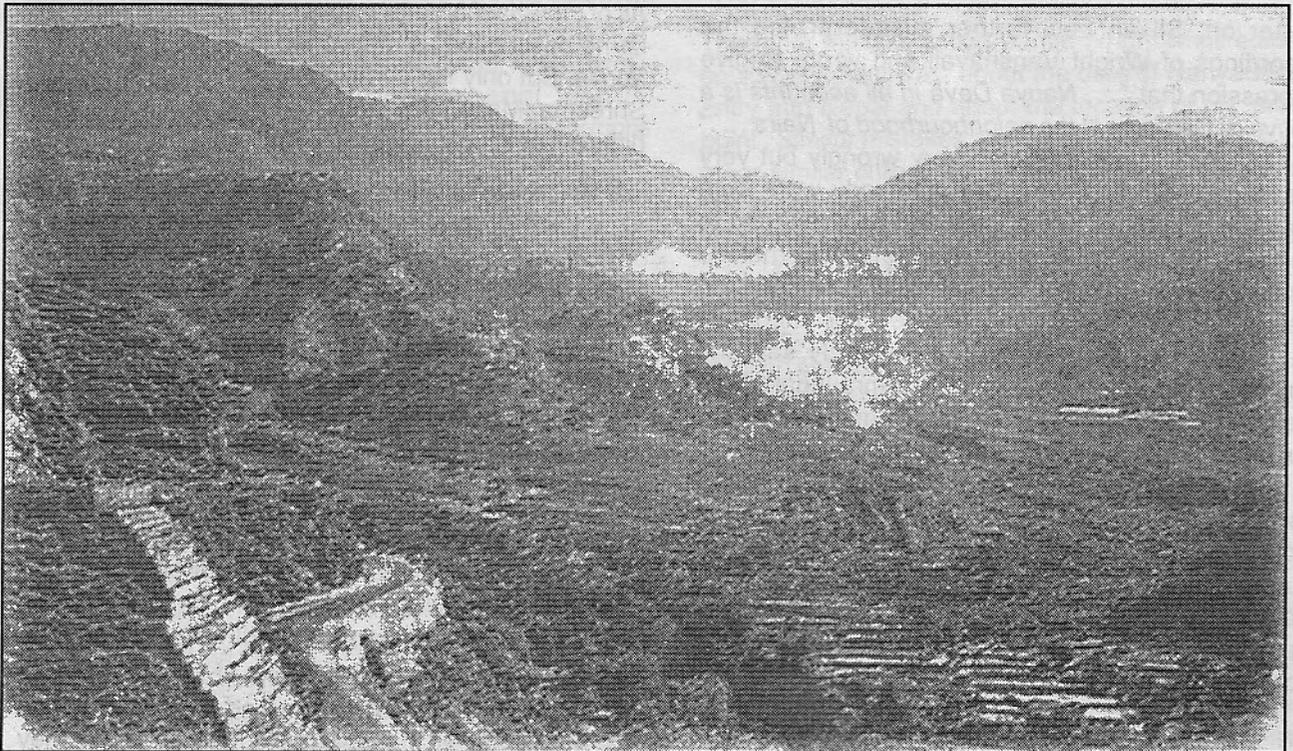
This chronicle is more specific than others and as stated earlier, says that the ancestors of Nanyadeva lived in Kokan for 7/8 generation (or for some 160 years). From Kokan they did not move directly to a country called Nâyêr (नेयार) by the banks of Chandra-Bhaga River near Barha Mallar, but instead, from Kokan, they moved and stayed in a place called 'Niwad' where they lived for 'some generations'. From Newad, they moved finally to a place by the banks of Chandra-Bhaga River.

Nēyār Desha, Barha Mallar and Chandra Bhaga

Now the research work was focused into two areas, which some 1,000 years ago, were called (1) Niwad and (2) Nēyār with Chandra-Bhaga rivers (near or under the territory of Barha Mallar). After carefully studying the ancient history of India, this author was able to find some clues which suggested that the Raghubanshi Rajputras had been to Rajasthan and Maharastra before they reached Karnataka. (Pls. refer, Dr. Satyaketu, Dr. Majumdar, Dr. Verma's conclusions presented above.) As there are no Chandra and Bhaga rivers and Barha Mallar in Kokan, Karnataka and Malabar in South India, the focus of research was directed first at Madhya Pradesh and Rajasthan. From Dr. Radha Kumud Mukerjee's Map of India of Mahabharata Period, it was learnt that the present day River Chenab (a major tributary of River Sindh) was called Chandra-Bhaga in ancient India.¹⁹ The study was then concentrated in Himanchal and Gadhawal where Chandra and Bhaga rivers originate. From Mr. S.P. Dabaral's book²⁰, this author learnt about 'Malari (मलारी) Civilization' near the upstream country of River Chenab (Chandra-Bhaga) and near Nayār River Catchments Area. It was obvious that this 'Mallar' was none other than 'Barha Mallar' of

Bhasha Vanshavalis. After considerable research and study of Atkinson's Gazatiers and the book 'Kumaun' of famous traveler writer/scholar Late Rahul Shanskrityan, and Kumaun Ka Itihash by Late Badri Dutta Pandey and 'Prachin Madhya Himalaya' written by Dr. Rekha Thapalayal, etc., this author was lucky to know about the place called 'Barha Seun' (area of 12 boundaries) near Mallar in the proximity of upper and lower watershed area of Nayār River. This Nayār (नयार) river confluences in upper Ganges near Haridwar.

So, there it was, this country called Neyār (नेयार) of Bhasha Vanshavalis. Nearby are the Rivers Chandra and Bhaga near Bara Lacha Range, Baramaor (Bhramapur?), Barha (Seaun) and Mallar (Malar) lying not in South Indian coastal area of Malabar, but right on the laps of Gadhwal-Himanchal Himalayas in the north of Northern India, spreading upto Lahul-Spiti of present day Himanchal and covering North-Western Gadhwal. [Please see Map (reproduced from Standard Reference Philip-Atlas) 1956 edition, London, found only in T.U. Library, Kathmandu, pp 68-69.] River Nayār (written as 'Nyar' in this atlas) can be seen at 79° Longitude × 30° Latitude. In this map, one can very clearly see Chandra and Bhaga. (These two rivers confluence near Tandi in Lahul area of Himanchal Pradesh (77° to 78° Longitude × 32° to 33° Latitude).

Chandra-Bhaga Rivers Near Baramaor (Barhamallar ?) Himanchal Pradesh.

Map Showing Chandra and Bhaga Rivers (Himanchal) and Nayar River Valley (Gadhwal)

Bara Lacha Range is shown clearly on the north of Chandra and Bhaga rivers which form the upstream system of River Chenab. One can also see a place called 'Barmaor' adjoining Tandi on the west. So, here we have Barmaur, Bara Lacha and Barha Seaun near Mallar and Chandra-Bhaga Rivers. Very firmly, it can be concluded that this area was 'Barha Mallar' described in all the Bhasha Vanshavalis. High altitude centre of Malari Civilization of Shakas of ancient times, un-earthed by Dr. Dabaral is also in this area. It can also be deduced that this 'Bara-Mallar' was in the North-Western part of the country broadly called Neyār in the medieval times. [The locals now call it Nāyār (नयार) not Nāyēra (नायर)]. Even at present-day Gadhawal, (according to some knowledgeable people of Himanchal and Gadhawal), there is an area called Baraha Suen

(बारह स्यूँ) as recorded by Mr. Rahul Shanskrityan.²¹ In this book 'Kumaun' page 25, he also describes Western and Joint Nayār (नयार) River System and records that Baraha Suen is thickly populated with hard working people, who live in this area of 211 sq. miles. Rahul Shanskrityan quotes Shaligram Vysnab, who writes to say that Suen (स्यूँ) in ancient Gadhwal language means frontiers. Thus, Baraha Suen means country of 12 frontiers or borders situated in Himanchal and Gadhwal. This area was under Kirat (Kinnars), Naga-Kiratas and Shakas before Mauryas and Shunga-Kulindas controlled this area. In 7th Century A.D., the famous traveler Heun-Tsang had recorded the existence of a big kingdom of Po-lo-ko-mo-pu-lo (Brahmpur). Present day Brahmapur of Himanchal is said to be the ancient capital of Brahmpur. This famous Chinese

traveler-writer had also recorded about a kingdom of women only (Apsaras?) in the north of Brahmipur.²² The Tibetans had taken it under their control latter on. Rahul Shanskrityan²³ in his other famous book 'Kinnar Desh Men' writes that after the downfall of Tibetan Empire and rule of (Tibetan) Guge, in 8th-9th Century, several small kingdoms were crated, which were called 'Thakurais'. In his book 'Kumaun', Rahul Shanskrityan²⁴ writes that when Gorkhali Army reached Kangada (across River Sutlaj) after over-running Gadhwal in 1804 A.D., (even then) there were 12 small principalities ruled by 12 'Thakurs' of Kyunthal, Kothi, Kyari, Baghat, Kuhar, Kaniya, Vajjhi, Dhami, Bughat, Mahalong, Kotiguru and Thiyoga. Among these 12 small kingdoms, Kothi was a famous kingdom, which is now a famous tourist destination, located in the North of Simla and South of Kangada Hills. These 12 small kingdoms seem to have been located in Kangada, Lahul-Spiti and Gadhwal. The names provided by Rahul may be important for further research. Further study and on the spot visits are needed to establish exactly where these small 12 principalities were. As of now, on the current state of our knowledge, it can be concluded that Barha-Seaun (or frontiers with 12 boarders) of medieval times was definitely in this area, which was broadly described as 'Neyār Desha' (नेयार देश). This author does not know exact meaning of 'Nayār' (नयार) and the reason why it is called so, but is fully convinced that it is not the country of Dravidian Nāyērs (नयार). This medieval country called Nayār (नयार) [written as Neyār (नेयार) in Bhasha Vanshavalis], was spreading from Nayār River near Haridwar (Gadhwal) up-to Lahul-Spiti of present day Himanchal Pradesh. It seems that soon after Deva Pala liberated Himalayas from Tibetans, a big chunk of present day Himanchal Pradesh was under Gadhwal kings of Nayār. Most likely the exact place of Nanyadeva's immediate ancestors was some-where near Bramhpur of ancient times (Brahmaur of present day), to the west of Tandi at 77°×33° by the bank of Chandra-Bhaga (united). Please note that this place is said to be near or territory under Barha Mallar (बाह मल्लार का 'अम्बल' मा) by the bank of Chandra-Bhaga in all the Bhasha Vanshavalis. This means that this place was near the confluence of Chandra and Bhaga Rivers near the famous Tandi Bridge, which is now an important tourist attraction in Himanchal Pradesh. [The Nepali word 'Ambal' (अम्बल) is not used now-a-days. But up to the recent past, it used to mean territory or district under the control of ... (Nepali Brihat Sabdakosh and Nepali Sabda Sagar). This description written as the

'Ambal of' or 'under the control of Barha Mallar' indicates that the banks of Chandra-Bhaga in Lahul (present day Himanchal) was under Malar which probably was within the greater Nayār (नयार) Kingdom of medieval times. (Now at present Nayār Basins are in Gadhwal District of present day Utranchal.)]

All these places mentioned in Bhasha Vanshavalis are here in Gadhwal and Himanchal, but further research is needed to know more exactly about 'Neyār' Country and 'Baraha Mallar' and the political situation in early medieval times when the Karnataki ancestors of Nanyadeva had reached there.

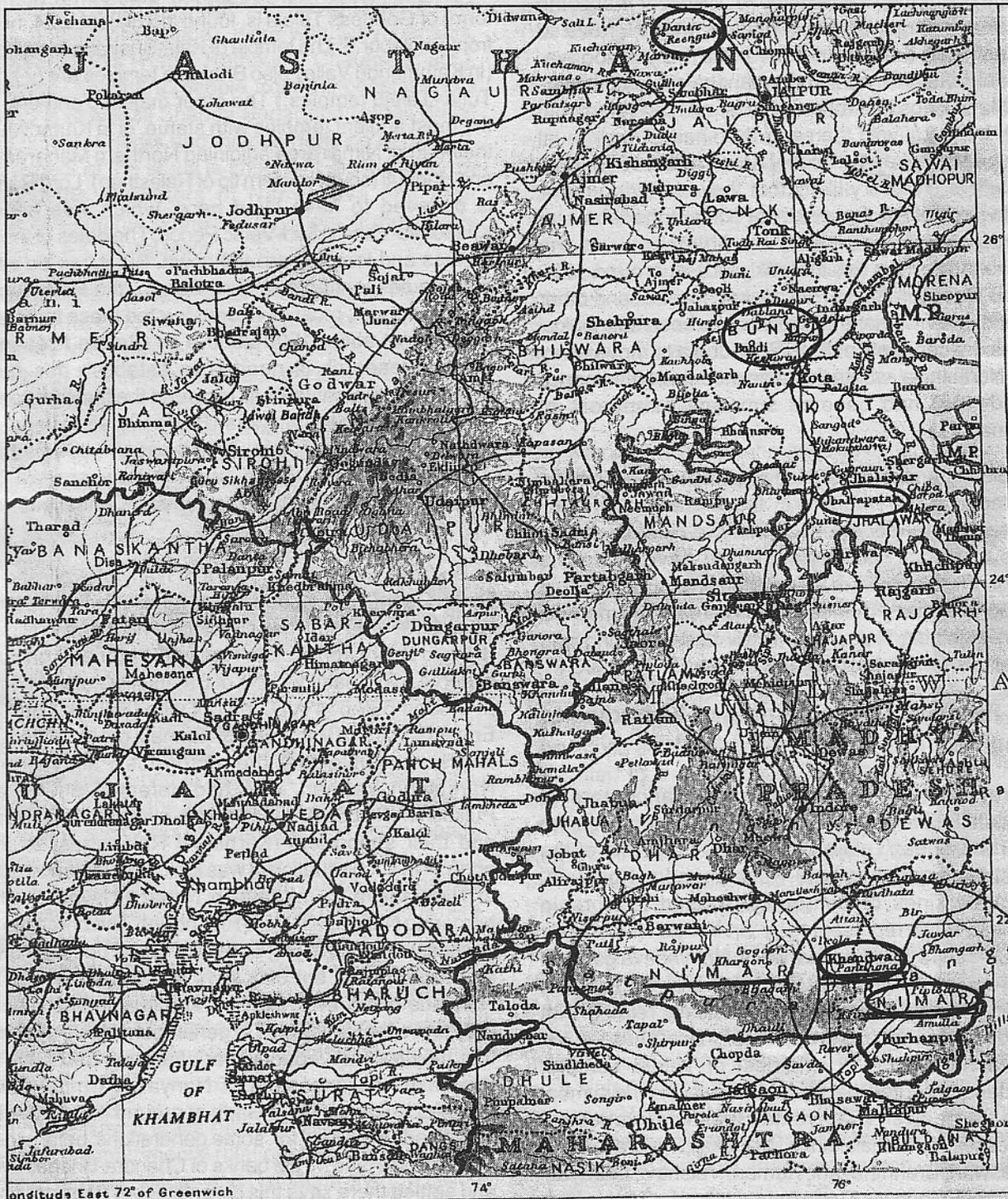
About 'Newad' Country

Same research methodology was followed to find out the 'Newad' country of medieval times, as was followed to find out 'Neyār' Country and 'Barha Mallar'. This author could not visit Khandawa and adjoining districts of Madhya Pradesh, but had visited Ratlam, Kota and Jaipur of Rajasthan and Haridwar of Gadhwal only. The meetings with some knowledgeable persons from these places had been useful. Study of various books, articles and study of maps revealed that even now, there is an area called 'Nimar' in north-western Madhya Pradesh, adjoining Hadauti of Rajasthan and northern tip of Maharastra. These areas had been the centre of Bundela and Hada Rajput sub-culture. In the centre of this 'Nimar' area lies the town of Khandwa, with its most famous temple of Tulja (the family protector Goddess of Nanyadeva and his ancestors). The area of Nimar lies in 75° to 77° × 21.5° to 22.3°, which is at the North of Badami and Kalayani of Karnataka, Solapur and Tuljapur of Maharastra. Nimar is in the south of Jhalawar-Bundi of Hadas of Rajasthan. From the cultural point of view, this area of Nimar was part of Hadauti of Rajasthan, but at present it is within the state of Madhya Pradesh.

Now, the effort of this study was directed in finding-out the fact of how 'Niwad' of medieval times became 'Nimar' of present day. (Please note that Da, La and Ra in Sanskrit are indistinguishable (अभेद) according to 'Siddhanta Kaumudi'.) It was asserted by some of the scholars of Sanskrit that it is quite common to use 'Da' for 'Ra' in Sanskrit and it seems that the chronicle writer of old Newari, Maithili or Sanskrit used 'Da' for 'Ra' and the word 'Nimar' became 'Niwad' and latter-on was copied as Niwad [Nimar→ Nimad→ Niwad (निमार→ निमाड→ निवाड)] The writer of the chronicle now in possession of Shiva Raj Shrestha, also mentions that the people from Niwad who had come with Nanyadeva to Nepal

(Terai) were called Newars. It is possible that Newads had also been called Newars in medieval times (i.e. 'd' becomes soft 'r' in Nepal and 'm' had become 'wa' gradually in folk tongues). The existence of Aniwar (A-Niwar) dynasty in medieval Mithila also indicates

towards this possibility. But no research in this field has been conducted so far. But it seems that the term "Newar" had already been used for "Nepar-Kiratas" from ancient times and therefore this description cannot be accepted as it is.

Map Showing 'Niwar' (Nimar) Country and the Centre of Tulaja Cult and Hada-Bundi

How, Why and When the Ancestors of Nanyadeva had Reached Nimar (Niwad) Desha and Nayār (Nēyār Desha of Bhasha Vanshavalis)

From the study presented above, it is clear that some Ichhaku or Raghubanshi Rajputras had migrated to Central and South-Western India from Ayodhya, probably after the rule of Jarashandha of Mahabharata era. Many kings had runaway to far off Rajasthan from North India to avoid the captivity. Their journey must have been slow and probably it took about 1500-2000 years. It is also very likely that they started to move southwards after the death of King Brihadabala of Ayodhya who was killed by Abhimanyu in the Mahabharata War (which took place at around 1000 year B.C. according to Pulshaskar, Parjiter and other eminent pre-historians). It would have been only logical for the descendents of King Brihadbala to move away from North India, where the descendents of Abhimanyu (Pandevas) had become supreme (emperors of Hastinapur).

The distant ancestors of Nanyadeva might even have created a small kingdom in Deva Gadh in 'Kokan' coastal area under the suzerainty of older Chalukya kings of Batapi. But they seem to have moved to Solapur-Tulajapur from Kokan/Karnataka, before they moved to Nimar (Khandava Vana area of Ramayana fame) adjoining Rajasthan. It will be interesting and useful to know when, how and why?

The Famous Tulaja Temple of Khandwa of Nimar

To trace-out the movement of the ancestors of Nanyadeva, the ancient temples of Tulaja, can be the important clues. 'Tulaja Cult' seems to be one of the oldest. According to Late Kula Chandra Koirala^{25/}, Karnataki kings of Simraungarh used to worship Goddess Tulaja represented by 'Sri-Yantra'. (Most likely this 'Sri-Yantra' was the one, which Nanyadeva got from Sarayu River in Ayodhya.) Sri-Yantra is a very complex tantric-geometric composition, basically related with Goddess Maha Lakshmi. Prof. Dr. Shiddhi Vir Karmacharya, the Chief Priest of Taleju Temple, Bhaktapur ^{26/} writes that Goddess Tulaja is the symbol of unified power (Sainyukta Shakti) of various 9 goddesses viz. Mahalakshmi, Mahakali, Tripurasundari, Mahaswari, Brahmhayani, Kumari, Vaisnavi, Indrayani and Varahi. Goddess Tulaja (represented by Tantric form of 'Sri-Yantra') is believed to have been created by Lord

Shiva and given to Lord Indra during the Early Vedic Period. According to Dr. Vashu Deva Agrawal (Bharatiya Kala, p. 90) the oldest and primitive 'Sri-Yantra' carved in stone, so far found in South-Western India, dates back up to 3rd-4th century B.C. But one of the most ancient temples, with the proper statues (in human form) of Goddess Tulaja is, found in Tulajapur, 24 miles from Sholapur.^{27/} The temple of Kala-Bhairaba is nearby. (In Kathmandu Valley also Bhairaba temples are nearby Tulja=Taleju temples.) The other majestic and one of the most ancient temples with statue, is in Khandwa in the heart of Nimar area adjoining Northern Maharashtra and Hadauti (south-eastern tip of Rajasthan). Lord Rama is believed to have lived here, which was called Khandava-Vana in Mid-Vedic Period. The dates of these statues and temples are unknown. But it can be said that the descendents of Lord Rama, (the Rajaputras from Ayodhya), must have constructed these temples, probably at about 1500-2000 B.P. (Before Present). Further research is needed to establish this fact. Dr. Saphalya Amaty^{28/} has recorded the fact that some abrogenius tribes of India, (Bhillas?) also used to worship Goddess Tulaja. In this case, it seems that Tulaja Cult might have been widely spread by Raghubanshis in South Rajasthan and Central India as well.

This shows that the ancestors of Nanyadeva living in Deva Gadh(?) of Kokan were familiar with Nimar - Khandawa area and they might have migrated to Nimar (Newad Desh) from Kokan-Karnataka probably on duty to serve (old Chalukya king of Batapi) Pulkeshin-II and at around 630-634 A.D. to fight with (Bainsh Thakur) Emperor Harsha Vardhana of Kannauj of North India. It is also possible that the victorious Pallava King Narshingh Varman, who had defeated and killed Pulkeshin-II in 655 A.D. had driven-away the Chalukyas and their supporters (Karnataki Rajaputras) to the north.^{29/} In such situation, it was logical for the ancestors of Nanyadeva to migrate to Nimar ('Niwad Desh', bordering Narmada River in the north). The chronicle in possession of Shiva Raj Shrestha 'Malla' does not give any explanation, but only says that the ancestors of Nanyadeva moved to 'Newad' from Karnataka, where they had spent probably 7/8 generations. If we assume that they had moved to Nimar at around 655 A.D., in this case, the ancestors of Nanyadeva must have reached Kokan or Deva Gadh at around 475-500 A.D. In 'Newad', they lived for 'some generations' before they moved to the land by the banks of Chandra-Bhaga River and settled there says this chronicle (but does not give the number of generations spent by them in Nimar or 'Niwad').

In 'Niwad' (Nimar) they seem to have come in contact with Chauhans, Rathauds and Hada Rajputs who were Brahmaputra Chhetryas, along with other people of Rajasthan and Bundelkhanda. Rajbhog Mala, (Vhasha Vanshvali) clearly indicates that the ancestors of Nanyadeva (when they reached 'Neyār Desh' by the banks of Chandra-Bhaga), were with Suryabanshis, Chandrabanshis (Hada, Rathauds, Chauhans, etc.), Vyashyas, Kachhars (people from the coastal areas according to Nepali Shabda Sagar and Nepali Brihat Sabdakosh), Sudras and Jyāpus (farming experts?). This aspect of the study is important, as it can throw light on the ancestors of Nanyadeva and their immediate-original home country, which must have served as a 'Cultural Root'.

As stated earlier, while in Nimar, the Karnataki Rajputs seem to have been in close contacts with Hada, Rathauds and Chauhans, who are said to have been 'purified' by Brahman priests and declared as Rajputs. Dr. D.N. Varma³⁰ agreeing with Dr. Smith, believes that some Rajput clans (Chauhans, Hadas and Rathauds, etc.) were descendents of Proto-Mongolo-Austroloid aboriginal tribes like Bhillas of Rajasthan and purified them in the 'Yangna' in Mt. Abu and declared them as Kchetryas (and hence, called Brahmaputra Kchetryas). Most likely, these Brahmaputra Kchetryas had inter-marriage relationship while living in Nimar ('Niwad' Desha) with Karnatakis. Both Karnatakis and these Rajputs of Hadauti (Rajasthan) were from martial race and close alleys. The Hadas and Rathauds worship Barahi and Chamunda as their 'Kula Devi' and there is a popular custom of sacrificing of he-buffalos (only) in Bhillawada and Hadauti of Rajasthan.³¹ According to one article (published in Saptahik Hindusthan, Delhi, 14-20 April, 1991), the kings (called Thakurs) of Dānta used to offer sacrifice of he-buffalos (like in Simraungarh, Kankali Temples and in Kathmandu Valley). This custom is found only in Rajasthan, Bundelkhanda and Nepal Mandala and Simraungarh area only and nowhere else. Please note that in the old chronicles of Nepal, Newar Malla kings were also called 'Thakurs' (not 7fs/ but थाकुर). It is also important to note that 'Kankas' were a branch of 'Shakas' and the temple of 'Kankali' is found only in the vicinity of Simraungarh and Kathmandu Valley.

Most of the Newar Malla ruling families of Bhaktapur, used to have matrimonial relationships with Hada and Rathaud families. Hadas and Rathauds are now called 'Newar' Bijukches and Gongols respectively in Bhaktapur. A Rathaud chronicle copied and compiled in Junga Bahadur Rana's time, from the old records,

(now in possession of Sridhara Rathaud of Bhaktapur and similar chronicle of Hadas in the possession of Ganesh Bahadur Bijukche (Hada) of Bhaktapur, show that their ancestors had come to Bhaktapur from Simraungarh with King Harisingh Deva. These and other chronicles have recorded that Achars (Karma+Acharyas), Kachuwās (Maharastrian Joshis?), Tonel Jonchens (Bajimaya, Bataju, etc.) and Monels (Mulhas?) and Ranas (Sattas?) etc. also had come to Bhaktapur with Karnataki King Harisingh Deva, along with Hadas, Rathauds and Vydyas, etc. It seems that their ancestors were originally from Nimar ('Niwad Desha'), and as such, collectively they were called 'Newads' which probably latter on become 'Newars'. They were basically 'Shiva-Shakta Margi' Hindus with pronounced Shaka and Rajput influence, who were culturally quite different than the Buddhists of Patan and Kathmandu of medieval times. These 'Newads' had absolutely nothing to do with Dravidian Culture (as suggested by some historians with caste-biasness or lack of research base).

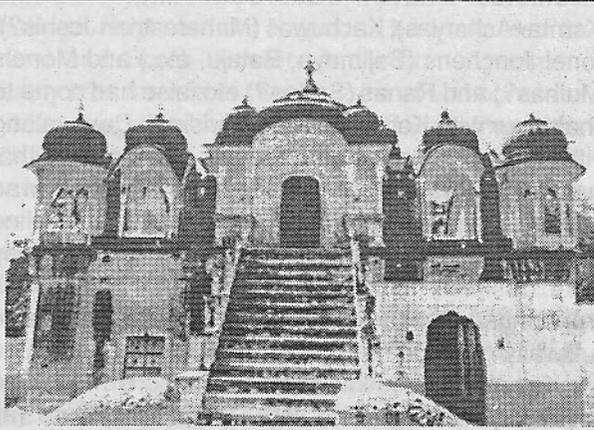
The Karnatakis and Brahmaputra Rajputs of Hadauti and Bundelkhanda (Central India) also brought some typical customs, art and architecture with them in Nepal Terai (Mithila) and from there to 'Nepal Mandala', which are now almost non-existent in Mithila (due to Muslim attacks and influence). But it has survived in Kathmandu valley. One such typical Rajsthani custom is that of celebrating 'Akshya Tiritiya' and free charitable distribution of 'Sarvat' drink and 'Sattu' (dish made of dry barley powder).³² Similarly, there might have been considerable influence of the temples Baraha, Chamunda and Mahishashur-Mardini (a form of Tulaja) - situated in Danta, Jhalar Patan etc. of Rajasthan Bundelkhanda - on the sculpture and architecture of Himanchal-Gadhwal and Simraungarh. According to Kalyan Tirthnka-1 (31st Annual), p. 263, there is a famous statue of Mahishshuramardini in Badami (Batapi, the capital of old Chalukyas).

The influence of Shikhar type temples with 'Umbrellas' (Chattaris) of Danta (Rajasthan) on the temples of Barahamaur (Himanchal), and temple of Kumaun-Gadhwal is clearly visible. This influence can be found in the ruins of Simraungarh. A 'Stone Carving Design' on a slab of black stone found in Simraungarh (now placed in National Museum with 'Chattaris' exactly as found in Hadauti, Danta and also in Himanchal Pradesh, Gadhwal and Kumaun. Further research is needed.³³

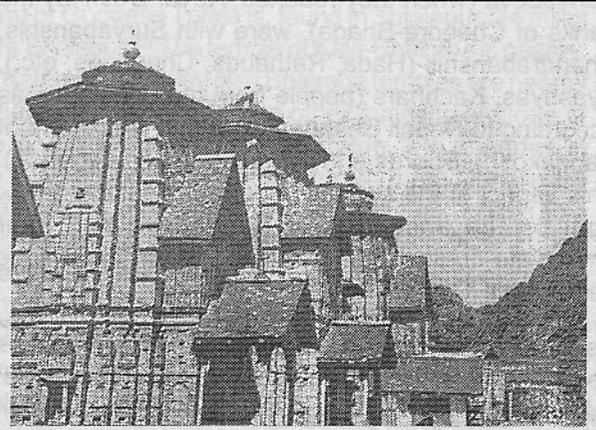
It is quite possible that the local Buddhist 'Nepar' Kiratas who had already 'absorbed' Licchivis in them, might

have been calling Karnatakis and their Rajput allies and Kachhar Brahmins by the name of 'Niwads' (Newars). Thus, the description related with this issue (of naming of Newars) found in all Bhasha Vanshavalis, may be partially true. Probably, the 'Niwad' farmers who came

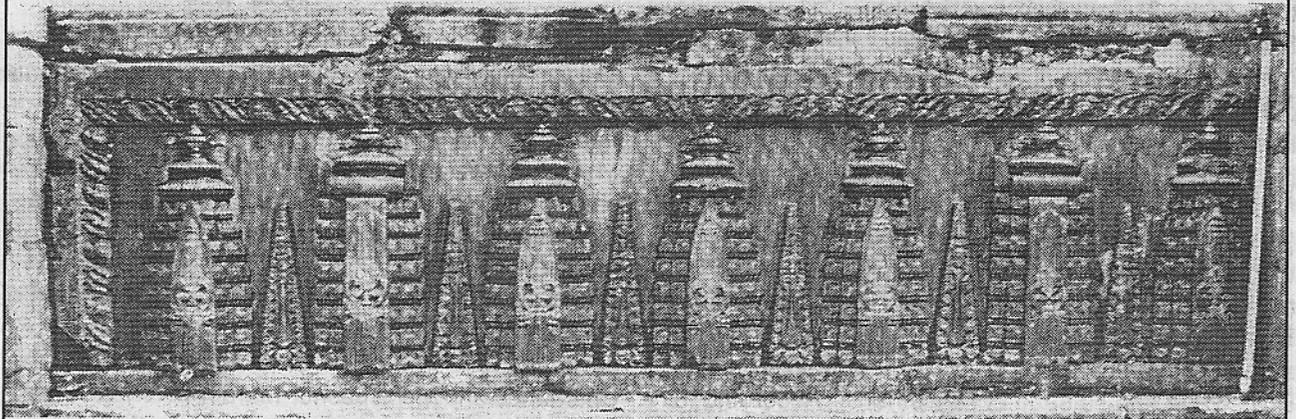
to Kathmandu valley with Raja Harisingh Deva, also brought 'Kharfans' and practice of making 'Baji' (the beaten rice) etc. with them. But further research is needed to fully understand the meaning of Bhasha Vanshawali descriptions about 'Newars'.

Temples with Chattaris in Danta.

Temples Near Bara Maur (Himanchal).

Models of Shikhar-Shaili Temples with Chattaris found from the Ruins of Simraungarh.

Karnatakis and Nimars in Dharmapala - Devapala Expeditions

The ancestors of these 'Niwads' (Nimars), while living in Nimar of Central India, seem to have been hired as mercenaries to fight with Tibetan occupation armies either by Dharma Pala (770-815 A.D.) or his famous son King Deva Pala (815-855 A.D.), who had liberated entire Himalaya from the Tibetans. In the opinion of Dr. R.C. Majumdar²⁴, King Dharma Pala had already driven away the Tibetans from 'Kira Pradesh' (present day Kangada and Kinnaur of Himanchal Pradesh near Chandra-Bhaga and Nêyâr country of Gadhwal). [In Munger Inscription, Deva Pala is credited to have liberated entire Himalayas from the Hunas (Tibetans).] Rahul Sanskrityan²⁵ on the basis of Chinese historical

records, writes that the Tibetans had lost their control in Himalayas during 839-848 A.D. (i.e. during the life time of Deva Pala). The only clues as to how the Karnataki Rajputras and their alleys had participated in this war with Tibetans, are found in the records of Albaruni and Nalanda Copper Plate Inscription, which mention Hunas, Karnatas and Sabkadins(?), etc. On the basis of these records, Dr. Shiva Prasad Dabral²⁶ has asserted that the Karnataki (Kannada) mercenaries had come to Uttaranchal (Gadhwal-Himanchal) to fight war against Tibetans (during the time of Dharma Pala or Deva Pala expeditions). Dr. Dabral has also noted that even now (at around 1968 A.D.), one can find people in Uttarakhand (Gadhwal-Himanchal) who call themselves Karnatakis. Jaya Chandra Vidyalanakar (Bharatiya Itihash Ki Mimansa, p. 88) also writes about

Karnatakis being widely used as mercenaries. Therefore, this fact strongly suggests that the immediate ancestors of Nanyadeva had reached Gadhwal-Himanchal and they were called Karnatakis in this region. In the opinion of this author, it can be safely estimated that they had reached in Uttarakhanda or 'Kira Pradesh' and 'Kinnaur' in the early part of Ninth Century A.D. and had strong ties with Shaka people of this part of the Himalayas. Probably they were close to 'Kankha-clan' of the Shakas. The temples of Kankali in the vicinity of Simraungarh and Kankheswari Kathmandu Valley may prove this fact.

The Bhasha Vanshavalis like Rajbhog Mala, have noted that the 'Karnatakis' (immediate ancestors of Nanyadeva) had spent '3-4' generation or say 80 to 100 years in 'Neyār Desh'. Accordingly, the time period of about 100 years after the war (with Tibetans) comes to 948 A.D., which does not seem to be correct. From the banks of Chandra-Bhaga, either the grandfather or father of Nanyadeva might have moved towards south or south-east (towards Nayār River Catchments Area) near Haridwar or they might have lived for more than 7-8 generations near Barha Mallar. As mentioned in all Bhasha Vanshavalis, young Nanyadeva (of 20 years of age) had gone to Delhi (called Indraprastha those days) to serve the 'Badshah' (most likely Gadhwal king of Kannauj, whose minor capital was also in Indraprastha). If we accept 848 A.D. as the year of final liberation of Himanchal-Gadhwal Himalayas by Deva Pala, the ancestors of Nanyadeva seem to have lived there for almost 280 years, (up-to 1076 A.D. or so).

Topic - 4: ... from among those Surya Vanshi Rajputras, Nanyadeva came to Delhi at the age of 20, with his mother, father and family (wife) and served the Badshah of Delhi ...

The age of Nanyadeva at the time of his death, is not clear from the Indian historical sources. Only proven date of his death is available, which was recorded as 1145 A.D. He died after ruling Mithila for 50 years. He had declared himself a de-jury and de-facto sovereign king in 1097 A.D. Gopal Vanshavalis and similar chronicles are silent about the period of his rule, but all the Bhasha Vanshavalis give correct time period of 50 years. He seems to have died at a very old age. Now, if we consider the fact that he had started his career in a humble way, at the age of 20 in Indraprastha (Delhi), it must have taken at least 10-15 years to become a commander or 'Mahasamanta' in the Chalukya Army. It is proven that Nanyadeva had his capital (before he

built fortress of Simraungarh) in Nanapura in Champaran District (North Bihar, India). (Up to this time, he used to call himself 'Mahashamantadhipati' only.) Local Mithila traditions also confirms this fact.^{37/} But no exact dates are available. C.P.N. Sinha, quotes 'Vickaramanka Devacharita' of famous scholar Bilhan (highly respected in the court of Chalukya Emperor Vikramaditya-VI) and concludes that as a result of the last Chalukya invasion, new kingdoms with new dynasties were created in Mithila and Bengal in the last decade of 11th Century.^{38/} It is not clear whether Nanyadeva had already become a 'Raja' while running his administration from Nanapura. (It was a common practice in early medieval times for a Raja to call himself 'Samanta' or 'Mahasamanta' of a more powerful king.) He was using a title of 'Mahashamantadhipati' (mostly used by the chiefs of Chalukya emperors), which suggests that Nanyadeva was a commander of the invading Chalukya Army. But it is not confirmed as final. An important clue is found in a historical statement saying that "... only after the death of Kalchuri King 'Karna', Nanyadeva could become ruler of Mithila ...".^{39/} According to Dr. Satyaketu Vidyalankar,^{40/} Chedi (Kalchuri) king died in 1093 A.D. His son who had attacked Mithila repeatedly had been in command already (before his father's death). Kaibrata Revolt also had taken place during this time, which had weakened Pala rule over Mithila and Northern Bihar, which definitely had helped Nanyadeva to take over the control of Mithila.

Therefore, it is logical to think that at around 1093 A.D., Nanyadeva had entered Mithila and had established his capital in Nanapura in Chamaparan (North Bihar). If we assume that Nanyadeva had left Delhi and wandered to Ayodhya like a 'Fakir' at around the age of 26, it must have taken some 8-10 years for him to become Maha-Samanta or Commander of Chalukya or Pala Army. Detail study will be presented at the appropriate context, but here, it is sufficient to note that Nanyadeva must have left Indraprastha (Delhi) at around 1083 A.D. As, all the Vhasha Vanshavalis suggest, if Nanyadeva had served the king of Indraprastha, he must have been there during 1076-1083 A.D. This way, it can be deduced that Nanyadeva was born at around 1057 A.D. and died in 1147 A.D. at the age of around 90.

Now, to find out who was ruling Indraprastha (Delhi) at around 1076-1083 A.D., we have to study the medieval history of Kannauj, Gadhwal and Rajaputana specifically.

The King of Indraprastha (Delhi), to whom Nanyadeva had served

In around 1080 A.D, the city of Indraprastha was not called Delhi. Atkinson has quoted the most famous Kashmiri historian of medieval times (Kalhan) to write about Delhi. In 'Rajterangani', Kalhan records that Indraprastha was not the centre of political importance for almost 800 years after the repeated attacks of Shakas in North India. Hastinapur also had been swept by the floods of Jamuna some 100 years after the rule of Abhiseem Krishna (who had become emperor of Hastinapur some 5 generations after the Great Maha-Bharata War). For almost 2000 years, Indraprastha was lost in the dark corridors of history. On the basis of the records of Farishta, Atkinson writes that a king of Kannauj named Jaichand had appointed his minor son to rule the area of Indraprastha, but his own brother Dehlu had taken over Indraprastha and it was he, who re-inhabited the city and name it (Delhi) after his own name.^{41/} But, if we accept Dehlu as brother of Jaichand, his time of rule comes to 1120-1130 A.D. By this time, Nanyadeva was already an old-man (ruling Mithila). Therefore, when Nanyadeva was in Delhi as a young man of 20, it must have been called Indraprastha. The Bhabisy Purana (Part I, Chapter 23) also throws some light on the marriage of a 'Tomar Rajput' princess of Indraprastha with a 'Raja of Kanyakubja', whose name is mentioned as Chandra Kānti. The name of his great grandson is written as Jaya Chandra. Therefore, this Chandra Kanti is no other than King Chandra Deva (Gahadwal), who seems to have received the area of Indraprastha from Tomar king, as a marriage gift (and not after conquering the Tomars).

After the devastating attacks of Mohamud Gazani, there was a political void in Northern India. The Gujjar-Pratihara kings, who were respected as supreme in North India, had become very weak. Mohamud Gazani's notorious attack on Kannauja of 1018 A.D., was a death blow. However, Gujjar-Pratihara kings continued to rule Kannauja as weaklings. In such situation, an insignificant person of great merit, named Chandra Deva Gahadwal captured power in Kannauja. Dr. Satya Ketu Vidyalankar places this date as of 1085 A.D.^{42/} But other historians believe that Chandra Deva had 'sized' power of Kannauja in 1080 A.D.^{43/} and from the capital of Kannauj he ruled up to 1114 A.D. for 34 years. Dr. Tripathi quoting the archeological evidence (reproduced in Indian Antiquities, etc.) has accepted Chandra Deva as a Maharajadhiraj (emperor) who controlled Kashi, Uttar Koshal and Indrasthan (Delhi)

besides his own big kingdom of Kannauj. Dr. Satya Ketu Vidyalankar^{44/} also confirms that 'Indrasthan' was Indraprastha and it was under the rule of Chandra Deva Gahadwal. Dr. Vidyalankar further writes that the grandson of Chandra Deva, king Govind Chandra (1114-1154 A.D.) who ruled the area of Delhi in the West and Eastern India up to some parts of Bihar, had very cordial relationship with Nanyadeva and his sons. Actually, because of the favors from Govind Chandra, Nanyadeva and his sons had sustained their hold in Mithila.

Besides this, there are other indications, which show that the sons and grandsons of Nanyadeva were in very good terms with Gahadwal kings of Kannauj, who were mostly living in Kashi (Varanashi). Actually, the elder son of Nanyadeva (Malla Deva) had accepted to serve Gahadwal king Jaya Chandra. Tarananda Mishra has written about a royal priest by the name of Sripati, who was not only connected with Gahadwal king Govind Chandra, but also served as the royal priest of Karnataki kings.^{45/} At the current state of our knowledge, we do not know exactly who was the 'Badshah of Dehli' whom young Nanyadeva had served, but all these historical records presented above, point-out towards king Chandra Deva Gahadwal, who had just recently acquired or conquered Indraprastha (Delhi) and had become Maharaja Dhiraj (like Badshah). But to the common man, 'Delhi' had been very much connected with the word 'Badshah'. Most of the Historians of India agree that Chandra Deva's ancestors were Gadhwal and belonged to Rathaud Rajput lineage, with whom Nanyadeva and his ancestors were so very close, probably even from the time of their stay in Nimar-Hadauti.

Conclusion

In conclusion, it can be stated very firmly that this description of Bhasha Vanshavalis about young Nanyadeva serving in 'Dilli' seems to be very trustworthy historical information and not at-all 'absurd', as Luciano Petach and Dr. Dilli Raman Regmi had termed. Similarly, the Karnatakis, beyond doubt, were the followers of Taleju (Tulaja) Bhawani and were from the Solar Line of Ayoudhya, with Mandava Gotra. The ancestors of Nanyadeva were from Kōkan-Kārnataka, and had migrated to 'Nimad' (present day Nimar) and then to a place in 'Nēyār Country' of medieval times under Baraha Mallar, by the banks of Chandra-Bhaga Rivers in Gahadwal-Himanchal of North India, as described in all the Bhasha Vanshavalis. They were not at all Dravidians from the 'Naayra Country' of Malabar of South India as suggested by Denial Wright, Levi,

Smith and other historians. Therefore, the 'Root' of Karnataki kings of Mithila and their key supporters (like Acharyas, Hadas, Rathauds, Kayasthas and Joshis etc.) was in Kokan, Rajasthan, Bundelkhanda and Himanchal-Gahadwal. The Karnatikis of Mithila had no doubt brought Shaka Era and Rajasthani-Himanchali art and architecture, and other cultural forms from there and tried to transplant this culture in Simraungarh and thus, had created a great 'Amalgam of Vedic Aryan, Proto-Mongolo-Indo-Austroloid Mixed Culture'. The researchers in this field will have to proceed further with this fact in mind. But one should bear in mind that Nanyadeva and his able successors like Ramsingha Deva and Harisingha Deva had never tried to undermine but instead devotedly tried to revive the great cultural traditions developed by Great Janaks (kings) like Siradhoj and Bahulaswa. The Kārnatākis not only protected those great Hindu traditions, but also patronized the popular pagan religious faiths of Kiratas and Indo-Austroloids of contemporary Mithila. The Karnatakis and 'Newads' were basically followers of Shiva and Shakti, but had faith on Buddhism and saved Buddhism (also) from the brutal attacks of Muhammad Gori and other brutal invaders for almost 225 years. But even than, unfortunately, Nanyadeva has never been given his due place of honor in the history of Nepal.

Foot Notes

- ^{1/} Sinha, C.P.N., *Mithila Under Karnatakas*, Janaki Prakashan, Patna, 1979 Edition, pp. 50-51.
- ^{2/} *History of Nepal* (edited by Daniel Wright and first published in Cambridge 1977 A.D.), Second Edition, 1990, Low Price Publications, Delhi, p. 132.
- ^{3/} *Ancient Nepal*, #114, Kartik-Mangsir, 2046 B.S., Department of Archeology, Kathmandu.
- ^{4/} Koirala, Kula Chandra, *Sri Taleju Ra Digtaleju*, Indrachowk Club, Kathmandu, 2052 B.S., p. 24.
- ^{5/} Gyanwali, Surya Vikram, *Nepal Upatyaka Ko Madhyakalin Itihas*, Royal Nepal Academy, 2019 B.S., pp. 29-30.
- ^{6/} Sharma, Bala Chandra, Editorial Note on 'Upatyaka Ko Ek Raja Vanshawali', *Ancient Nepal*, # 4, Sravan 2025 B.S., Department of Archeology, Kathmandu, pp. 1-2.
- ^{7/} Regmi, Jagadish Chandra, 'Articles on Chronicles', *Ancient Nepal*, #21-22, Department of Archeology, Kathmandu.
- ^{8/} Parjiter, F.E., *Ancient Indian Historical Tradition*, (First published in Oxford, 1922) Indian Edition, Motilal Banarasidass, Delhi, 1962. See various pages for details.
- ^{9/} Parjiter, *Ibid.*, 8/, p. 253-287.
- ^{10/} Tripathi, R.S., *Prachin Bharat Ka Itihash*, Motilal Banarashidass, Delhi, 1971 Edition, p. 281.
- ^{11/} Majumdar, R.C., *Prachin Bharat*, Motilal Banarashidass, Delhi, 1995 Edition, p. 236 & 239.
- ^{12/} Vidyalanakar, Satyaketu, *Prachin Bharat*, Saraswati Sadan, Delhi, 1989, p. 507.
- ^{13/} Varma, D.N. *Prachin Bharat Ka Itihash*. Student's Friends, Patna, 5th Edition 1991, p. 328.
- ^{14/} Tripathi, *Ibid.*, 10/, p. 296.
- ^{15/} Department of Archeology, *Prachin Nepal* #9, Kartik, 2026 BS (Published in book form in Kathmandu, 2023 B.S., p. 31.)
- ^{16/} History of Nepal, *Ibid.*, 2/, pp. 112-113.
- ^{17/} Sharma, *Ibid.*, 6/, pp. 38-39.
- ^{18/} Vajracharya, Chunda, *Situ*, #2, (Nepal Bhasa journal), Kathmandu.
- ^{19/} Mukerjee, Radha Kumud, *Hindu Sabhayata*, Raj Kamal Prakashan, 1996 Edition, p. 135.
- ^{20/} Dabral, S.P., *Uttara Khanda Ka Itihash*, Viragatha Prakashan, Gadhawal, 1968 Edition, pp. 213-235.
- ^{21/} Shanskrityan, Rahul, *Kumaun*, Gyan Mandal, Varanasi, 2015 B.S., p. 25.
- ^{22/} Thapalayal, Rekha, *Prachin Madhya Himalayas*, Delhi, 1991, p. 83.
- ^{23/} Shanskrityan, *Kinner Desh Men*, M.K. Agencies, Delhi, 1990 Edition, pp. 236-240.
- ^{24/} Shanskrityan, *Ibid.*, 21/, p. 112.
- ^{25/} Koirala, *Ibid.*, 4/, p. 14.
- ^{26/} Karmacharya, Shiddhi Vir, *Yeasha*, Aswin 2050 B.S.
- ^{27/} *Tirthanka* (Visheshanka), 1/3 Kalyan and Gorakhpur, April 1990, p. 375.
- ^{28/} Amatya, Saphalya, *Madhupark*, Paush 2050 B.S.

- 29/ For details, pls. see Majumdar, *Ibid.*, 11/, p. 239 and Vidyalankar, *Ibid.*, 12/, p. 509.
- 30/ Varma, *Ibid.*, 13/, p. 304.
- 31/ For detail, pls. see *Kadambini*, February 1990 and May 1991 Issues.
- 32/ Please see *Kadambini*, Delhi, May 1991, pp. 55-56 for detail.
- 33/ For detail, please see *Dharma Youga*, Delhi, 16 February 1991, pp. 28-29 about Tara Garh (fort) and *Navanita*, Mumbai, October 1992, p. 118 for Jhalar Patan temple complex and various books like Kumaun Ka Itihash, etc.
- 34/ Majumdar, *Ibid.*, 11/, pp. 245-246.
- 35/ Shanskrityan, *Ibid.*, 21/, pp. 35-37.
- 36/ Dabral, *Ibid.*, 20/, pp. 152 and 197.
- 37/ *The Comparative History of Bihar*, K.P. Jayaswal Research Institute, Patna, 1974, p. 308 and Footnote.
- 38/ Sinha, *Ibid.*, 1/, p. 23.
- 39/ *Ibid.*, 37/, p. 308 (for details).
- 40/ Vidyalankar, *Ibid.*, 12/, p. 517.
- 41/ *Himalayan Gazetteer*, Part 2, p. 450.
- 42/ Vidyalankar, *Ibid.*, 12/, p. 480.
- 43/ Tripathi, *Ibid.*, 10/, p. 234.
- 44/ Vidyalankar, *Ibid.*, 12/, pp. 480-481.
- 45/ Department of Archeology, *Prachin Nepal*, Sravan 2040 B.S., p. 40.

नेपाली वास्तु र वास्तुग्रन्थको संक्षिप्त परिचय

तारानन्द मिश्र

सामान्य परिचय: (कोटडिजी, हरप्पा, वैदिक र बौद्धकालका वास्तु)

नेपालदेशको उदय नवप्रस्तर काल (Neolithic period) मा भैसकेको व्यहोरा नेपाल उपत्यका र यसका वरिपरि पाइएका नवप्रस्तरकालीन हतियारहरू (stone tools) बाट प्रमाणित हुन्छ। यस उपत्यकाको माँझमा रहेको एउटा ठूलो र गहिरो दह (deep lake) का चारैतिर अति अग्ला भूभागमा बसोबास गर्ने किरात सांस्कृतिक समूहका मानिसहरूको सम्बन्ध कम्पूचिया, थाइलैण्ड, बर्मा र आसाममा रहेको होबियन सांस्कृतिक समूहसँग थियो र यिनका भापामा समानता पाइन्छन्। टोनि हेगेनका अनुसार यस क्षेत्रमा भएको ज्वालामुखी र भूकम्पले गर्दा आज भन्दा लगभग दुइ लाख बर्ष अगाडि नेपाल उपत्यकाको माँझ भाग ६५० फीट अग्लो भएर यहाँ जम्मा भएका पानी दक्षिणतिर बगेर गयो।^१ यस उपत्यका भित्र र दहलाई लगातार हिमाल क्षेत्रबाट पानी ल्याउने नदीहरू क्रमशः वागमती, र विष्णुमती थियो जुन आज पनि वरदैं छ। ती नदीहरूमध्ये प्रमुख वागमतीको उल्लेख विनय-पिटक र उदानको नन्दबग्गमा 'वग्गमुदा' को नाउबाट तथा मज्झिम

निकायको बत्थ-सुत्तन्तमा यसलाई 'बाहुमती' भनिएको, कम्तिमा ३००-२०० ई. पूर्वमै पाइन्छ (भरतसिंह, १६, १११९)। नेपालको पहिलो अभिलेख संवत् ३९९ (ई.सं. ४७७) मा यस नदीको चर्चा 'वाग्वती पारप्रदेशे' का नाउले गरेको छ।^१ त्यसपछि यस उपत्यकाको माँझ भागमा चारैतिरबाट बगेर आएको मलिलो माटोमा घना वन उम्रियो जसबारे गोपालराज वंशावली (पत्र १७क, हिमवन्त शैल्यमध्यवर्तणी महारान्यभूते भूमण्डले) र तिब्बतीयात्री वज्रकीर्तिको जीवनकथाबाट थाहा पाइन्छ। यस उपत्यकालाई पहिलो सभ्यता र भौतिक विकास (Civilization and urbanization) दिने जाति बर्मा (शक) र गुप्त आमीरहरू थिए। हामीलाई थाहै छ शक र आभीरहरू ईरानको द्रांगियाना प्रान्तमा धेरै अवधिसम्म सँगसँगै बसेका थिए र शक, आभीर तथा पल्लवहरूका माँझमा विहावारी भएको पाइन्छ (D.C. Sircar, Age of Impunity, 1968, P. 178 and P. 221)।

नेपालदेशको प्राचीनतम उल्लेख कौटिल्य अर्थशास्त्रमा पाइन्छ, र समुद्र गुप्तको प्रयाग स्तम्भलेख (३३०-३५० ई.)मा यस देशको सीमा पूर्वमा (कोशी नदी) आसाम र पश्चिममा

१. Tony Hagen, Nepal, The Kingdom in the Himalayas, Berne, 1961, 53

२. विनय पिटक, हिन्दी अनु. पृ. ५४३: भरतसिंह, १९९१, प्रयाग, बुद्धकालीन भारतीय भूगोल पृ. ३२०, ११३, पृ. २६, पृष्ठ १११, धनवज्र, संवत् ३९९ मा लिच्छवीकालका अभि. २०३०, पृ. ५१; वागमती पार प्रदेश, त्यसपछि अनेक लिच्छवि र मध्यकालीन अभिलेखहरूमा र नेवारी लिपिमा लेखिएका 'वाग्वतीमाहात्म्य प्रशंसा' (वेज. सूचि १९८९, १६३) र पण्डित हरिनाथले लेखेका नयाँ ग्रन्थ 'वागमती तीर्थयात्रा क्रमविधि.' नाउका ग्रन्थहरू (वेज पृ. ७१४) मा यसको उल्लेख र महत्वबारे चर्चा गरिएको पाइन्छ। ने. सं. ८५२ (ई. १७३१) को संखमूल अभिलेखमा - 'सेयं ब्रह्म सरस्वती विजयते गंगोपमा वागमती ॥' भनी अत्यन्त राम्रो अभिव्यक्ति पाइन्छ (रेग्मी, भाग ४, १९६६, पृ. २८९)। तैत्तरीय ब्राह्मण (६-४-३-१) र ऐतरेय ब्राह्मण (२-१५) मा 'वाग्वदन' वाग्वदनारम्भाव्यागिव्यर्थ भनि वेदपाठको अर्थमा उल्लेख गरिएको छ (हिन्दू सभ्यता, १९६५, १२८)। यही वाग (वेद) बाट वेदकी आराध्यदेवी र श्रुष्टिस्थल सरस्वतीका नाउबाट वाग्वति नाउ राखिएको थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। पंजाब र राजस्थानमा प्राचीनकालमा सरस्वती, दृषधवति र ब्रह्मावर्तका घाटीमा त्रिवेद (ऋग्वेद, सामवेद र यजुर्वेद (जसलाई बौद्धग्रन्थमा 'तयोवेदा' भनिएको छ, भरत सिंह, १९९१, ४४०) को रचना भएको थियो।

कुमाऊसँग जोडिएको थियो भन्ने पाइन्छ (कामरुप नेपाल-कत्तपुरादि, वा.उपाध्याय, भार.अभि. १९६१, II, ४८)। बुद्धकाल (६००-५०० ई.पूर्व) मा पंजाब, राजस्थान, मालवा, मथुरा, पाँचाल, विदेह, मगध र पूर्वी बंगालको ताम्रलिप्ति सामुद्रिक बन्दरगाह सम्मका क्षेत्रलाई जोड्ने उत्तरापथले^३ नेपाललाई पनि जोडेको थियो। यस सम्पूर्ण भूभागलाई जम्बूद्वीप भन्ने गरिन्थ्यो, जसको उल्लेख प्राचीन हिन्दू ग्रन्थ, बौद्धग्रन्थ र जैन ग्रन्थका साथै अभिलेखहरूमा पाइन्छ।^४ पशुपालन, कृषि, व्यापार र उद्योगबाट प्राप्त आर्थिक सम्पन्नतासँगै यहाँ नगर सभ्यता, मूर्तिकला र वास्तुकलाको विकास भयो। सम्पूर्ण दक्षिण एशियामा वास्तुकलाको विकासमा प्राचीन कोटडीजी (Kot-Diji) सभ्यता र हरप्पा सभ्यता (२८००-१२०० ई. पूर्व)^५ वैदिक सभ्यता^६, ईरान र ग्रीकहरूको निकै देन छ।

वास्तुकला र मूर्तिकलाको विकास दक्षिण-पूर्व एशियाका प्रायः सबै क्षेत्रमा सँगसँगै भएको थियो। त्यसैले तिनका वास्तु-अंगहरूका नाउमा, निर्माण र जीर्णोद्धारका प्रक्रियामा धेरै समानता पाइन्छ।

वास्तुशास्त्र र तिनका अंगहरू

वास्तुशास्त्रलाई शिल्पशास्त्र (शिल्पविद्या), देवजनविद्या (छान्दोग्य-उपनिषदको तैत्तरेय ब्राह्मण, राधा कु. मुकर्जी, हिन्दूसभ्यता, १९६५, १२९), शिल्पकर्म विद्या अथवा शिल्पस्थानविद्या^७ र बत्थु विद्या (तक्का र सुरुचि जातक सं. ६३ र ४८९) भनि सम्बोधन गरिएको छ। लामा तारानाथ (History of Buddhism in India, Delhi, 1990, 155) ले अठारह विद्यामध्ये शिल्पशास्त्र अध्ययनको पनि चर्चा गरेका छन्।

३. वासुदेव उपाध्याय, भारतीय अभि., १९६२, II, २७, कालिगाधिपति खारबेलको हाथीगुम्फा (प्रथम श.ई पूर्व) को लेख 'उत्तरापथ राजानो', राजशेखरको काव्यमीमांसा (१० श.ई) मा - 'पृथुदकात परतः उत्तरापथः' बारे उल्लेख पाइन्छ (भरतसिंह, बुद्धकालीन भा. भूगोल, १९९१, ६०)। ग्रीक राजदूत मेगास्थनिजले पाकिस्तानको उत्तर-पश्चिम क्षेत्रबाट राजगृह सम्मको यस मार्गलाई ११५६ मील लामो र यसको एक-एक मीलमा सूचना पट्टिका रहेको थियो भनि तेश्रो श.ई पूर्वमा लेखेका छन् (Age of Imp. Unity, 1968, 67)।
४. पुराण, महाभारत (भिष्मपर्व, अध्या. ७, श्लोक १९-२६), जैनग्रन्थ जम्बुद्वीव पण्णतिमा, चिनियाहरू (दोश्रो श.ई पूर्व) मा यसलाई 'यिनत्', युवानच्वांग (वाटर्स, १९७२, I, 32) ले 'चिम्पु', यिनयपिटक र जातककथा (प्रथम भाग, काशी, पृ. ३८), सुत्तनिपात (सेलसुत्त, गाथा ९१४-जुम्बु सण्डस्स इस्सरो), अशोकका रूपनाथ अभि., 'जम्बुद्वीपसि अमिसा देवा, हुणराजा तोरमाणको कुरा अभि. - 'जम्बुद्वीपस्य दर्शयितारो', उपाध्याय, १९६१, II, १०८; धर्मपाल (आठौं श.ई.) को खालिमपुर अभि. 'समस्त जम्बुद्वीप-भूपाल': नेसं. ६८४ (ई.सं. १५६३) को ताम्रलेख- 'जम्बुद्वीपे भरतखण्डे नेपालमण्डले', रेस्मी IV, २०, ललिताविस्तरमा - 'जम्बुद्वीप पोडस जानपदेव', भरतसिंह, १९९१, २८४।
५. F.A. Khan, Kot-Diji culture, Pub. in Indus Civilization, Ed. by. A.H. Dani, Islamabad, 1981, 18-22, Khan writes - "the KotDijians (within 2800-2000 BC) built structures of undressed limestone blocks and sundried bricks (15"x7 1/2" x 3 1/2)". The defence walls of the cities had undressed limestone blocks and imposing structures on the top were built of mud bricks. It was internally slanted and had revettements bonded with the foundation courses made of mud and mud bricks. It had also bastions built externally at intervals. The Kot-Diji citadel, in all possibility, represented the earliest fortified town of the subcontinent". B.B. Lal, Some reflections on the structural remains at Kalibangan, Indus civilization-New perspectives, Ed. by A.H. Dani, 1981, P. 8 and PP. 47-53, Corobelled arch timber beams inserted into brick-masonry for further strength, the great bath, the granary, the pillared hall, so-called college building, working platform, covered and open drainage, the workmens quarter, cross-roads at right angle, the roadside shopping platforms, dockyards, cemetery area and brick-lined altars are some of the examples of Harappa architecture. The fortified Harappan cities had brick-walls and gateways with gate houses, The Kalibanga commoners city measured 360 m-x 240m, E-W, intersected by 9 streets, naturally conceived upon grid-pattern with four gateways. The houses in a square were erected on three sides, with an opening on a street, According to Lal the city of Kalibanga had three class of people, the priests, the farming and trading community as well as the labour-class, who lived outside the fortified city. It is to be noted here that the presence of corbelled arch in santum of the temple belonging to 2nd cent. BC have been found recently from Lumbini Mayadevi temple.
६. ऋग्वेद र अन्य वेदहरूमा - पुर, दुर्ग, शतभुजी (१०० थाम भएको भवन), शमशान क्षेत्र (पवर्हणी), कूप (अवट), हृद (पोखरी), चाक्ला ढल (सुपिरा सुर्मि), कुलो (कुल्या), रथ, सकट (वैलगाडा), अनस (हसुगा मान्छे ओसाने गाडा), नावम् (नाव), ग्राम, विश-विशपति, राष्ट्र, सहस्त्रस्थूण सदस (१००० स्तम्भ भएका सभास्थल), सहस्त्रचन्द्रार गृहम् (१००० ढोका भएका घर), नगर-प्राकार (नगरपर्खाल), श्येनचित वेदी (वाजसंहिता, अध्या. ११ मा अग्निलयन, (यज्ञकुण्ड), आसन्दी (आसन, सिंहासन) बाहेक-स्थपति, तक्षा, हिरण्यकार (सुन: चाँदीका गहना आदि बनाउने), मणिकार, रथकार, ग्राम आदि शब्द र विवरणबाट वेदकालको स्थापत्यकलाबारे केहि थाहा पाइन्छ। वेदोत्तरकाल अर्थात् सूत्र, महाभारत, रामायण, पुराण, आगम र धर्मशास्त्रहरूमा स्थापत्यकलाको प्राविधिक विकास उच्चस्तरमा भएको पाइन्छ (राधा कृमद मुकर्जी, हिन्दू सभ्यता, १९६५, १०९-११०; प्रसन्न कुमार आचार्य, मानसार, १९२७, पृ. ८ र पृ. १०-२८)।
७. राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको एउटा महत्वपूर्ण वास्तुग्रन्थ छ, महाविहारवासी भिक्षु धर्मरक्षितले सारेका मञ्जुश्रीसाधन (वेजकर सुचि. १९८९, २३९, ग्र.सं. १३६३ त) जसमा निम्न व्यहोरा पाइन्छ - 'ॐ नमः सर्वज्ञाय। विश्वकर्मणे नमः। जगतां सृष्टिकर्तारं स्थितिसंहारकारकम्। वरदामय पीताङ्गी पुस्तकाक्षचतुर्भुजा ॥ गृहादि सर्व्ववस्तुनां लक्षणानि प्रवक्ष्यते। शुभाशुभ विधिज्ञेया लोकानां हितकाम्यया ॥ शिल्पिकेन तथा कृत्वा गृहादि सर्व्ववस्तु ॥' (प्रसन्नकुमार आचार्य, वास्तु शब्दकोष, १९९५, ७११), गणपति शास्त्रीले सम्पादन गरेका वास्तु विद्या ग्रन्थ (अध्या. १, श्लो. १२-१५) मा वास्तुविद्यामा पूर्णज्ञान भएका स्थपति (वास्तुविद्यामि पारंग स्थपतिः) बारे चर्चा पाइन्छ।

चिनिया यात्री युवान-चांगले ई.सं. ६३०-६४३ मा भारतीय उप-महाद्वीपमा पढाइने प्रमुख पाँच ओटा विषयहरू (शब्द विद्या, शिल्पस्थानविद्या, चिकित्साविद्या, सेतु विद्या र आध्यत्मविद्या) थिए भन्ने लेखेका छन् (वील्स, सियुकी, १९८१, ७८)। यस पंचविद्या स्थानानिबारे उल्लेख तिब्बतका बु-स्टोनले (S.K. Dutta, Buddhist Monks and Monasteries, 1962, 323), धर्मस्वामीको जीवनी (संपा. तारानन्द मिश्र, वि.सं. २०६०, ५५; Roerich (1969), महाव्युत्पत्ती (शाकाकाई, No.-1554-59), मा र लामा तारानाथ (Hist. of Buddhism In India, 1990, 197, Footnote-13) ले पनि गरेका छन्।

चिनिया यात्री युवानस्यांग (६२९-६४५ ई) र तिब्बती भिक्षु धर्मस्वामी (१२२६-१२३६ ई.) ले आफ्ना यात्रा विवरण र जीवनीमा तत्कालीन शिक्षाका महत्वपूर्ण विषयमध्ये पंचविद्यास्थानानि, क्रमशः शब्द विद्या, हेतु विद्या, आध्यात्म विद्या, चिकित्सा विद्या, र शिल्पस्थान विद्याबारे उल्लेख गरेका छन् । जसको समर्थन युवानच्चांग (विल्स, १९८१, ७८), लामा तारानाथ (१९९०, २८५) र महाव्युत्पत्ति ग्रन्थमा पनि पाइन्छ (धर्मस्वामीको जीवन, २०६० सम्पादन-तारानन्द मिश्र, पृ. ५५) । शाक्यमुनि बुद्धले प्रवर्जित भिक्षुहरूलाई घाम, पानी, चिसो र गर्मीबाट बाँच्नका लागि पाँच किसिमका आवासहरू (पंचलेनानि-वास; आवासो, लेण, सन्निवेश, आयतन, निवेशन) दान गर्न दानपति उपासकहरूलाई आग्रह गरेका थिए । यी पंचलेनानि विनयपिटक (चुल्लवग्ग अध्या. ६, श्लो. १-२, महावग्ग अध्याय १, श्लो. ५०-५४) अनुसार हुन् - विहार, अड्डयोग (वृत्तायत, हंसगृह, कुक्कुटाण्ड सदृश गृह, गजपृष्ठाकार छाना), पासाद (मन्दिर, दरवार, ठूलो भवन), हम्मिय (मण्डप, मन्दिर, ऊपरी आकाश तल पासादो, दरवार, कूटागार) र गुफा (कुभा, गुहा, गुम्फा, लेण) ।^१ ब्रह्माण्ड पुराण (अध्या. ७; आचार्य, वास्तुशब्दकोष, १९९५, ८) मा मानवले पहिलो बसोबास गुफामा गरेको थियो र पछि मात्र आफूलाई चीसो र गर्मीबाट सुरक्षाका निमित्त (शीतोष्ण-वारणात्) घरको निर्माण गर्नु भनि सूचना पाइन्छ । दीर्घनिकाय (अध्याय १, पृ. ९-१३; आचार्य, वास्तुशब्दकोष, १९९५, ५४८) मा वास्तुविद्या र वास्तुकर्मको व्याख्या यसरी गरिएको छ - वत्युविज्जा-घर वत्यु, आरामवत्युदिनाम, गुण-दोष-सल्लखन विज्जा । वत्यु-कम्मन्ति अकत वत्युभिह गेहपतित्थापन' (वास्तुविद्या घरवास्तु

र विहारादि वास्तुको गुण-दोष बारे वर्णन गर्ने विद्या हो । वास्तुकर्मले घर-वास्तु (गृहनिर्माण) आदिलाई जनाउँछ ॥ अश्वघोष लिखित बुद्धचरित (अध्या. ६, श्लो. ३०) मा नगरलाई वास्तु (कपिलवास्तुनः) भनि सम्बोधन भएको छ । यस्तै दामोदरपुरको ताम्रपत्रलेख (ई सं. ५४३) ले घर निर्माणका लागि उपयुक्त जग्गा र मन्दिरलाई वास्तु (देवकुल-कोष्ठिका करणे भूमौ वास्तु दातुमित्य) भनिएको छ । राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको महत्वपूर्ण वास्तुग्रन्थ मञ्जुश्री साधनम् (वेज. ग्रन्थ सूचि, १९८९, स्टुटगार्ट, पृ. २३९, ग्रन्थ सं. १३६३ त) मा निम्न विवरण पाइन्छ - 'ॐ नमः सर्वज्ञाय । विश्वकर्मणे नमः । जगतां सृष्टिकर्तारं स्थिति संहारकारकम् । वरदामयपीताङ्गी पुस्तकाक्षचतुर्भुजा । गृहादिसर्व वस्तुनां लक्षणानि प्रवक्ष्यते । शुभाशुभ विधिज्ञेया लोकानां हित काम्यया ॥ शिल्पिकेन तथा कृत्वा गृहादि सर्व्ववस्तु ॥' कौटिल्य अर्थशास्त्र (अध्या. १५, पृ. ११५-११६) ले वास्तुविद्यालाई घर, जग्गा, विहार (मठ), जलाशय र बाँध-कुलो आदि निर्माणमा सघाउ पुऱ्याउने भनि व्याख्या गरेको छ ('गृह-क्षेत्रम् आरामाः सेतु बन्धा तटाकम आधारे) वा वास्तुः)/कौटिल्यले वासस्थानको छनौट गर्दा, धनि, वेदज्ञान भएका, राजा, नदी र वैद्य, यी पाँच किसिमका मानिस भएको ठाउँहरूमा मात्र बस्नका लागि निर्देशन दिएका छन् (धनिकः श्रोतियो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः । पञ्चयत्र न विद्ययन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥) । शुक्रनीति (अध्या. ४, ३, ११५-११६) ले वास्तुविद्या अथवा शिल्पशास्त्र त्यस विद्यालाई भनेको छ, जसले राजप्रासाद, मूर्तिहरू, उद्यान, घर, कुलो र अन्य यस्ता निर्माण वस्तुबारे नियम निर्धारण गर्दछ । अनेक ग्रन्थ र त्रिपिटक समेतका भाष्यकार बुद्धघोष भन्दछन् - 'वास्तुविद्या त्यो विज्ञान

८. खारवेलकी रानीको ई. पूर्व प्रथमको मञ्चपुरी लेख - 'कलिंगान समनानं लेन कारितं (वासु, उपाध्याय, भारतीय अभि. १९६१, भाग-२, पृ. २८; प्रथम श.ई. पूर्वको कान्त (कृष्ण) सातवाहनको नासिक गुहा लेख - 'लेणकारितं, उपाध्याय, २, पृ. २३ - 'भदतेहि वाप निषिदियाये', उपाध्याय, २, पृ. ३५, नासिक गुहालेख, - 'भिखु-संघस-आवसो दतो': दीर्घनिकायमा 'आर्य-आयतन', भरतसिंह, १९९१, पृ. १९०: जैनग्रन्थ विविधतीर्थकल्प मा-धर्मक्षनाम सनिवेशो, भरतसिंह, १९९१, ३१५; हाथीगुम्फा अभि. ई. पूर्व प्रथममा- 'जिनं सनिवेश'; धनवज, वि.सं. २०३०, ३४८ तौखेलको अंशुबर्माको ई. सं. ६१५ को अभि. मा 'ग्राम सन्निवेशार्थम् र ई.सं. ६२७ को मालाटार अभि. मा सन्निवेश शब्द पाइन्छ ।
९. नागार्जुनकोडाको वीरपुरषदत्तको तेश्रो श.ई.को अभि. मा - 'महाविहारस' पाइन्छ । कनिष्कको ई.सं. ८१ को सारनाथ बोधिसत्व अभि. - 'सद्वेयविहारि'; धनवज, लि. अभि, ७५, 'क्षेत्रञ्चाक्षयदत्तं (श्री) मानविहारे' । अड्डयोगलाई वृत्तायत, हंसगृह, कुक्कुटाण्ड समान र गजपृष्ठाकार (हात्तीको पिठयुजस्तो) भनि वर्णन गरिएको छ । मानसार शिल्पशास्त्र यसलाई माणिक भनि वर्णन गर्दछ र यस्ता ९ किसिमका मन्दिरहरूमा गज, वृषभ, हंस, गरुतमान, आदिबारे उल्लेख गर्दछ । शिल्परत्न वास्तुशास्त्रले (डी. एन. शुक्ल, भारतीय स्थापत्यकला, १९६८, २१३, २२०) प्रासादलाई मान्छे र देउतालाई आनन्द दिने भवन भनी व्याख्या गरेको छ (देवादीनां नराणां च येपु रम्यता चिरम् । मनसा च प्रसीदन्ति प्रासादास्तेन कीर्तिताः) । अमरकोषले (II, २, ९) प्रासाद शब्दले राजप्रासाद र मन्दिर भनि बोध गराउने कुरा खुलाएको छ ('प्रासादो देव भूमिजाम') । बुद्धघोषले प्रासादलाई विशाल भवन भन्ने जनाएको छ । धम्मपदकथा (भरतसिंह, भूगोल, १९९१, २०१) मा विशाखाे श्रावस्तीमा निर्माण गराएकी १००० कोठा भएको पूर्वारामलाई 'हत्थिनख पासाद' भनिएको छ । ई. पूर्व प्रथमको खारवेलको हाथीगुम्फा लेखले 'महाविजय पासाद' (दरवारको) उल्लेख गर्दछ । हम्मिय शब्दको प्रयोग बुद्धचरितमा सफ (III, श्लो. ६, प्रासाद पृष्ठावतीर्थ; III, श्लोक १३ मा त्यसैलाई 'हर्म्यतलानि', अध्या. ५, श्लो. ६७, 'हर्म्यपृष्ठा') दरवारको लागि प्रयोग भएको पाइन्छ । गुहालाई अभिलेख र वास्तुग्रन्थहरूमा-गुफा, कुभा, लेण र गुम्फा भनिएको छ । अशोकका नागार्जुनी गुफा लेख ई. पूर्व २७७-२३६मा - 'गोपिका कुमा' भनि उल्लेख छ । चन्द्रगुप्त द्वितीयको संवत् ८२ (ई. सं. ४०१) को उदगिरी गुफालेखमा - 'शम्भो गुहामेताकारयन' भनिएको छ (उपाध्याय, १९६१, II, ५२) ।

हो जसले निर्माणका लागि छानिएको जग्गा लखिन भएको अथवा नभएको भनि छुट्टयाउँछ । वशिष्टका अनुसार प्राचीनकालमा ब्रम्हाजीले निर्देश दिए बमोजिम गाउँ, घर, नगर आदि निर्माण वास्तुज्ञान अन्तर्गत पर्दछन् (वास्तुज्ञानम् प्रवक्ष्यामि यद् उत्तम् ब्रम्हना पुरा । ग्राम-सदम् पुरादीनाम् निर्माणम् वक्ष यते धुना ॥) यसै सन्दर्भमा महाकवि अश्वघोषले किसिम किसिमका वास्तुका अनेक निर्माण गर्नाका कारण यसरी बुद्धचरित (अध्या. ११, श्लो. ३७ र ३८) मा वर्णन गरेका छन् - 'प्यास शान्त गर्न पानी, भोक मेटाउन अन्न, हावा, गर्मी र वर्षाबाट रक्षार्थ घर, जिउका गुह्य भागलाई छोपन र जाडोबाट वाचनका लागि कपडा, निदाउनका लागि पलंग आदि ओछ्याउन, थकाईबाट बचन सवारी साधन, उभिरहनुबाट बचाउन आसन र जिउलाई स्वच्छता र बलियो पार्न र राम्रो स्वास्थ्यका लागि स्नान गर्नु आवश्यक छ ।^{१०} गरुडपुराण (अध्या. ४६, श्लो. २-३) मा आवास, बास, वेष्म, पुर, ग्राम, वणिकपथ, प्रासाद, दुर्ग, देवालय र मठलाई वास्तुभिन्न समावेश गरिएको छ । मानसार शिल्पशास्त्रले वास्तुलाई त्यो ठाउँ भनेको छ जहाँ देवता र मान्छे बस्दछन् । यसले (अध्या. ३ श्लो. २-३ मा) वास्तुलाई चार भागमा बाँडेको छ । यो यस प्रकार छ - धरा (जग्गा), हर्म्य (भवन-प्रासाद, मण्डप, सभा, शाला, प्रपा र रंगशाला), यान (आदिक, शयन्दन, शिविका र रथ) र पर्यङ्क (पंजर, मंच, मंचलि, ककाष्ठ, फलकाशन र बाल-पर्यङ्क) ।

मूर्तिकलालाई वास्तुशास्त्रको अभिन्न अंग मानिएको छ (आचार्य, वास्तुकोष, १९९५, ५४५-४६; मानसार शिल्पशास्त्र वास्तुप्रकरण, अध्या. ३, ४, ५ आचार्य, १९२७, ३६) । वास्तुशास्त्रले सबै किसिमका भवनहरू (आवासीय, धार्मिक तथा रक्षाका लागि निर्मित) लाई बोध गराउँछ, यसले नगरयोजना, व्यापारिक तथा औद्योगिक भवनहरू, तलाउ, इनार, उद्यान, सडक, ताल, ढल तथा घाट आदिको निर्माण गर्ने वैज्ञानिक विधि सिकाउँछ । शयनासन, आसन, यान, दीपस्तम्भको साथै मूर्ति, गहना, कपडा आदि निर्माण गर्न सिकाउँछ । शयनासन, आसन, यान, दीपस्तम्भका साथै मूर्ति, गहना, मुकुट निर्माणको विधिबारे ज्ञान दिन्छ । यसले निर्माण तैयारीका सिलसिलामा जग्गा छनौट, माटोको परीक्षण, योजना, नक्सा तैयारी, दिशा-निर्देश, मान-प्रतिमान ('मानानां संगृह्य शास्त्रे संक्षेपतः क्रमात्'-मानसार, अध्या. ३३, २); चाक्लो, लामो र घनत्वलाई जनाउने शब्द परिणाह हो । यसका लागि उपकरणहरू, र ज्योतिष तथा गणितद्वारा नक्साको निर्माण गर्दछ ।

निर्माणका यी वस्तु र वास्तुहरू हाम्रो राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको एउटा महत्वपूर्ण त्रात्रिक पद्धतिका ग्रंथ वास्तुशास्त्र (वेज. सूचि, १९८९, ५६६, गन्थ सं. ३९७ त) मा नगर, राजकुल, द्वार, कूप, सभा, शाला, घर, प्रासाद, शूलकशाला, द्रंग, गवाक्ष (वातायन), प्रतोली, आदि पाइन्छ । हाम्रै अन्य वास्तुग्रन्थ र अभिलेखहरूमा^{१०*} मा बाटो, रथ, गाडा (पथ,

१०. बुद्धचरित, अध्या. ११, श्लो. ३७-३८, The Buddha Carita, Ed. E.H. Johnston, New Delhi, 1972, 120, ('इष्टि तपंप्रशमाय, तोयं क्षुन्नाशहेतोरशनं तथैव । वातातपाम्बावरणाय वेश्म कौपीन शीतावरणाय वासः ॥ निद्राविघाताय तथैव शय्या यानं तथाध्वश्रमनाशनाय । तथासनं स्थानविनोदनाय स्नानं मृजारोय बलाश्रयाय ॥) बुद्धचरित अध्या. २, श्लो. ११-१२, मा एउटा नगरमा हुन पर्ने - बगैचा, मन्दिर, आश्रम, कूआ, धारा, पोखरी र वनहरू जस्ता वास्तु र धार्मिक निर्माणद्वारा नगरलाई स्वर्ग भई बनाउन उल्लेख पाइन्छ । नगरका मार्ग, नागरिकका घरहरू, राजप्रसाद, नगरपर्खाल, बलियो फलाम ढण्डी (चुकुल) समेतका नगरद्वार र ढोका (गुरुपरिघ कपाट संवृताः पुरः प्रतोल्याः) अध्या. ५, श्लो. ८२ मा), होमका धुआले ढडेका तपोवनका बोटहरू, 'हविर्धूमविवर्णवृक्ष' तपः प्रशान्तं वनं; अ. ५ श्लो. ३२ मा जप र देव आराधनाले गुंजायमान भएको मन्दिर (जाप्यस्वनाकूजित देवकोष्ठः) अध्या. ७, श्लो. ३३, म्फ्याल-आँखिम्फ्याल (वातायन-वातपान), तोरणशालभोजिका, आँगन (गृहकक्ष्या), गवाक्ष, देवायतन, आलय, घर मा बस्ने चराहरू (गृहपक्षि, कपोतपालिका, जसलाई काठमाण्डौमा भौटवा भनिएको छ), सडक-राजमार्गको सिहार-सम्भार गर्ने अधिकृत (मार्गस्य शौचाधिकृतः), राजदरवार (प्रासाद, अन्तःपुर, हर्म्य, देवभवन, कैलासवत्तभवन), राजमार्ग आदिका साथै गहना र आसनहरूको विस्तृत वर्णन यसमा भएकोले यसका सम्पादक जोनस्टोनका अनुसार यस काव्यद्वारा पहिलो श ई. मा देश र कपिलवस्तु नगरमा रहेको प्रौढ वास्तु सम्पन्नताबारे बोध गराउँछ । यस्तै मञ्जिम निकायको खेमसुत्त र संयुक्तनिकायको अवस्तुत-सुत्तमा कपिलवस्तुको नयाँ संथागारशाला र महावस्तुमा त्यसैलाई समा भवन भनि उल्लेख पाइन्छ । जातक भाग (१, ३४८) मा कपिलवस्तु नगरलाई १८ हात अग्लो परखाल (अट्टावसहट्भेद पाकारं) र महावस्तुमा त्यस नगरलाई सात ओटा पर्खालले घेरिएको (सप्तहि पाकारेहि) उल्लेख पाइन्छ (भरतसिंह, बुद्धकालीन भारतीय भूगोल, १९९१, २४२) । घोनसाख जातकमा भग्ग देशको सुसुमारगिरि नगरमा कोकनद प्रासाद र विनय पिटकमा जेतवन विहारमा गृहपति अनाथपिण्डकले परिवेण (आँगनसमेतको घर), उपस्थानशाला, अँगनशाला, कल्पिककूटि (भण्डार), चक्रमण (व्यायाम गर्ने चौतरा), स्नानागार, पुष्करिणहरू, मण्डप र करेरिकूटि, कोसम्ब कूटि, गन्धकूटि र सललघर आदि ४ महागेहानि निर्माण गराएका थिए ।

१०क. रेमी, भाग ४, १९६६, पृ. ४६-४८: प्राचीन स्वयंभू स्तूपलाई शमसुद्धिन इलियासद्वारा नष्ट गरिएको (तिरस्कानां परिष्वङ्गादति) थियो र पछि फेरि चट्यांगले विगारेको (वज्राघातः अतिशय जीर्ण स्तूपमेतच्चकार) सो स्तूपलाई ने.सं. ७५५ (ई.सं. १५९४) र ने.सं. ७२५ (ई.सं. १६०४) मा द्विपटक जीर्णोद्धार गरियो (देश समुच्चयन जीर्णोद्धार याडा) । खनलि वज्राघात जुवाव-हनो जीर्णोद्धार याडा) । यसरी सो स्तूपको पुनर्जीर्णोद्धार गर्दा यष्टिस्तंभ (गर्भदार रेमी ४, २५०) को स्थापना गरियो (यलसि थडा) । चित्रित काठका वास्तुअंग र सुनले लेपिएका अनेक वास्तु क्रिया (यष्टि समारोपितवान- मङ्गल्य कर्माकर चित्र विचित्रैरपि हेमवृन्दै विनिर्मितैः शिल्पविशेषकारैः- हेमकुम्भावदात्) का साथै स्तूपको गोलो जिउ भाग कुम्भ भाग (अण्ड) का चारैतिर पंचध्यानी बुद्धका मूर्ति राख्ने, अर्धमन्दिर (बहुतर पटर हर्म्य गेहावलम्बं बहुविध परिवारैः कर्तुमाड्वास्तु) आदि कर्मलाई वास्तु भनिएको छ । सो जीर्णोद्धार र निर्माण कार्यहरू विश्वकर्म शिल्पशास्त्र अनुसार भएको थियो भन्ने वाक्य यस अभिलेखमा परेको छ (निर्ममौ धर्मं धातुत्तं विश्वकर्म निवेदितं) । भारतका पुस्तकालयमा विश्वकर्म प्रकाश (वास्तुशास्त्र), विश्वकर्ममत र विश्वकर्मय शिल्पशास्त्र नाउका हस्तलिखित ग्रन्थहरू छन् (आचार्य, वास्तुशब्दकोष, १९९५, पृ. ७९१-७९४) । एउटा विश्व कर्ममत ग्रन्थ (कलकत्ता, १८७१, मो. २, नं. ७३१, पृ. १४२) लाई राजेन्द्र लाल मित्रले आफ्नो संस्कृत ग्रन्थ सूचिमा प्रकाशित गरेका छन् जुन नेपालको पुस्तकालयको हुन सक्दछ (आचार्य, शब्दकोष, १९९५, पृ. ७९१) ।

रथ्या, मार्ग, राजमार्ग, हस्तिमार्ग) दानशाला, शूल्कशाला सत्रशाला (धर्मशाला, पौवा, अन्नशाला), पट्टशाला (पाटी, भार विश्रमणशाला, ठाटी, पलि), भौम, तल, जनाश्रय, जनवास्तव्यमण्डप (रेग्मी, भाग-४, १९६६, २०७), प्रेक्षणशाला (नाट्यशाला, डबली), इष्टिका कुट्टिम (कीर्तिपीताका, श्लो. २८), वापी, प्रणाली, प्रपा, उद्यान, वन, रथ, मण्डप, आपण (विधिक), हट्ट (हाट-बजार), श्रृङ्गाटक (बाटोको चोक), आंगन (प्रांगन, ननि) छादन, कुण्ड, आस्थान, अग्निशाला (वन्दिशाला, अन्दिशाला, यज्ञशाला), तैन्यशाला, गोपुर, पश्चिमशाला, दानशाला, नगर, ग्राम, देश, राष्ट्र, विषय, मण्डल, भुक्ति, द्वार, दुर्ग, प्रतोली आदिबारे उल्लेख पाइन्छ ।

वास्तुबारे उल्लेख र प्राविधिक विवरण वास्तुग्रन्थ, वेदांग, पुराण, महाभारत, रामायण, ज्योतिषशास्त्र, तन्त्रशास्त्र, आगमग्रन्थ, तथा जीवनकथा (बुद्धचरित, ललित विस्तर, हर्षचरित, सौन्दरानन्द, मिलिन्दपन्हो) र सबै कालका अभिलेखहरूमा पाइन्छ । बौद्धग्रन्थहरू^{११} (विनयवस्तुका चुल्लवग्ग र महावग्ग, दीघनिकाय र यसका महापरिनिव्वाणसुत्त, बुद्धघोषका अट्टकथाहरू र जातककथाहरू तथा जैनग्रन्थमा पनि प्रशस्त प्राविधिक वास्तुशब्द र विवरणहरू पाइन्छन् ।

नेपालका वास्तुग्रन्थको सानो परिचय

नेपालमा सारिएको पहिलो ग्रन्थ हो किरणतन्त्र जसलाई ने.सं. ४४ (ई.सं. ९२३) मा लेखिएको थियो र यो ग्रन्थ भक्तपुरवासी उदयपालको थियो (वेज. १९८९, पृ. ५७७) । यहाँका सबभन्दा बढी प्रख्यात ग्रन्थ थियो दोश्रो श.ईका बौद्ध विद्वान

नागार्जुनले लेखेका क्रियासंग्रहकारिका (योगाम्बरसाधन, वेज पृ. ५३२, 'ननिष्पाद्यं प्रतिमा स्थापयेत् ... चित्रकर्म बले पिण्डीर्गण्डिका लक्षणं ततः । लक्षणं धर्मधातूनां योजनमवरोपणाम् । जीर्णधारोपसंहारो पूजयेत-- श्री क्रियासंग्रहकारिका समाप्ता । कृतिरियं श्री नागार्जुन पादानाम्, सम्बत् २८४ द्विपौष कृष्ण पञ्चम्यां लिखितमिति अभयगुप्तस्य पुस्तकोअयं ...) । यसका अनेक नाउ र मितिमा प्रतिलिपि र लेखिएका ग्रन्थ राष्ट्रिय अभिलेखालय, जापानको टोक्यो र क्योतो वि.विद्यालयहरूमा छन् (क्रियासंग्रह पञ्जिका, संग्रहकर्ता-कुलस्त; क्रियासंग्रहपञ्जिका, एशियाटिक सोसाइटी कलकत्तामा, लेखक भिक्षु वज्राचार्य वीरमति, ने.सं. ३७ (ई. १२५२ः) क्रियासंग्रह, ने.सं. ३३६ (ई. सं. १२१५), केशर पुस्तकालय; क्रियासंग्रह पञ्जिका, ने.सं. ३८५, (ई. १२६४), टोक्यो विश्वविद्यालयमा; क्रियासंग्रह, दानपति अमरचन्द्रस्य ने.सं. ७१३ (ई.सं. १५९२) मा लेखिएको थियो । वट्टोल महाविहारको स्थापना शाक्यभिक्षु हर्षपाल र उनका परिवारले क्रियासंग्रह ग्रंथ अनुसार गरेका थिए (डि. रमण रेग्मी, म. नेपाल ४, पृ. ४०-४४, 'यथाक्रियासंग्रह शास्त्रोक्त कर्मपरिपातेन एवं जाम्वनद महाविहार संस्थापितार्थ, पादसंस्थापितं, वनयात्रा, द्वारस्थापन, स्तम्भस्थापनं, गवाक्षस्थापनं, शिरोदारुस्थापनै, यथाविधिषटकर्म कृत्वा वर्षे केन सम्पूर्णं' । राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेका अरु केही महत्वपूर्ण ग्रन्थहरू छन् - ब्रह्मयामल, निश्वासाख्य तन्त्र, प्रतिष्ठा लक्षणसार समुच्चय, सिद्धान्तसार, कालोत्तर तन्त्र, प्रतिष्ठातन्त्र, ब्रह्मसहिता, मयसंग्रह, भट्टोत्पल रत्नमाला, ज्योतिषरत्नमाला, योगयात्रा, प्रतिमा लक्षण^{११क}, कोट्याहुति

११. बौद्धसाहित्यहरूमा - आपण (मज्झिम निकाय, 'आपण अंगानाम निगमो') शूकठान (शूल्क शाला), रथविनीतानि (रथविसाउने थान), आवसथागारशाला, राजागार (धर्मशाला), उपस्थानशाला, संथागारशाला (समा भवन), परिवेण (आंगन समेतको घर) थुप, चेतिय, अग्निशाला (पानी तताउने कोठा), कस्यिक कुटि (भण्डारघर), पधानघर (ध्यानघर), कोट्टागारशाला, मंचशिविका (बलिकी), आलिन्द (बराम्दा), सत्तभौमक पासाद (सात तल्ले दरवार), चक्रमणशाला (व्यायाम गर्ने ठाउँ), स्नानागार, गन्धकुटी (बौद्ध मन्दिर, शाक्यमुनि बस्ने घर), द्वारकोट्टक (ढोकाका दुवैतिरका कोट), पधानघर (ध्यानघर), पाकार (पर्खाल), रथविनीतानि (रथ, गाडाहरू विसाउने ठाउँ), सुसान (शमसान), आसन्दी, सत्तंगो, भट्टपीठम, कोचछम (आसनहरू), कूटागारशाला, तोरणवत्युगाम, पोसाथागारशाला अशोकको सारनाथ अभि., वेणुद्वार, महानगरानि (महापरिनिव्वाणसुत्त, यीनगर थिए, चम्पा, राजगृह, श्रावस्ती, साकेत, कौशाम्बी र वाराणसी), क्षुद्रनगर (सानो शहर), महागोविन्दसुत्तमा जम्बुद्वीपका सात जनपद र तिनका राजधानीहरू, सिप्पायतनानि (शिल्पस्थानहरू), आयाम-वित्थारण (लामो र चाक्लो), ठानानि (धार्मिक स्थलहरू), नगर, विशाल, सुन्दर (मिथिल फीत विशाल सव्वतो पभं), अनेक भागमा विभाजित (विभक्त माग सोमितं), अनेक पर्खालले घेरिएको (बहुपाकार तोरणं) ठूल-ठूला तल्ला भएका घर (दलह अट्टाल कोटकं) गोरु, गाडा र रथहरू भएका (गवास्सरथ पीलिते) हुन्थ्यो । बुद्धघोष अनुसार राजगृहनगरमा 'अन्तोनगर' र 'बहिर नगर', ३२ ओटा महाद्वार र ६४ ओटा साना द्वार थिए ।

११क. प्रातिमालक्षण, वेज. पृ. ६६७, III, ३१९C,

'लक्षणञ्च प्रवक्ष्यामि नराणम हित काम्यया येन विज्ञानमात्रेण संक्षेपेण तु विस्तरात् ॥
लक्षणं साधयेत सर्व्वं देवप्रासाद निर्मितम् ।
प्रतिमा प्रासादश्चैव शस्त्रमस्त्रादि योजयेत ॥
योजितव्यं प्रयत्नेन लक्षणं समुदाहृतम् ।
कात्यायने - - विधिं नराणाम् हित काम्यया' ॥ (यसबाट यस ग्रंथको संपादन कात्यायनवास्तुशास्त्रको आधारमा भएको भनि प्रमाणित गर्दछ) ।

(भक्तपुरको न्यातपोल स्थापना बारे), गर्गभाषित वारिशास्त्र (ने.सं. १९०=ई.सं. १०६६), सिद्धान्तसार पद्धति (ईसं. १०६६) मा सारिएको ग्रन्थ । बौद्धवास्तुग्रन्थहरूमा महत्त्वका ग्रन्थहुन् - मञ्जुश्री साधन, साधनसमुच्चय, स्तूपलक्षणकारिका^{१२}, यथाविधि विहारस्थापन सम्बन्ध ताडनकथा, चैत्यव्रतानुशांसा, जातककथाका रचनाकार आर्यसुरका सुभाषित रत्नाकर, वज्रावलीतन्त्र (ने.सं. २०२=ई. १०८१), हेरुकतन्त्र (वेज. सूचि, पृ. ६५४-५६, ने.सं. ७८८); मण्डलसूत्रपाठ लक्षण, देवता प्रतिष्ठा, चित्रादिरूप लक्षण, ज्ञानोदयतन्त्र, अद्वयवज्रसंग्रह (तत्त्वरत्नावली, वेज. पृ. ४९१) आदि । काठमाडौं उपत्यकामा मिथिलाबाट पनि केही वास्तुशास्त्र भित्रिएका छन्, जुन निम्न प्रकारका छन् - शाके सं. १५३७ (ई. १६१५) मा रघुनन्दनले रचना गरेका 'प्रतिष्ठातत्व, भोजदेवको रचना 'विविधविद्या विचार चतुरा' लाई मैथिली लेखक शुभपतिले मिथिलाक्षरमा सम्पादन लक्ष्मण संवत् ३७२ (ई. १४९२) मा गरेका थिए । महादेवले शाके सं. १६१२ (ई. १६९०) मा लेखेका रत्नकलाप, पण्डित वर्द्धमानको रचना योगमञ्जरी (वेज. पृ. ३५१), भोजदेवसंग्रह जसको सम्पादन दामोदरले शाके १२९७=ई. १३७५ मा गरेका छन् (वेज. पृ. २३८) र धर्म्मरपय (लिपि मैथिली) आदि । पाटन निवासी कुनूशर्मा नाउका मैथिल विद्वान^{१३} ले ने.सं. ७७२ (१६५१ ई.) मा पाटनका राजा श्रीनिवासमल्लको राज्यकालमा ललितपुर नगरभित्र रहेका सम्पूर्ण वास्तुतत्वहरूको वर्णन वास्तु-प्राविधिक शब्दको अधिकतम उपयोग गर्दै कीर्तिपताका ग्रन्थ लेखेका छन् । यस

ग्रन्थमा त्यस वखतको नेपाल उपत्यकालाई नेपाल मण्डलको संज्ञा दिदै ललितपुरको बाटो, मन्दिर, मठ, देवमूर्ति, हुंगेधारा, कूपहरू, ईटले वेष्टित चोक-श्रृंगाटक, हाटक, वीथिका र आपण (पसल), नगरद्वार (गोपुर), खापाहरू (कपाटोत्तमै), नगर पर्खाल (प्राकार) परिखा (खाल), देशक्वाठ (रक्षा अट्टालक), मन्दिरका सुनौला छाना (जाम्बूनदछादन), मणिमण्डप, राजदरवारका राजा र मन्त्रिहरू छलफल गर्ने चोक र सभागृह, (Hall of Public-audience, आस्थानशाला, मानसार राजगृहविभाग, आचार्य, पृ. ५८, मा पनि आस्थानशालाको उल्लेख छ) ॥ छाने शैलीका अग्निशाला (सुपटै: वन्हि शालोत्तम), रथ्या (सडक), ईटले छापेका चौतारा अथवा नाचका लागि डबलीहरू (रम्ये इष्टिका कुट्टिमै, नृत्यस्थान वरेष्टिका सुललितो विद्योतते नर्त नै-श्लोक. ५९), छाने शैलीका मन्दिर (श्लो. १५, मत्स्येन्द्रनाथेन सुवर्ण पटलो स्त्रिपटलैर्गोपानसी), प्रेक्षण (नाट्यशाला), वन-उद्यान र नागरिकका अनेक तल्ला भएका अग्ला घरहरू (श्रीमद्गोह विशालतुंग पटलैर ग्यालयै: सज्जनै; श्लो. ४९) आदि अति सुन्दर प्राकृतिक र मानवनिर्मित वास्तुको चित्रण गरिएको छ । यसै सन्दर्भमा पाटनका चोभारमा घर भएको एउटा विद्वान वज्राचार्यसँग १०३० ई. मा पढ्न आएका तिब्बती विद्वान वज्रकीर्तिको जीवनीबाट नेपाल उपत्यका र त्यसबखतको पाटन नगर, चोभारको गुफा समेतको एउटा अत्यन्त राम्रो वास्तुविवरण प्रस्तुत हुन आएको छ ।^{१४}

नेपाल र भारतमा रहेका वास्तुग्रन्थहरू मूलरचना नभएर भाष्यग्रन्थहरू हुन् । त्यसैले ती ग्रन्थहरूमा प्राचीन ग्रन्थ

१२. वेज. सूचि, १९८९, पृ. ५३६-३७

'प्रकीर्णका विनयप्रोक्तां यल्लोकोत्तरवादिना ।

यच्चचन्येषां निकायानाम् सूत्रादौ स्तूप लक्षणम् ॥

सव्वर्तुत से - - भद्रव्यूहेन कथ्यते ॥

परिणाहेन कुम्भस्य स्तूपमुच्चे प्रकीर्तितम् ।

तदंशेन तु नेम्यादि यावद् यष्टिशिरं क्रमात् ॥

स्तूपलक्षण शास्त्रस्य वस्तुमानोपदर्शनात् । (यस ग्रंथका रचनाकार भद्रव्यूह थिए र यसमा लोकोत्तरवादी र अन्य बौद्धशाखाका विनयवस्तुलाई आधार बनाइएको थियो) ।

१३. श्रीकुनू शर्माको कीर्तिपताका, अनु. योगी नरहरिनाथ, जगदम्बा प्रकाशन, २०१८, 'इतिश्री कुनू शर्माणा विरचिता कीर्ति पताका' । उनको अर्को ग्रन्थ विष्णुशतक (आशासफू कुठीमा ग. सं. २२९७ रहेको) मा उनका बारे यसरी परिचय पाइन्छ - 'श्री मिथिला कुलोद्भव - - विद्या सम्पत्ति वंशे संभवतनु श्री देवजु शर्मणा: पुत्रेण रचिते विष्णुशतकं श्रीमत् कुनू शर्मणा' । सं. ७७१ वैशाख गुदि ४ ॥ उनको रुद्रशतक नाउको तेश्रो ग्रंथ (ग.सं. २०१५, आशा सफुकुठी) मा उनका बारे यसरी लेखिएको पाइन्छ - 'इति श्री मैथिलेय कुनू शर्मणा विरचितं रुद्रशतकं ... श्री मैथिलेयेनैव विद्यासागर शारदेन्दु सदृश--विद्यासिन्धु कुलोद्भव द्विजवर श्रीमत् कुनू शर्मणा--तनिव्ल तोल सस्थितेन-- । संवत् १७७१ चैत्र मासि च शुक्ल पक्ष वरदे -- । ललितामिधान गरी स्वर्गावतीर्ण भुवि श्रीमत् सिद्धिन्सिंह मल्ल पतिना संपालितया मुदा'-- ॥

१४. Hubert Decler, Vajrakirti, The Translator from Rwa, Buddhist Himalaya, 1994-95, Vol-VI, 1-16; 'This valley is shaped like a lotus in bloom, with auspicious trees. Rivers flow down with water having eight qualities. There are sweetly perfumed water whirling down in bathing tanks, there are fine gardens with medicinal herbs and flowers. There are residences of pandits, as well as cremation grounds. The large city of Patan have four main streets, and surrounded by a wall having four main gates. Along the public squares, in the traders houses, embellished with marvelous (wood-work) designs. 9on) thenorthern end of this city (there was) a quarter of town inhabited by a large number of weavers. The royal palace along with official buildings have some 500 rooms, ornamented with most wonderful designs. Along the public square there are traders houses. In every direction there are innumerable sacred images and monuments. People treat them with utmost respect and present an uninterrupted flow of offerings.'

अथवा ग्रन्थकारहरूको उल्लेख पाइन्छ । भन्ने नेपालमा वास्तुविज्ञानको ग्रन्थको रचना र लेखन पछि भएको पाइन्छ । पूर्वमा उल्लेखित किरणतन्त्रको रचना नेपालमा ने.सं. ४४ (ई.सं. ९२३) मा भएको थियो र यसपछि एघारौँ श.ई.मा ब्रम्हयामल, (ने.सं. १७२=ई.सं.१०५१), निश्वासाख्य महातन्त्र (१०५९ ई.), गंगभाषित वारिशास्त्र (ने.सं. १९०), सिद्धान्तसार पद्धति (ने.सं.१८७) र बजावलीतन्त्र लेखिएका थिए । बाह्रौँ श.ई.मा प्रतिष्ठातन्त्र, योगाम्बर साधन, पिङ्गलामत, आदि, तेह्रौँ श.ई.मा प्रतिष्ठा लक्षणसार समुच्चय, ज्योतिष रत्नमाला (ने.सं. ३२२), प्रतिष्ठापद्धति; चौदहौँ श.ई.मा प्रतिष्ठासारसंग्रह (ने.सं. ५०७) तथा पन्ध्रौँ श.ई.मा वृहत्कालोत्तर तन्त्र, विविध विद्याविचार चतुरा (मिथिलाक्षर, ल.सं. ३७२=ई. १४९२) आदि लेखिए । सोह्रौँ र सत्रौँ श.ई.मा धेरै ग्रन्थहरूको रचना भएको पाइन्छ र शाहकालमा पनि अनेक वास्तुशास्त्रहरूको रचना भएको थियो जस्तो तिनतले देवल र नरम देवलको नमुना, घर बनाउने नक्सा, शास्त्रीय मन्दिर आदि ।

प्रायः सबै किसिमका वास्तुशास्त्रमा नाप र परिमाण (मानोपकरण विधान, मानसार अध्या-२) को अत्यधिक महत्व रहेको छ । नेपाल संवत् ८१२ (१६९१ ई.सं.) को एउटा अभिलेखमा वास्तुशास्त्रको प्रमाण अनुसार चैत्य जीर्णोद्धार र निर्माण गरेको वर्णन पाइन्छ ('सुवर्ण चैत्य - जीर्णोद्धारण याडा--यथाशास्त्रोक्त प्रमाण प्रतिष्ठा यास्य'-रेग्मी-४, पृ. २१७) । मण्डनको शिल्पशास्त्रले यसलाई आयादि लक्षण भनि सम्बोधन गरेको छ । तिनलाई मुख्य रूपमा ६ किसिमसँग बाँड्न सकिन्छ । ती हुन् - मान् (अग्लाई), प्रमाण (विस्तार), परिमाण (चाक्लो र परितः), लम्बमान (माथि देखि तल सम्मको नाप), उन्मान (मोटाई) उपमान (दुई ओटा अंग माँफको नाप) । यी बाहेक घनमान (बाहिरी नाप), अधनमान (भित्रीक्षेत्रको नाप) र तालमान (तुलनात्मक नाप) छन् । यी नापहरूको उपयोग जग्गा, वास्तु र मूर्तिको लागि प्रयोग हुने गर्दथियो । यी नापका लागि मुख्य रूपमा हात, वित्ता, दण्ड र डोरी प्रयोग गरिन्थ्यो । एक नगर वाट अर्को नगरको माँफको नाप योजन, गावुत्त (अन्दाजि १ कोस), को प्रयोग पाइन्छ । योजन लगभग ३^{१/२} देखि ४ कोसको हुन्थ्यो । बौद्ध साहित्य अनुसार अंगुल, विदट्टि, यट्टि, कुक्कु, हत्थ, उसभ, धनु, गावुत्त र योजनको प्रयोग गरिन्थ्यो । ने.सं. ८६२ (ई.सं. १७४१) को तामापत्रमा जग्गाको नापका लागि हात, अंगुलि र पादको प्रयोग भएको पाइन्छ (रेग्मी-४,

पृ. ३००, 'सप्तांगुलि सद्धि पोदशहस्ताधिक तृपाद, त्रयोदश खा परिमितं (क्षेत्रं)') । बौद्ध साहित्य र वास्तुकलाको नापका लागि अभिधानप्यदीपिकामा महत्वपूर्ण विवरण पाइन्छ (भरतसिंह, १९९१, ४६०) । हिन्दूग्रन्थमध्ये भाष्कराचार्यका लीलावती, सूर्यसिद्धान्त र सिद्धान्तशिरोमणी, मानसार शिल्पशास्त्र, र वराहमिहिरको बृहत्संहिता आदि यसको लागि महत्वपूर्ण छन् ।

यी वास्तु र वस्तु निर्माण गर्नका लागि राष्ट्र (राज्य, जनपद, देश), प्रदेश (भुक्ति, मण्डल), विषय (जिला), गाउँ, नगर, तल, रथ्या (टोल) आदि रूपमा भौगोलिक ठाउँको विभाजन पाइन्छ ।

ठूल-ठूला प्रासादहरू (राजदरवार र ठूला भवनहरू) अनेक तल्लाकार हुने गर्दथिए जसलाई धातु (ऋग्वेद, ४, २००: आचार्य, मानसार, १९२७, ६, 'त्रिधातु शरणं' - तीन तले भवन), तल (बुद्धचरित, अध्या. ३, श्लो. १३ हर्म्य तलानि) र भौम् र पटल (त्रिभौमं, सत्त-भूमिक-प्रासाद, जातक-१, २२७, शंखमूल अभि. 'प्रासाद सचकार पंचपटलैः') भन्ने गरिन्थ्यो । यसैगरि त्यस्ता ठूला भवनहरूमा तीनदेखि सातओटा समेत आँगन हुन्थ्यो, जसलाई पुर (अन्तःपुर, दरवारको रानीहरू बस्ने आँगन), आँगन (धनवज्र, वि.सं. २०३०, ५६६, राजाङ्गणमध्येन), अन्तरमण्डल (मानसार, अध्या. ३३: र अध्या. ३१, प्राकारविधान, आचार्य, १९२७, ५१-५२), प्राकार (मानसार मा चौथो आँगनलाई प्राकार भनिएको छ: आचार्य, १९२७, ५२), र ननि । मध्यकालका नेपाली अभिलेख (ई.सं. ११६३) मा लेखिएको क्रियासंग्रहकारिका (वेज पृ. ५२) मा प्रयोग भएको शब्द ननि थुप्रे ठाउँमा अहिले सम्म पाइन्छ । शूबहाल, पाटनको ने.सं. ६६६ (ई.सं. १५४५) को ताम्रपत्रमा ननिमा निर्मित सानो चैत्यलाई सुवर्ण छत्रावलि चढाएको वर्णन छ ('थव ननिस चोगव चैते भदादसके सुवर्ण चक्रावलि, शुवर्ण तिणिछत्रनोक'-रेग्मी-४, पृ. ५:) । अर्को ने.सं. ८२० को अभिलेख अनुसार आँगनमा किल्ला गाँडनु र फोहर फ्याक्न बन्देज गरिएको छ ('ननिस किलताय--कचिंगलन सनेमदु'-हेमराज शाक्य, तुलसीराम वैद्य, मध्य. नेपाल, १९७०, १८८) । वास्तुशास्त्रमा अर्को एउटा महत्वपूर्ण अंग हो शालाविधान । माँफमा एउटा चोक भएको र एकतर्फ भवन (एकशाला), द्वितिर भवन निर्माण गरिएको (द्विशाला), आँगनको तीनतिर भएको भवनलाई (त्रिशाला) र चारै तिर निर्माण भएकालाई चतुःशाला लक्षण भनिएको छ । बृहत्संहिता (एल-३, श्लो. ३८) मा त्रिशालालाई चुल्लि नाउँ

दिइएको छ (आचार्य, वास्तुशब्द कोष, १९९५, १९७, 'चुल्ली त्रिशालकम्') । भारतको नहपाल कालका ई.सं. ११९-१२५ भित्रको गुफालेखमा चतुशाला पाइन्छ (उपाध्याय, II, पृ. ४२; मानसार अध्या. १९-३० मा, एकभूमि-विधान, द्वितल-द्वसत्तल: । ई. संवत् १४१९ देखि १४६९ ई. भित्र मेवारका राजा कुम्भकर ण मेदपातिका दरवारिया मण्डनले रचना गरेको ग्रन्थ वास्तुशास्त्र अथवा शिल्पशास्त्रमा शालालक्षणबारे द्विओटा अध्यायहरू र अग्निपुराण अध्या. १०६, श्लो. २०-२४, मा एक शालदेखि चतुशाल सम्मको वर्णन पाइन्छ । यस्तै सुप्रभेदागम, अध्या. ३१) मा नंदावर्त प्रासादलाई चतुःशाल भनिएको छ (आचार्य, वास्तुकोष, १९९०, २९५-२९६, ७८९) । घर निर्माणको यो विधि हरप्पा युग (कालिबंगा-बी.बी. लाल, संपा. अ. हसन दानी, १९८१, ५२) को देन हो जुन प्रविधी गाउँ, नगर र शैव तथा बौद्ध मठ-विहारमा पनि अति प्रसिद्ध भयो । काठमाडौं उपत्यकाका नगर र गाउँमा पनि चतुशाला अति प्रख्यात भयो (रेग्मी-४, पृ. १३२, ई.सं. १६६५, 'अचीकरद् गेह चतुरस्त्र' । चौधरा घरहरूका समूहलाई मण्डल पनि भनिएको लिच्छवी र मल्ल अभिलेखहरूमा पाइन्छन् (धनवज्र, लिच्छवि अभि., २०३०, ५६६, महाप्रतिहारस्य गृहमण्डल: पृ. ५३९, ई.सं ७१५; नदगृहमण्डल; रेग्मी, १९६६, ई.सं १६७१, 'गृहमण्डल जिनल'; चतुशालाको चर्चा कर्णाली प्रदेशका वास्तु अभिलेखहरूमा पनि पाइन्छन् । यसपछि क्रमशः मण्डप, द्वार, स्तम्भ आदिका विभिन्न किसिम हुन्छन् । मण्डप भन्नाले स्तम्भमाथि उभ्याइएको र अधिकांशमा पर्खाल नभएको अलग भवनलाई बोध गराउँछ । मण्डप एउटा अलग निर्माण गरिएको भवनलाई बोध गराउँछ । यो सभागृह, देवगृह, जनाश्रय, पानीमण्डप, विवाहमण्डप, पृष्पमण्डप, भजनमण्डप, अभिषेक मण्डप, अर्धमण्डप, मेरुजमण्डप (पुस्तकालय), पद्मकमण्डप (पाकशाला), यज्ञमण्डप, आदि प्रकारका हुन्छन् । आकारका आधारमा तिनलाई दण्डक, स्वस्तिक, चतुर्मुख, मौलिक र सर्वतोभद्र (पाँचमुख भएको) आदि तिनका आकार बमोजिम नाउ दिइएको पाइन्छ । काठमाडौंमा मण्डप र मण्डू, भक्तपुरमा माढी (गोलमाढी, सूर्यमाढी), कर्णाली प्रदेशमा मण्डू भनि अपभ्रंश भएका नाउँ पाइन्छन् ।

नेपालका वास्तुक्षेत्र र निर्माणका प्रक्रियाहरू

नेपालमा आफ्ना-आफ्ना भिन्ना-भिन्नै शैलीमा वास्तुहरू प्रस्तुत गर्ने तीनओटा भूभाग छन् । ती हुन् मिथिला र पश्चिम नेपालका तराई क्षेत्र, नेपाल मण्डल र कर्णाली प्रदेश । ती प्रदेशहरूमा आफ्नै शैलीका वास्तु छन् । मिथिलामा प्राचीन कुम्कुट अण्डाकार (Elliptical) र हस्तपृष्ठाकार गर्भगृह भएका मन्दिर र अर्धमण्डप, सभागृह, जलसंविधिवास्तु, पालहरूको प्रभावमा निर्मित वास्तु, पछि कर्णाटक प्रभाव भएको, र गुप्तहरूको प्रभाव भएको पूर्व र पश्चिम नेपालका शिखराकार र रथाकार बुट्टे ईटले निर्माण गरिएका मन्दिरहरू, अर्धअण्डाकार गर्भगृह (Apsidal) मन्दिरहरू छन् । कर्णाली क्षेत्र र त्यहाँबाट पाइएका अभिलेखहरूबाट राजधानी, नगर, गाउँ, थान, पीठ, विहार, गढी, राजप्रासाद, प्रणाली (नाउली), कुलो, धर्मशाला, विश्रामशाला, चैत्य, रंगमण्डप, कीर्तिस्तंभ, वापी, वीरस्तंभ (वीरगल), हात्तीसार, घोडाको स्तबल, सिंहासन (आसन), शिलापत्र, तांबापत्रका साथै रजस्थान, खसदेश, विषय, वास्तुपूजा, शिला संकलन, शिला प्रवेश (प्रथमेष्टक स्थापन, यसको चर्चा काश्यप लिखित अंशुभेदागम तथा मानसारमा पाइन्छ), गृहप्रवेश, (मानसार अध्या. ३७ र विश्वकर्माय शिल्पमा पनि पाइन्छ), जीर्णोद्धार, शिल्प पुरस्कार र यात्रा-पर्व, स्थपति र सूत्रधारका साथै समूहमा निर्मित मन्दिर (परिवालय)^{१५} आदिको वर्णन र वास्तु पाइन्छन् । कर्णाली प्रदेशका वास्तुमा काठमाडौं र मिथिला भन्दा भिन्नै प्रतिहार वास्तु (राजस्थान, खजुराहो, उडिसा र कुमाऊ-गढवाल प्रदेश) को प्रभाव पाइन्छ ।

वास्तु निर्माणका प्रक्रियाबारे विचार गर्दा यहाँ केही अभिलेखका उदाहरण प्रस्तुत गरिन्छ । पाटनको पिंभवालस्तूपको जीर्णोद्धार गर्दाको पुनर्निर्माण यस प्रकार गरिएको व्यहोरा त्यहाँ रहेको ने.सं. ८४२ (ई.सं. १७२१) को अभिलेखले वर्णन गर्दछ - 'न्यासपिकास्य, जीर्णोद्धारण याडा' । पाटनको क्वावहाल चैत्य अभिलेख (ने.सं. ८३१=ई.सं. १७१०) ले वर्णन गर्दछ - 'वनजात्रादिकृत्वा, यथाशास्त्र प्रमानतः पुनः संस्थापिता यष्टि' । चापागाउँको ने.सं. ८२५ (ई.सं. १७०४) को अभिलेखमा

१५. तारानन्द मिश्र, सुर्खेतक्षेत्रको राजनैतिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक इतिहास, प्राचीन नेपाल, अंक १५७ पृ. ३७-५७ । मानसार शिल्पशास्त्र, आचार्य, १९२७, ५१-५२, परिवार विधान अध्यायमा एउटै प्राङ्गणभित्र ३, ८, १६ र बत्तिस ओटा समेत समूहमा मन्दिर निर्माण गर्ने विधान पाइन्छ । कामिकागममा यसरी उल्लेख पाइन्छ - 'मण्डपे गोपुरेवप्रे परिवारालयादिशु- 'आचार्य, शब्दकोष, १९९५, पृ. ४१३ । यस्ता समूहगत मन्दिरहरू भारतको वृन्दावनमा, खजुराहोमा, राजस्थानको ओसिया, दमनार, र काँगडाका मसरर, पथरी तथा उदयपुरमा पाइन्छ (पर्सो ब्राउन, इन्डियन आर्किटेक्चर, १९५९, ११२, ११५ र ११६) ।

शिवालय स्थापना गर्दा द्रविड देशबाट आएका हरिशंकर भट्टले दक्षिणदेशका निगममा भएको व्यवस्था अनुसार सारा प्रक्रिया अपनाइएको विवरण पाइन्छ (रेग्मी-४, पृ. २४७, मूर्ति: शिवस्याकृति ... समस्त शास्त्र निगम व्याख्याति भूमिगता..... शिवालयं तत्प्रसादाच्चक्रं ... शास्त्रे प्रतिष्ठः सुकृतै) । भक्तपुरका थंथुबहिलको ने.सं. ७९४ (ई.सं. १६७३) मा पुननिर्मित विहारमा यस किसिमका विधि अपनाइएको पाइन्छ - 'शास्त्रोक्त विधानेन जिर्णोद्धारण कारितो शल्योद्धारदिकं, भूमिशोधन साधयत् । पादस्थापन, द्वारादि, धरनिकादि विधानत; गवाक्षतम्भसंस्थाप्य शिरोदारु समन्तत । कनककरस (कलश) छत्रपुष्पावलितु' (रेग्मी-४, पृ. १६१) । नेपाल सम्वत् ५४१ (ई.१४२०) मा फर्पिङ्गमा स्थापनाको शुरुवात गरी लगभग एघारवर्ष पछि ने.सं. ५५२ मा शक्तिपुरुषोत्तम मन्दिर (विष्णु हर्म्यै, विष्णुमन्दिर) को स्थापना भएको थियो । त्यस मन्दिर निर्माणका अभिलेखमा निम्न अनुसारको वर्णन पाइन्छ - 'कृतं देवालस्य प्रतिविंवकम् पापाण निर्मित देवं - रविवार मुख्ये संस्थापितं श्रीशक्तिपुरुषोत्तम विश्वकर्म देहलीयोज्य भूमिकम विधिनास्थापितांद्वारं यज्ञं कृत्वा दिनैककम् । फाल्गुण शुक्लयोगेसूर्य दिने स्थापितद्वारकं विश्वकर्माविकालोकै काष्ट तु योजितं--पुनः च तुलाकांतु प्रतिस्थितम् । ज्येष्ठ-शुद्धियोगे --तु चुलिकां (छाना) स्थापनम् । जय यक्षमल्लदेवस्य विजय राज्ये-सर्वत्रच्छादितं श्रृंखलेवच (प्रत्येक तल्लाका छानालाई छाडियो), सुवर्ण कलशैकं तु विधिना च प्रतिष्ठापिताम् । स्वर्णध्वजारोपित विष्णुहर्म्यै ।' वटुटोलको ने.सं. ७१३ (ई. १५९२) को अभिलेखमा त्यहाँ जाम्बनद महाविहार स्थापना गर्दा यी प्रक्रियाहरू अपनाइएका थिए - 'प्रथमतः भूपरिग्रहं, क्रोधाग्निपूजा, कुमारी अर्चणा, मारीचिरक्षा, शल्योपरिक्षा, भूमियाचना, एकाशीति कोष्ठकस्थ देवतापूजा, जवारोपनं, जांगुलिपूजा, कलशाधिवासन, कीलकारोपनं, सूत्रपातनं, वास्तुपरीक्षा, सन्धिपरीक्षा, भूमिखण्ड, पादस्थापन, पर्यन्तानां यथाक्रियासंग्रहशास्त्रोक्त कर्मपरिपातेन .. वनयात्रा, द्वारस्थापनं, स्तंभस्थापनं, गवाक्षस्थापनं, शिरोदारु स्थापन पर्यन्तानां, चेकन अतन, वलालन तथादु, यन्ताछेंया अंगनापि-चूयाव लाछे दयकु--इदं विहारं श्रृंखलावलोहनं भवतु' (रेग्मी ४, ३७-४४)।

यस्तै भक्तपुरमा महीपालका छोरा सम्भारको देवीमत महातंत्र अनुसार ई.सं. ११३३ मा लेखिएका प्रतिष्ठातन्त्रमा यस अनुसार वास्तु अध्यायहरू छन् - वेधलक्षण, योज्यायोज्य लक्षण, भित्तिबन्ध, भूमिबन्ध, गुरुशिष्य विशेषण, प्रासादोद्यमन,

भित्तिप्रमाणनियम, सूत्रपातलक्षण, शल्योद्धार लक्षण आदि (वेज. सूचि. पृ. १८०) । राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको एउटा अर्को मैथिली लिपिमा लेखिएको ग्रन्थ छ धर्मारम्य (वेज. सूचि १९८९, ७०५-७१०, ग्र.सं. III, ३४९) यसमा देवताप्रशंसा, लौहजङ्घाख्य, देवताप्रशंसा, यात्राच गृहवास्तु, प्रसादोत्सर्ग, जलाशयोत्सर्ग, विष्णुगृहलेपनादि, शिवालयमार्जनादि, आदि वास्तु अध्यायहरू परेका छन् । अभिलेखालयमा रहेको एउटा अर्को शैवमतको कालोत्तरतंत्रमा, लिंगपटल, प्रतिमापटल, घण्टा लक्षण, मातृभैरववर्णन, वास्तुयाग, पीठपटल र शक्तिवर्णन पटल छन् (वेज. पृ. १२७-१२८) । अर्को विश्वासाख्य महातन्त्र (ने.सं. १८०=ई. १०५९ मा लेखिएको) ग्रन्थमा वृक्षलक्षण पटल, दानवादीनां समुदायलक्षण, नगरग्रामस्फटकायां पटल र प्रासादानां समुदायेन लक्षणपटल, पाइन्छ (वेज. १२९) । यस्तै प्रतिष्ठा लक्षणा सारसमुच्चय नाउको ग्रन्थ शैवाचार्य मत्तमयूर संप्रदायका वैरोचनले लेखेको नवौं श.ई.को पुस्तक हो र शायद यसैको पछि जयस्थितिमल्लको राज्यकाल ने.सं. ५०७ (ई.सं. १३८७) मा सम्पादन गरिएको महत्वपूर्ण वास्तुग्रन्थ छ, जसमातडाग, वापी, कूप प्रतिष्ठा, मूर्तिकला र वास्तुका अनेक विषयहरू पाइन्छ (वेज. पृ. १३९ र ७११-१३) । दक्षिण भारतमा अत्यन्त प्रख्यात र द्विजेन्द्रनाथ शूक्ल आदिले सम्पादन गरेको ग्रन्था मायामतको पनि एउटा प्रति राष्ट्रिय अभिलेखालयमा छ (वेज. १८७) । मायामतका अनेक प्रति दक्षिण भारतमा पाइएका छन् (आचार्य, वास्तुशाब्दकोष, १९९५, ७६७) । यस्तै महाराष्ट्रका शिवाजी समकालीन विश्वेश्वरभट्टले लेखेको वास्तुग्रन्थ, पूर्तदिनकरोद्योत नेपालमा ने.सं. ७९४ (ई १६७३) मा सारिएको थियो (वेज. पृ. ६६०-६६१, 'वापी-कूप-तडागादि देवतायतनानि च । अन्न प्रदानमारामा पूर्तमित्यभिधीयते ॥') मूर्तिकला र स्थापत्य कलाका लागि महत्वपूर्ण ग्रन्थ विष्णु धर्मोत्तर पुराण ललितपुरमा ने.सं. ३४१ (ई.सं. १२२०) मा सारिएको थियो (पेटेक, मध्य. नेपालको इति. १९८४ पृ. ८३) । नेपाल संवत् ६८९ (ई. १५६८) मा पाटन दरवार अगाडि विष्णुसिंहका छोरा राजा उद्ववसिंहले विष्णु मन्दिर (उत्थापितो प्रासाद रत्न निर्मायं तत्र पतिमाञ्च निधाय विष्णोः) को स्थापना विष्णु धर्मोत्तर पुराण अनुसार भएको थियो भन्ने अभिलेखमा उल्लेख पाइन्छ (रेग्मी-४, १९६६, २६-२७, 'विष्णुधर्मोत्तरोक्तैर्बिहित स्मृतिविधानैर--नृपति कृत प्रतिष्ठा) ।

वास्तुआचार्यहरू

वास्तुशास्त्रलाई लिखित ग्रन्थका रूपमा धेरै पछि सम्पादन गरिएको पाइन्छ। वृहत्संहिताले वास्तुशास्त्रलाई परम्पराबाट विकाश भएको सूचना दिन्छ (परम्परियेन यातम्)। एउटा कर्णाट प्रदेशको अभिलेखमा-मनु, माया, मानडय र विश्वकर्मा आदि वास्तु आचार्यहरूको उल्लेख पाइन्छ। महाभारतका नारायणीय अध्यायमा, (चित्रशिखण्डी नाउँका वास्तु आचार्यहरू क्रमशः भृगु, अत्रि, वशिष्ठ, विश्वामित्र, माया र अन्य गरी सात आचार्यहरू (सप्तऋषि) को उल्लेख पाइन्छ। विश्वकर्मिय शिल्पशास्त्रमा बारहओटा वास्तु आचार्यहरूको यस प्रकार वर्णन पाइन्छ-ब्रह्मा, इन्द्र, मय, भार्गव, अगिरस, ध्रुव, गौतम, गार्गेय, मनु, व्यास, भृगु र अगस्त्य। यसै गरी मत्स्यपुराणमा अठारह ओटा वास्तुआचार्य (वास्तुशास्त्रोप्रदेशकाः) बारे विवरण पाइन्छ, भने मानसार शिल्पशास्त्रमा बत्तिस ओटा पूर्वका वास्तुविद्का विचार र ग्रन्थहरूलाई समेत राखी त्यो ग्रन्थ सम्पादन गरिएको भन्ने लेखिएको छ-(आचार्य, मानसार शिल्पशास्त्र, १९२७, १०९)। मानसार (अध्या-२, मानोपकरणविधान, आचार्य, पृ. ३४-३५) अनुसार ब्रम्हाका मुखबाट स्वर्गलोकमा विश्वकर्मा, माया, त्वस्तर र मनुको उत्पत्ति भएको थियो। ती स्वर्गका आचार्यहरूका चार ओटा छोराहरू भए र तिनको नाउँ स्थपति, शूत्रग्राही, बर्द्धकी र तक्षा थियो। स्थपति सर्वगुण र शास्त्रविद् सम्पन्न, वेद, गणित, चित्रादि ज्ञाता, निरोगी, कुलतमा नलागेका (सप्तव्यसन वर्जितः) र सबैका आचार्य (त्रिभयो गुरु) थिए। वस्तु र वास्तुका स्थापक भएकोले उनलाई स्थपति नाउँले सम्बोधन गरिएको थियो ('स्थापनाधिपतिर्यस्मात् तस्मात् स्थपति उच्चते'-मानसार, अध्या-२, श्लो. २६-२९, ३१; 'वास्तुविद्यानज्ञो, दीर्घदर्शी च सुरश्च स्थपतिः'-मत्स्यपुराण)। शूत्रग्राहीले नाप-तौल अनुसारको रेखांकन गर्न सक्ने क्षमता भएका र वेद तथा विज्ञानका ज्ञाता भएको हुनु पर्दछ ('शूत्रग्राहीति शूत्रधृतरखांज्ञः'-मानसार, अध्या-३७, श्लो. २२-२४, ३२-३५)। बर्द्धकीले वेद, विज्ञानका साथै नाप-जाँच गर्न सक्ने मूर्ति र वास्तुको चित्र कोर्न सकिने (बर्द्धकी मान कर्मज्ञ विचारज्ञः सूत्रज्ञश्च चित्रकर्मज्ञो-मानसार अध्या-२, श्लो. २५)। तक्षाको मुख्य काम काष्ठकर्म हो (तक्षकः कर्मविद्युश्च)। भारहुत (द्वि.श.ई.पूर्व) का वेदिका अभिलेखमा शिलाकर्मकार (धनभूतिन कारित तोरनां सिला-कर्मतो च उपणं) धनमूर्ति र

उपणंबारे उल्लेख पाइन्छ (वासुदेव उपाध्याय, भारतीय अभि. १९६१, II, २४)। कुषाण राजा कनिष्कका राज्यकाल (७८-१०२ ई.) मा उनका राज्यमा एउटा ठूला ग्रीक वास्तुविद् अगेसिलाउस (Agesilaus) ले ठूला-ठूला निर्माण कार्यहरू गरेका थिए। यस्तै चन्द्रगुप्तमौर्यका राष्ट्रिय (क्षेत्रीय प्रशासक) पुष्यगुप्तको निर्देशनमा निर्मित सुदर्शन ताल र अशोकका र राज्यकालमा ग्रीक वास्तुविद् तुपास्कले निर्माण गराएका प्रणाली पुनः सयहात चाक्लो पारी (कृत्वा-आयामतो हस्त-शतं समग्रं विस्तारतः षष्टि रथापि चाष्टौ) निर्माण गराउने (नयशास्त्र-वेत्ता) विश्व थिए। चन्द्रगुप्त मौर्य (३२४-३०० ई. पूर्व) ले निर्माण गराएका रैवतक र उर्जयत पर्वत श्रेणी माथिका सुदर्शन नाउका ताललाई सम्राट अशोकका राज्यकाल (२७३-२३६ ई. पूर्व) मा भन्नु परिष्कृत गरिएको थियो। दोश्रो श.ई. मा जसलाई महाक्षत्रप रुद्रदामनले मरमत गराएका थिए र अन्तमा यसको मरमत स्कन्ध गुप्तले ४५६ ई. मा गराएका थिए। (वा.उपाध्याय, भारतीय अभि. १९६१, II, पृ. ४५-४६, मौर्यस्य राज्ञः चन्द्रगुप्तस्य राष्ट्रियेण वैश्येन पुष्यगुप्तेन कारितं। अशोकस्य यवनराजेन तुपास्केनाधिष्ठाय प्रणालीभिर लंकृतं-त्रिगुण-दृढतरंविस्तायामं सेतु।' पृ. ६७ 'सुदर्शन-तटाकं-संस्कार')। नागार्जुन कोंडाको तेश्रो श.ई.को अभिलेखले तीनओटा स्थपति-थेर चंदमुख, थेर धंमनदि र थेर नागबारे चर्चा गरेको र यहाँ शिलाबद्धकीको पनि उल्लेख छ (वा.उपाध्याय, II, ३७)। तक्षशिलाको (ई.सं. १५६ को) एउटा ताम्रपत्र लेखमा त्यहाँ निर्माण गरिएको बौद्धसंघका निर्माता स्थपति थिए रोहिणीमित्र ('रोहिणिमित्रेण इमं संघरमे नवकमिक'-उपाध्याय, भा. अभि., १९६१, II, ४१)। विष्णुगुप्तको ई.सं. १४३६ को मंगरांव लेखमा सूत्रधार कुलादिव्यको उल्लेख छ (उपाध्याय, II, ८५)। ने.सं. ६९६ (ई.सं. १५७५) मा पाटनको तुम्बहाल नारायण मन्दिर शिलालेखमा देवमूर्ति निर्माण गर्ने शिल्पकार लुगुडुभारो बारे थाहा पाइन्छ (रेग्मी-४, पृ. ३३, 'देवज्यायाक क्रमि गुडुभारो')। स्वयम्भू चैत्यको ने.सं. ७२५ (ई.सं. १६०४) को अभिलेख अनुसार सो चैत्यको जीर्णोद्धार गर्ने एक स्थपति जशीराम वितुर थिए (रेग्मी-४, पृ. ५०-५२) तथा ढुंगाको काम गर्ने (लोहोक्रमी) सुमति जोशी र मन्दुराम थिए। त्यसै अभिलेखमा काठ युप निर्माण गर्ने र (यष्टिं, पिलसि समारोपितवान्--मङ्गल्य कर्माकर) विभिन्न शिल्पले श्रृंगारिएका सुनका वास्तुसमूहहरू (चित्रैविचित्रैरपि हेमवृन्दै

पिबनिर्मितै शिल्प विशेषकारैः--हेमकुम्भा वदातं) का निर्माता थिए कंसाकार गुणसिंह तथा ताम्रकार श्रीज्ञान तुलाधर आदि । बलम्बुको ने.सं. ७८७ (ई.सं. १६६६) को महालक्ष्मी मन्दिर अभिलेखले शिल्पकार मुकुन्दराजको नाउँलाई प्रकाशित पारेको छ (रेग्मी-४, १३६) । ने.सं. ८०८ (ई.१६८७) को अभिलेख अनुसार चोभार गणेशस्थानमा निर्माण गरिएको विशाल विश्रामशाला (पलि) छाउन भिङ्गटीको व्यवस्थाका लागि आवालको उल्लेख पाइन्छ (रेग्मी ४, २००) । सिमरौनगढबाट राष्ट्रिय संग्रहालयमा ल्याई राखिएको एउटा सूर्य मूर्तिमा तत्कालीन मिथिला कर्णाटकी राजा शक्तिसिंहका महामन्त्रि गणेश्वरको कृपाले हरिश्चरले (१३ हो श.ई.मा) निर्माण गरेका ('श्री हरिश्चर कारितार--प्रतिमेयं-' तारानन्द मिश्र, प्राचीन नेपाल-२४, १९७३, पृ. ३५) थिए भनेर लेखि राखिएको छ । अमरावती स्तूप लेखमा शैलवद्धकी, भारहुत स्तूपलेख (द्वितीय श.ई. पूर्व) मा शिलाकर्मक शिलाबड्ढकी, यसैगरी पापाणिक, इटकबड्ढकी, गृहपति सिप्पकार, तच्छका, दन्तकारा, कर्मकार, पासाणकोतका आदि नाउँ बौद्ध साहित्यमा पाइन्छन् (भरतसिंह, बुद्धकालीन भूगोल, १९९१, ४३८-४३९) । कर्णाली प्रदेशका राजा पृथ्वीमल्लको ई.सं. १४७१ को अभिलेखमा सूत्रधारकहरूलाई करबाट मुक्त गरिएको ('सूत्रधारकानम् सर्वकरस्तेन त्यक्ता'-योगी नरहरिनाथ, इतिहासप्रकाश, भाग २, पृ. १) छ । यस्तै सुर्खेतको लाठीकोइलीको शाके सं. १५०४ (ई.सं. १५८२) को शिवमन्दिर अभिलेख अनुसार सो मन्दिरका निर्माता वाराणसीका स्थपति रामकृष्ण थिए । काठमाण्डौं देवपाटनका महागौरी मूर्तिको पादपीठ लेखले सो मूर्ति निर्माण गर्ने शिल्पी नन्दपाल (अभि. संग्रह भाग-२, २०१८, १४) थिए भन्ने सूचित गर्दछ ।

वास्तुशास्त्रको एउटा प्रक्रिया स्थपति पुरस्कार हो, जसलाई मण्डनको (ई.सं. १४१९-१४६९ भित्र लेखिएको) शिल्पशास्त्रमा सूत्रधारपूजा (आचार्य, मानसार, १९२७, १०४) भनि सम्बोधन गरिएको छ । ने.सं. ८२२ (ई.सं.१७०१) मा भक्तपुरका भूपतिन्द्रमल्लको राज्यकालमा निर्माण गरिएको तौमढी टोलमा न्यातपोल (पाँच तल्ले मन्दिर) बारे उल्लेख गर्ने सिद्धाग्नि कोट्याहुति देवल प्रतिष्ठा' हस्तलिखित ग्रन्थले त्यस ठाउँमा रहेको एक जना दुखि भारोको घर रहेको पुलको छेँ ननिमा अनेक घर र नटपुल (नाट्यमण्डप) लाई भत्काएर सो मन्दिर निर्माण गरिएको थियो भन्ने महत्वपूर्ण सूचना दिन्छ । यस

ग्रन्थले त्यसको निर्माण सिलसिलामा काठका वास्तु अंगहरूको निर्माण, ईट पोल्ने, फलामका सामानहरू, गजुर बनाउने, र ढुंगाको संकलन गरि ने.सं. ८११ माघमा पादस्थापन, द्वार स्थापन, मित (स्तंभ) स्थापन, निरल (धरणि, गोपानसि) आदि लगाउने, भ्याल स्थापन, चूलिक (गजूर) लगाउने र आवान चेय (भिङ्गटी ओछ्याउने) तथा कोट्याहुति यज्ञ र नृत्य-गीतका साथै भोज पछि सो कार्य समाप्त भएको सूचना दिन्छ । यी प्रक्रियाहरूका साथै सो ग्रन्थमा निर्माण कार्यमा संलग्न तक्षरि (तक्षा), म्होय, पमि, आवाल, कुम्हाल, सिकर्मी, गथ, बट, लोहकर्मी तथा नकर्मी आदिले प्राविधिक कार्य गरेको पनि चर्चा गरिएको छ । यस्ता शिल्पी नौ जवान प्रत्येक लाई एक-एक तोला सुन र बाइस तोलाको चाँदीको बाला ज्यामी नायकेहरूलाई पुरस्कार स्वरूप उपहार दिने विवरण पाइन्छ (Janak Lal Vaidya, Historical Significance of Siddhagni Kotyāhuti Devala Pratistha, Abhilekha, 2047 B.S., Part 8, PP 69-77) ।

नेपालका मन्दिरहरू

अन्तमा नेपालमा अहिलेसम्म पाइएका शिलालेख तथा प्राचीन ग्रन्थहरूमा चर्चा गरिएका मन्दिरहरूबारे केही उल्लेख गरौं । लिच्छवीकालमा नेपाली मन्दिरहरूलाई प्रासाद (ई.सं. ४६६ को मानदेवकालको लाजिम्पाट अभि. धनवज्र, २०३०, पृ. ३१ र पृ. ३६६ प्रासादपिण्डस्थलं), भवन (धनवज्र, पृ. ३४-३५, लक्ष्मीवत कारयित्वा भवनमिह स्थापयामास--विष्णुविक्रान्तमूर्ति), देवालय (धनवज्र, पृ. ६५, ई.सं ४९७ को मानदेवकीरानी गुणवतीको नारायण चौरको उत्तर पश्चिममा रहेको अभि., 'शैवन्देवालयस्थस्य--लिंगं संस्थाप्य'), देवकुल (ई.सं. ५०६ को थानकोट आदिनारायण अभि., धनवज्र, ९२, 'शिवकदेवकुलस्य'; धनवज्र, ४२४, 'नदीदेवकुल प्रासादस्य') धनवज्र, ३३९, ई.सं. ६१२ को 'माटिन्देवकुल', पाटन अभि.), प्रतिष्ठान (धनवज्र, वि.सं. २०३०, ४११, ई.सं. ६२६-६३३ भित्रको अभि., 'भगवतो नाथेश्वरस्य प्रतिष्ठानं, धनवज्र, पृ. ५८३, 'भगवतः प्रतिष्ठानादि') आदि शब्दबाट सम्बोधन गरिएको छ । मध्यकालीन अभिलेखहरूमा मन्दिरलाई-देवगृह (रेग्मी-४, ८, ने.सं. ६६९=१५४८ ई), मठ, प्रासाद (रेग्मी-४, १५-१६, ने.सं. ६७४=१५५३ ई., रेग्मी, पृ. २३, ने.सं. ६८४), देवल (रेग्मी, ४, २६, पृ. ३२), सदन (रेग्मी ४, ६१, ने.सं.भवानी सदनं, पृ. ७१, मुरारमे सदनं), शिवालय (रेग्मी ४, ७९), गृह, रथ, मन्दिर,

विमान, प्रासाद, (रेग्मी ४, ८२); देवागार (रेग्मी ४, ९६), केतन (रेग्मी ४, १३५, कएल भवानी केतु ने.सं. ७८७=ई. १६६६), देगुलि (रेग्मी ४, १६२, ने.सं. ७९४), देवकुल (रेग्मी ४, १६४, ने.सं. ७९५) देवालय (रेग्मी ४, १९२, ने.सं. ८०२=ई. १६८१, देवालय), प्रासाद (रेग्मी ४, २६३, ने.सं. ८३७=ई. १७१६), हर्म्य^{१६} र देवरथ भनिएको छ। मानसारमा ९८ किसिमका भवनको वर्णन पाइन्छ, भने अग्निपुराणमा ४५ प्रकारका र गरुडपुराण, भविष्यपुराण र वराहमिहिरको बृहत्संहितामा मात्र बीस किसिमका भवनहरूको उल्लेख छ। यी बीस किसिमका भवनहरू वास्तवमा बीस किसिमका मन्दिरहरू थिए (आचार्य, मानसार, १९२७, ११६-११८)। मन्दिरलाई तीन

किसिमसँग-नागर, बेसर र द्रविड भनि आकार अनुसार छुट्याइएको छ।

नेपालमा मन्दिरहरू अनेक किसिमका छन् तिनमा अहिले शिखराकार^{१७} (ग्रन्थकूट, गन्धोल, गन्धकुटी, गलकूट), छत्राकार^{१८} (तल्लाकार, पोलल, पलि, पटलाकार), मण्डपाकार^{१९}, अण्डाकार (मानिक, गजपृष्ठाकार, Elliptical and Apsidal temples) र हंसगृह^{२०} आकारका प्रमाण पाइन्छन्। नेपालमा अर्धअण्डाकार (Apsidal) गर्भगृह भएको मन्दिर तिलौराकोट (कपिलवस्तु) मा पाइएका छन् (P.C. Mukherjee, Antiquities in the Nepalese Tarai; T.N. Mishra, The Location of Kapilavastu, Ancient Nepal No. 41-42,

१६. मानसार शिल्पशास्त्र (अध्या. ३, श्लोक ७-८) ले प्रासाद (मन्दिर), मण्डप, सभा-शाला, प्रपा, रंगशाला आदिलाई हर्म्य भनि संज्ञा दिएको छ।
१७. कुनु शर्मा, कीर्तिपताका, श्लोक ७२: उनले पाटन दरवार अगाडिका शिखराकार नरसिंह मन्दिरलाई यसरी वर्णन गर्दछन् - 'तुङ्ग पञ्चशिखर प्रासाद' (अग्लो पाँचओटा शिखर भएको मन्दिर) यसैलाई त्यहीको ने.सं. ७१० (१५८९ ई.) को अभिलेखमा 'ग्रन्थकूट देवल' भनिएको छ (रेग्मी ४, ३६)। अंशुवर्मा कालका ललितपुर चपटोलको अभिलेखमा 'गन्धकुटी प्रति संस्करणाय' भनि उल्लेख पाइन्छ (धनवज्र, वि.सं. २०३०, ३८२)। ई.सं. १६०८ मा लेखिएको लामा तारानाथको भारतमा बुद्धधर्मको इतिहास (सं. देवीप्रसाद चहोपाध्याय, दिल्ली, १९९०, पृ. १३१ र ३०३) मा बजासन बोधगयाको शिखराकार बुद्धमन्दिरलाई र नालंदाका १४ ओटा बौद्धमन्दिरलाई गन्धोल भनिएको पाइन्छ। यस्तै भारत स्तूप, साँची स्तूप र बोधगयाका दोश्रो-पहिलो शताब्दि ई.पूर्वका अभिलेखहरूमा पनि गन्धकुटीको उल्लेख भएको छ। (देवलभित्र, साँची, दिल्ली, १९७८, ३७)। वाराणसीको सारनाथबाट पाइएको १०२६ ई. संवत् को एउटा अभिलेखमा - 'अष्टमहास्थान शैलगन्धकुटी' भन्ने उल्लेख भएको छ। (बा.श. अग्रवाल, सारनाथ, १९५७, दिल्ली, पृ. ६)। लगभग १२३५ ई. मा बोधगयाको शिखराकार बुद्धमन्दिरको दर्शन गर्न गएका तिब्बती यात्री धर्मस्वामीले गन्धोल मन्दिरबारे यसरी खुलस्त पारेका छन् - 'बजासनको गन्धोललाई तिब्बतीमा गन्धकुटी वा शिखर पनि भनिन्छ' (धर्मस्वामीको जीवनी, संपादन, तारानन्द मिश्र, २०६०, पृ. ७०)।
१८. लिच्छविकालमा छानेशौलीको मन्दिर अंशुवर्माको शासनकालमा निर्मित माटिन्देवकुल (धनवज्र, २०३०, ३३९, संवत् ३४=ई.सं. ६१२) र कुमार कार्तिकेयको मन्दिर हुने अनुमान गर्न सकिन्छ (धनवज्र, पृ. ३७२, संवत् ४९=ई.सं. ६२९: देवालय छत्राछादन)। रेग्मी ४, पृ. ९६-९७, ने.सं. ७७५ (ई. १६५४) को प्रतापमल्लको पशुपति मन्दिर आँगनको अभिलेखले छानेशौलीका मन्दिरलाई 'छत्राकार देवागार र छत्राकार देवल' भनि सम्बोधन गरेको छ। यस्तै ने.सं. ६६६ (१५४५ ई.) को शूबहाल, पाटन अभिलेखमा - 'स्वपोल तिष्काल देगुरि' (रेग्मी-४, ६): पाटनको ने.सं. ६९६ (ई. १५७५) को अभि.मा - 'स्वतपोलोल देवल दयक-विष्णुस्थापन याडा': पाटन हरसिद्धि मन्दिरको ने.सं. ८४७ (१७२६ ई.) को मन्दिरको सुनको छाना (देवल लु पलि) पुनः निर्माण भएको व्यहोरा र ने.सं. ८३२ कार्तिक कृष्ण बुधवारका दिनमा प्रतापमल्लले पहिले शिखराकार मन्दिर निर्माण गरेकालाई भत्काई उनका छोरा भास्कर मल्ले तीनतले मन्दिर निर्माण गरेको विवरण पाइन्छ (रेग्मी ४, पृ. ३४८, ट्यासाफु - 'श्री ३ बज्रयोगिनिस न्हापाया गलकूट देवर पियाव स्वतपलि देवर दडाव')। कुनु शर्माको छानेशौलीको मन्दिरलाई - 'स्त्रिपटलैगौपानसी' भनि उल्लेख गरेका छन् (कीर्तिपताका, ने.सं. ७७२, श्लो. १५)। यस्तै शंखमूलको चामुण्डा मन्दिरलेखमा - 'प्रासाद स चकार पंचपटलै': पाँच पटल भएको मन्दिर निर्माण गरियो भनि उल्लेख भएको छ। यस्तै ने.सं. २९२ (ई. ११४९) को अभि. मा 'पटिका पटकाछादन' पाइन्छ। बौधायन धर्मसूत्र (२-६-११) मा सन्यासीहरूले वर्षावासको उल्लेख गर्दा - 'पाली वस्सो' (पाली बास) को चर्चा गरिएको छ (मुकजी, १९६५, पृ. १४८)।
१९. धनवज्र, २०३०, २८३, संवत् ५२६ (ई.सं. ६०४) को लेले अभि. मा - 'सिंह मण्डपे भगवत वासुदेव' को उल्लेख पाइन्छ। पूर्णिमा, भाग ७, पृ. ३४, इटुबहालको ई.सं. १३८१ को अभि. मा - 'श्री पल्लवचोगिरि स्थापित महति पुस्करणी समण्डप जलशयन नारायण' (पलानचोकमा निर्माण गरिएका पोखरी र मण्डप मित्र नारायणको जलशयन मूर्ति) भनि विवरण पाइन्छ। यसलाई सुप्रभेदागममा देवमण्डप भनिएको छ।
२०. यस लेखकले भेडियारी (रानी) मा गरेको उत्खननबाट त्यहाँ कुबुराको फुलको आकारको २०० र १०० ई. पूर्वमा निर्माण गरिएको पाको ईटको मन्दिर भेटिएको थियो। सो गर्भगृह ४३ फिट x ४८ फिट लम्बाकार र लगभग ७ फिट अग्लो जगको पश्चिम किनारमा भित्र पर्खालहरू (Cross-Walls) माथि अण्डाकार गर्भगृह थियो। यस किसिमका अण्डाकार अथवा अर्धअण्डाकार (Apsidal) गर्भगृहको शिखर (हस्तपृष्ठ) गजपृष्ठाकार हुने गर्दछ। सुप्रभेदागम (अध्या. ३१, श्लोक १२८-१३१) र मानसार शिल्पशास्त्रको आठ किसिमको एक तल्ले मन्दिरमध्ये हस्तपृष्ठको उल्लेख छ। हस्तपृष्ठम् -- प्रोतम प्रासादम्। यस्तो गर्भगृहलाई अर्धयोग भनिएको छ। जसलाई बुद्धघोषले सामन्त पासादिकामा उल्लेख गरेका छन् र यसलाई विनयवस्तु र महावग्गमा 'सुवन्नवंकम गेहम्' भनिएको छ। (R.C. Childers, Dict. of Pali Language 1909, 10; H. Sirkar, Studies in early Buddhist architecture of India, Delhi, 1966, 9)। गुरुडपुराण (अध्या ४७) मा यस्तो आकारको मन्दिरलाई माणिक र गरुडाकार भनिएको छ। यस्ता अण्डाकार (Elliptical) सभागृह राजगृहको जीवकाराम (५०० ई. पूर्व) गोपिका गुफा (३०० ई. पूर्व), श्रावस्ती र कौशाम्बीको घोषिताराम- (१०० ई.), दोश्रो श. ई. पूर्वको राजस्थान, चित्तौडगढको नागरिमा विष्णु मन्दिरका लागि निर्माण गरिएको पाइएको छ।
- २०क. धनवज्र, २०३०, ३२०, हाँडिगाउको संवत् ३२ (ई.सं. ६१०) को अभि. - 'हंसगृहदेवस्य पु. उ. प. १'; धनवज्र, ४८५, संवत् ८०८९ (ई.सं. ६५८-६६७), हंसगृहद्रव्यस्य। T. Watters (On Yuan Chwang's Travel's in India, 1973, II, 78) citing a Chinese book Seng-Ki-Lu (Chap. 37) describes about the Kutagarasala near Vaisali city, which looked like a swan. P.K. Acharya, (Dict. of Archit, 1995, 745) gives the meaning of Hans as a building looking like a swan, and a class of oval building. Brihatsamhita, Masya Purana describe about oval temples. Vajrakirti, the Tibetan Buddhist student in 1030 AD describes about 'a white boulder that looked like a sleeping elephant (Gajakara)' withing Kathmandu Valley H. Decler, Vajrakirti, The translator from Rwa, 1994-95, Vol VI, P.4

Aug-Nov, 1977, Asita Stupa) । भारतमा यस्तो आकारको ढुंगाद्वारा निर्माण गरिएका भवन उज्जैन (५००-२०० ई. पूर्वकालका), अशोककालका साँची, राजगृह, सारनाथ, हरवान (काश्मीर), ब्रह्मगिरी र भाजा गुफामा पाइएका छन् । (एच. सरकार, बौद्धकालको वास्तुकला, १९६६, २९-३५) । हंसगृहको उल्लेख नेपालको दुई ओटा अभिलेखहरू क्रमशः अंशुवर्माको संवत् ३२ (ई.स. ६१०) को हाँडिगाउँ अभिलेख (धनवज्र, पृ. ३२०, हंसगृहदेवस्य) मा र नरेन्द्रदेवको संवत् ८०-८९ (ई.सं. ६५८-६६७) भित्र कुदिएको अभिलेख (धनवज्र, पृ. ४८६, भवताहंसगृहद्रङ्गस्य) हरूमा पाइएको छ । हंसगृह भित्र रहेको कुन देवता थिए यो थाहा हुन सकेको छैन तर हंसगृह एउटा अत्यन्त प्रसिद्ध मन्दिर थियो भन्ने कुरा अंशुवर्माको अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ, किनभने यसलाई मानेश्वर, साम्बपुर, नरसिंह, र बुढानिलकण्ठको जलशयन मूर्ति र देवस्थलको श्रेणीमा राखिएको थियो । वास्तुशास्त्रमध्ये अग्निपुराणका पाँच किसिमका मन्दिर (वैराज, पुष्पक, कैलास, मानिक, त्रिविष्टप) मध्ये मानिकलाई अण्डाकार गर्भगृह तथा मत्स्यपुराण अनुसार वीस किसिमका मन्दिरहरूमध्ये हंसाकार मन्दिरलाई १० हात (१५ फिट) चाक्लो निर्माण गर्ने भनि लेखिएको छ । हंसाकार मन्दिरको चर्चा भविष्य पुराणको २० किसिमका मन्दिरमध्ये भएको छ ।

थमस वाटर्स (युवान च्वांगको भारत भ्रमण, दिल्ली, १९७३, II, ७८), ले एउटा चिनिया ग्रन्थ सेंग-की-लू (अध्या. ३७) लाई उद्धृत गर्दै वैशाली नजिक रहेको प्रसिद्ध बौद्ध विहार कूटागार शालालाई हंस आकारको भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । शिखराकार मन्दिरहरूमा पनि जुन तीन ओटा किसिमको, क्रमशः नागर, बेसर र द्रविडहरू थिए, यी मध्ये नागरलाई चतुराश्राकृतिम् (चौकोर आकृतिका) भनिएको छ । बेसर मन्दिरहरू गोलो हुन्थ्यो (मूलाग्राम वृत्तम आकारम् वृत्तस्याग्रे द्वयश्रकम् तद बेसर नामकम् भवेत्) । द्रविड किसिमका मन्दिर जग देखि शिखर पर्यन्त आठकुने आकारका

लाई भन्ने गरिन्छ (मूलाग्राम स्तूपि-पर्यन्तम अष्टाश्रम, मानसार शिल्पशास्त्र, अध्या. १८, श्लो. ९०-१०२) । छोटकरीमा भन्दा नागर चतुराश्र (Square or rectangular), बेसर गोलो र द्रविड अष्टाश्र अथवा सोलह कुने मन्दिर हुन्छ । यसमा नेपालमा सर्वाधिक संख्यामा चारकुने (समचतुराश्र), त्यसपछि लम्बाकार, गोलो (हनुमान ढोका दरवारभित्र) र आठकुने (च्यासिंग देवल)^{११}, भक्तपुर, पाटन र ललितपुर दरवार अगाडि एक-एक ओटा मन्दिर छन् । लिच्छविकालमा पशुपति मन्दिर नजिक बागमती नदीको पूर्वपट्टि एउटा गोलो आकारको शिवमन्दिर रहेको उल्लेख नरेन्द्रदेवको संवत् ८३ (ई.सं. ६६१, धनवज्र, ४८२) को ललितपुर गैह्रीधारा अभिलेखमा 'मण्डलयाञ्च उपलेपन सम्मार्जन प्रतिस्कारादि कडकृत्वा भगवन्तं ब्रजेश्वर मुद्दिश्य' (गालो मन्दिरहरूको सरसफाई, मरमत र रंगरोगनका लागि भगवान ब्रजेश्वर (शिव) उद्देश्य भनेर उल्लेख छ । यहाँ मण्डलयाञ्च शब्दले मन्दिरको गालो आकारलाई बोध गराउँछ । श्री श्रीनिवासनले महाबलिपुरम्मा रहेका तीन किसिमका आकारका मन्दिरहरूबारे उल्लेख गर्दा - चौकोर आकारका कूटाकार, गजपृष्ठाकार (वृत्तायत) र आयत अथवा शालाहरू (लम्बाकार, rectangular) मन्दिरबारे चर्चा गरेका छन् । उनी भन्दछन् - प्राविधिक रूपमा चतुष्कोणात्मक मन्दिरलाई स्थण्डिल भनिन्छ र गोलो मन्दिरलाई मण्डल नाउँ दिइएको छ ।^{१२}

११. रेग्मी, मध्यकालीन नेपाल, भाग ४, १९६६, पृ. ८७, ने.सं. ७६९=१६४८, बसन्तपुर दरवार बाहिर निर्माण गरिएको आठ कुने कृष्ण मन्दिरलाई सघोषित र पद्मको आठपत्र जस्तै आठओटा शिखर भएको मन्दिर भनेर सम्बोधन गरिएको पाइन्छ (सघोषितोरेतयोः प्रासादं वसुपत्र पद्म सदृशं शृङ्गाष्टकैः शोभितं) / अष्टकोणात्मक / (Octagonal) मन्दिर ढुंगाबाट ने.सं. ८४३ (ई.सं. १७२२) मा निर्माण गरि त्यसभित्र कृष्ण-राधिका मूर्ति स्थापना गरिएको अभिलेखमा मन्दिरको आकारबारे केही उल्लेख नभएर मात्र मेरु समान अग्लो प्रासाद राजमहान र अनेक तोरण कमलका फूल जस्तै र सुन्दर शिखरमा सुवर्णकलश स्थापना गरिएको मात्र वर्णन छ (रेग्मी-४, २७२, प्रासादराजो महान नाजातोरण मोहतावलि सरोजीभूत लेहायुतः श्रृंगहेममयैर्मनोज कलशैः संज्वालयैः पाषाण देवालय कृष्णराधिकाया सहायुत--प्रतिष्ठाकरोत् ॥) ।

१२. P. R. Srinivasan, Traditionals of South Indian Temple Architecture, Bulletin of the Madras Museum, 1959, P. 3

सन्दर्भग्रन्थ र लेखहरू

१. प्रफुल्ल कुमार आचार्य, मानसार शिल्पशास्त्र, इलाहाबाद, १९२७
२. P.K. Acharya, A Dictionary of Hindu Architecture, Delhi, 1995
३. श्री कुनु शर्माको कीर्तिपताका, अनुवाद-योगी नरहरि नाथ, जगदम्बा प्रकाशन, २०१८
४. Percy Brown, Indian Architecture, Bombay, 1959.
५. H. Sircar, Studies in Early Buddhist Architecture of India, Delhi 1966
६. Tara Nanda Mishra, The Traditional Material and Techniques used in the conservation of Nepalese Historical monuments, Ancient Nepal, No. 135, 1993, PP 22-31; 4th seminar on the conservation of Asian Cultural Heritage, Agency for Cultural Affairs, Japan, Nara, 1993, PP. 97-116.
७. T.N. Mishra, Conservation of Ancient Architectural Elements in Nepal, Journal of Nepalese Studies, 1998, Royal Nepal Academy, Vol-2, Number; 1
८. तारानन्द मिश्र, वास्तुकलाको संक्षिप्त परिचय र लिच्छवि अभिलेखका केही वास्तुशब्दहरू, प्रज्ञा सं. ८३ख, प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि.सं. २०५३
९. डिल्लीरमण रेग्मी, मध्यकालीन नेपाल, भाग-३ र ४, १९६६
१०. Hemraj Shakya, T.R. Vaidya, Medieval Nepal, 1970
११. E. H. Johnston, Ed. The Buddhacarita, Delhi, 1972.
१२. डा. भरतसिंह उपाध्याय, बुद्धकालीन भारतीय भूगोल, १९९१, प्रयाग ।

चावहिल स्थित धन्दो चैत्य जीर्णोद्धारबारे केही चर्चा

-प्रकाश दर्नाल

स्थान :-

धन्दो चैत्य काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ७ स्थित चावहिलमा पर्दछ। चावहिल प्रसिद्ध पुरातात्विक, सांस्कृतिक, धार्मिक तथा ऐतिहासिक पशुपति क्षेत्रको उत्तर पश्चिम तर्फ रहेको छ। काठमाडौं निवासी व्यापारीहरू अधि तिब्बततर्फ व्यापार गर्न चावहिलवाट सांखु हुँदै जान्थे। अनि फर्कदा पनि चावहिल हुँदै काठमाडौं आउथे। उपत्यकाको चैत्यहरूमा स्वयम्भू र बौद्धको ज्यादै चर्चा पाइन्छ। तर बौद्ध र पशुपति नजिकको धन्दो चैत्यको उल्लेख त्यति धेरै पाइदैन। तथापि प्रमाणहरूको आधारमा नियाल्ने हो भने यो चैत्य स्वयम्भू र बौद्ध चैत्य भन्दा प्राचीन नै देखिन्छ।

धन्दो चैत्य वारे इतिहासकार तथा संस्कृतिविद्को विचार :-

देवमाला वंशावलीमा 'सूर्यवंशी' राजा वृषभदेवले आफ्ना कुलमा चलि आएको शिवमार्ग मत छोडी बौद्धमतमा प्रवृत्त भैरहेका वखत स्वप्न विषय दर्शन दि म लोहशिला समिप स्थानमा छु त्यस ठाउँमा तलाउ छ सो तलाउ भित्र धन राखिएको छ सो द्रव्य भिकी चैत्यकार भित्र गर्भ राखि मन्दिर बनाउ भनि बाणि भए बमोजिम लोहशिला स्थापनको समिपको पोखरी सोहरदा असंख्या धन पाएकाले सो द्रव्य गर्भ राखि कलिगत २८१० मा बौद्ध चैत्य र मञ्जुविहार भनि बाहाल बनाई ३०० घरको सहर समेत बनाई दिएका हुन सो चैत्यलाई धन्दोडयो भनि प्रख्यात गरी सो सहरलाई चावहिल सहर भनि

नाउ प्रख्यात गरे। विक्रम सम्वत १९९० साल माघ वदि ३० रोज २ मा ठूलो भूकम्प हुंदा केही भएन (देवीनाथ, २०१३,१३२)।

त्यस्तै भाषा वंशावलीमा वडो रोचक विवरण पाइन्छ, "राजा वृषभदेवलाई" सपनामा तलाउ मुनि द्रव्य राखिएको छ। त्यही द्रव्य चैत्याकारमा राखि मन्दिर बनाउ र धन्दोदेव भनी प्रख्यात गर भन्ने आज्ञा भयो र राजाले यथाकर्मले गरी बनाई मञ्जुबाहाल भनी चावहिल नाम देश बनाया। त्यसै दिन देखि धन्दो चैत्य भनी नाम प्रख्यात हुन गयो। त्यसरी नै यी राजाले सिम्भु, खासा बौद्ध, धन्दो, बन्दे गाउँको चार चैत्यहरू निर्माण गरेको भनिएको छ। (पौडेल, २०२०,५६)।

राइट, वंशावलीमा चाँही अशोकले आफ्नो छोरी चारुमतीको विहे देवपट्टनको देवपालसंग गराई दिएको र उनै चारुमतीले पछि भिक्षुणी बनी बनाएको विहारको नामवाट चावहिल भएको भन्ने छ (राइट, १९६६, १११)।

डिल्ली रमण रेग्मीले पनि अशोकको छोरी चारुमती र चावहिलको उल्लेख गरे पनि उक्त कथनलाई पुष्टी गर्ने कुनै प्रमाण नभएको लेखेका छन्। तर पशुपति क्षेत्र प्राचीन क्षेत्र भएकोमा कुनै द्विविधा छैन (रेग्मी, १९६९, ८)।

भाषा वंशावलीकै जस्तो आख्यान प्राचीन नेपाल, संख्या १३, पृष्ठ १४ को "नेपाल देशको इतिहास" मा पनि पाइन्छ। तर त्यसमा राजा धर्मदत्तको विजयराज्य भनिएको छ।

बाबुकृष्ण रिजालले बौद्ध धर्ममा आधारित वंशावलीमा उल्लेखित

काठमाडौं उपत्यकाका कतिपय काँठहरूलाई भारतका प्रख्यात सम्राट अशोकसित सम्बन्धित गराइएको पाइन्छ । जसमध्ये चावहिल पनि एक हो । अशोककी छोरी चारुमतीले चौधौ किराती राजा स्थुंकोका समयमा आफ्ना पिताका साथ नेपालमा आएर देवपट्टनका राजकुमार देवपालसित विवाह गरी आफ्नो अन्तिम समयमा चारुमती विहार बनाएकी थिइन । त्यसैलाई आजकल चावहिल भन्दछौं । चावहिलमा किरांतकालिन अवशेषहरू प्राप्त हुन सक्तछन् भन्ने कुरा त त्यहाँ पुरातात्विक उत्खनन गरेपछि मात्र जान्न सकिएला तर लिच्छविकालीन अवशेष सम्बन्धमा भने चावहिलकै निवासी शरदराज नेपालले दिएका दुइवटा लिच्छविकालीन माटाका छाप जसमा महामानी बौद्ध धर्मको प्रख्यात मन्त्र "ये धर्मा हेतु प्रभवा हेतु तेषां तथागतो ह्यवदत तेषां च यो निरोध एव वादी महाश्रवण" भन्ने वाक्य अंकित छ । यस प्रकारका लिच्छविकालीन माटाका छाप काठमाडौं उपत्यकामा पाइएको संभवत पहिलो पल्ट हुन सक्तछ । (रिजाल, २०२७, ५५।५६) ।

धनवज्र वज्राचार्यले चावहिल धन्दो चैत्यको अभिलेखलाई मानदेवको चांगु स्तम्भ लेख भन्दा पुरानो मानी "लिच्छविकालका अभिलेख" मा सबभन्दा पहिला राखेका छन् । अभिलेखमा उल्लेखित "माघ वर्ष काले आपाढ शुदिव १०" मानदेव यता नदेखिएकाले अगाडि राखिएको भनिएको छ । उक्त अभिलेखमा महामुनिको स्तुति गरिएको छ भने भिक्षुसंघ, मानिका, किन्नर जातक कथा तथा अभिलेख राख्न लगाउने कुनै स्त्रीले स्त्रीत्व प्रति हीनता प्रकट गरिएको छ । अभिलेखमा राजा र मिति दुवै नहुँदा अनेक तर्क गरिदै आएको पाइन्छ ।

हरिराम जोशीले "नेपालको प्राचीन अभिलेख" मा चावहिलको अभिलेखमा आएको "भट्टारक" प्रशस्तीको आधारमा मानदेवको पलाञ्चोक अभिलेखसंग तुलना गरी मानदेव भन्दा अगाडिको होइन भनेका छन् (जोशी, २०३०, ६८) ।

मेचीदेखि महाकाली भाग २ मा चावहिल स्थित यो बौद्ध विहार सम्राट अशोककी छोरी चारुमतीले बनाएकी हुन भन्ने किम्वदन्ती छ । चावहिल शब्द नै पनि चारुमती विहारको अपभ्रंश हो भन्ने छ । तर उक्त कुरोलाई ऐतिहासिक तथ्य मान्न गाह्रो छ तापनि इश्वीको चारौ शताब्दीतिर यो चैत्य वनेको अनुमान हुन्छ । (मेची देखि महाकाली २, २०३१, ७४१)

ओल्डफिल्डको विवरण घतलाग्दो छ । धन्दो नेवार राजा धर्मदत्तले निर्माण गरे । यी उही राजा हुन जसले पशुपतिमा पहिलो महादेव मन्दिर बनाएका थिए । यसको मर्मत ज्ञात भएअनुसार १६६१ इश्वीमा भएको थियो । यसको त्रयोदश भुवन तामामा सुनले मोढिएको थियो । तर गोरखाको आक्रमण हुँदा नेवार सरकारले लडाईंको खर्च तिर्न तामामा मोढिएको सुन फिके । सन् १८४५ मा चैत्यको मुख्य काठ भाँचिएकोले देवपट्टन निवासी वांङाहरूले खर्च गरेर फेरे । चैत्यको पश्चिममा विहार थियो । उत्तरमा प्रस्तरको बसीरहेको बुद्धको मूर्ति फिंगटी छाना भएको घरमा राखिएको छ । (ओल्डफिल्ड १९७४, २५८।२६०) ।

काठमाडौं भ्याली इन्भेन्टरीमा धन्दो चैत्यलाई उपत्यकाको सबभन्दा महत्वपूर्ण र सबभन्दा प्राचीन स्थान भनिएको छ, जसको स्थापना तेश्रो इ.पू. देखाइएको छ । यहाँ भएका प्रस्तर मूर्तिहरू छैठौं शताब्दीदेखि १८ औं शताब्दीका छन् । स्तूपको सम्बन्ध वृषदेवसंग जोडिएको छ । यो स्तूप १६५२ मा जीतपाल शाक्य र १८६४ मा सिंगपति गोनपति शाक्यले गरेका थिए । यसको पुजारी ब्रह्मचर्या भिक्षु र चाड आश्विन पूर्णिमामा हुन्छ । (काठमाडौं भ्याली प्रिजभेशन अफ फिजिकल इन्भाइरोमेन्ट यान्ड कल्चरल हेरिटेज, अ प्रोटोविटभ इनभेन्टरी भो. २, १९७५, १४०) ।

शंकरमान राजवंशीको "आजसम्म प्राप्त नेपालका लिच्छवि अभिलेखमा सर्वप्रथम कुन ?" मा चावहिलको अभिलेख लिपिको तुलनामा र गणनावाट वशन्तदेवको समसामयिक मिल्न आउँछ भनि लेखेका छन् (राजवंशी, २०३१।२०३४, ११६) । श्यामसुन्दर राजवंशीको पनि त्यही मत भएको पाइयो ।

एन. आर. वनर्जीले चाँही चावहिलको चैत्यलाई अशोककालिन हुनुमा शंका छैन । "चावहिल अशोककी छोरी चारुमतीले बनाएकी हुन्" भनेका छन् (वनर्जी, १९८०, ११२) ।

मेरी शेफर्ड स्लसरले चावहिल स्थित धन्दो चैत्य गोपालराज वंशावली अनुसार राजा धर्मदेवले पाँचौं शताब्दीको मध्यतिर राजविहारमा बनाएका थिए । धर्मदेवको अपभ्रंश भएर धन्दो चैत्य हुन गएको हो । काल्पनिक अशोकको छोरी चारुमतीवाट चावहिल नाम भएको नभएर चावही अर्थात रात बस्ने वही भएकोले चावहिल भनिन गएको हो । यहाँ भेटिएको लिच्छवि

अभिलेख, चैत्य, मूर्ति तथा किन्नर जातकका मूर्तिहरूले प्रमाणको पुष्टि गर्दछ । (स्लसर, १९९८, २७६।२७७) ।

जोन के. लकले चाः वही, मञ्जु वहा, धर्मदेव चैत्य विहार, चावहिल वारे आफ्नो विचार यसरी लेखेका छन् । चाःवही भन्नाले रात बिताउने विहार भएकोले हो, जुन थथु चाःवही अद्यापि छँदैछ । यसैको नामवाट चावहिल भएको हो । अशोकको छोरी चारुमतीले बनाएको बहाल भएर हैन् । मेरी स्लसरले भनेभैं लिच्छवि राजा धर्मदेवले चैत्य बनाएकाले धन्दो चैत्य हुन गयो । अमरकोपको पाण्डुलिपि चावहीका एक वैद्य श्री जसराजले ने.सं. ४०१ मा पाटनमा सारेका थिए । त्यस्तै शाक्य भिक्षु श्री मदनभद्रले चावहीमा ने.सं. ५३८ को दिव्योसाधीनमाला सारेका पाइन्छ । यस स्थानमा थुप्रै विहारहरू राजबिहार, मञ्जु विहार, कीर्तिपुण्य महाविहार आदि देखिन्छ । (लक, १९८५, ४०१) ।

गोपालराज वंशावलीमा धर्मदेवले राजबिहारमा धमरे(धर्मदेव) चैत्य बनाएको उल्लेख पाइन्छ (वज्राचार्य र मल्ल, १९८५, ७७) ।

तारानन्द मिश्रले "सम्राट अशोक र नेपालसंग उनको सम्बन्ध" लेखमा अशोकवाट पाटन र देवपाटनमा निर्माण गरिएका स्तूपहरूका वारे कुरा गर्दा यो संभव हुन सक्ने संभावना रहेको छ किन भने पाटनका स्तूप अशोककालकै स्तूप जस्तो आकृतिका छन् । तिनका वारे निश्चित प्रमाण पुरातात्विक उत्खननवाट मात्र उपलब्ध हुने भनेका छन् (मिश्र, २०५३, ७६) ।

बाबुराम आचार्यले अशोककी छोरी चारुमतीले विहार बनाएको र वर्तमान चारु विहार वा चावहिल भन्ने कुरालाई मनगढन्त कहानी भनेका छन् । बरु तिच्चत जाने यात्रीहरूले पहिलो रात बिताउने अर्थात पहिलो वास बस्ने बहिल (सानो विहार) भएकोले नै यहाँको बहिल चावहिल अर्थात रात्री विहार भएको स्पष्ट छ । यस विहारको चारुमती संग कुनै किसिमको सम्बन्ध रहेको देखिदैन (आचार्य, २०५४, १३३) ।

भुवनलाल प्रधानले भारतका "सम्राट अशोककी छोरी चारुमतीले बनाएको भनिएको चारुमती बहिलवाट यस ठाउँको नाउँनै चावहिल रहेको होला भन्ठान्नु ऐतिहासिक तथ्य सित पटककै मेल खाँदैन" भनेका छन् (प्रधान, २०५५, ११९) बरु किराती इतिहास लेख्ने प्रेम वहादुर लिम्बुले संक्षिप्त नेपाल इतिहासमा

चावहिल वारे किराती हाड० (राजा) थोरेले विफरको कारणले पुरानु राजधानी (देउपाटन) छोडेर चाभेचौरीमा नयाँ राजधानी बनाए । चौरी भनेको पुर, वस्ती, ठाउँ र चाभेको खुलस्त व्याख्या भएमा राम्रो प्रकाश पर्नेछ । किराती शब्द चाभेको अपभ्रंश नेवारीमा 'चा' भएको र 'चा' भन्ने ठाउँमा बहिल वनेकोले चावहिल नाम भएकोले 'चा' को उत्पत्ति किरात कालमा भइसकेको थियो (प्रधान, २०५५, १२१) ।

उनले मूल नदी वागमतीमा सहायक नदी चारुमती भाजंगा सङ्गम स्थानमा मिलेको र यो सुलक्षणा तीर्थ (चोभार पुग्ने) मा रहेको लेखेका छन् । (प्रधान, २०५५, १०७) ।

ओल्डफिल्डले १८५४ इशवीमा बनाएको धन्दो चैत्यको चित्रनै अहिले सम्म भेटिएको पुरानो चित्र भएकोले ज्यादै महत्वपूर्ण छ (ओल्डफिल्ड, १९९९, १) ।

भिक्षु सुदर्शनले, प्रयाग कोसम स्तम्भमा दुतिय देवी तीवरको आमाको नाउँ आएको छ । त्यो हो कारुवाकी । कारुवाकी डाकटर राजवली पाण्डेयको अभिप्राय अनुसार चारुवाकी पनि हुन सकिन्छ । अशोककी चारुवाकी नाउँकी तीवरकी आमा दुतिय देवी अर्थात कान्छी रानीको नाउँ पाली वाड०मय र संस्कृत वाडमयमा प्रसिद्ध छैन । यस उसले कारुवाकी वा चारुवाकी नाउँ प्रयागको स्तम्भमा पाएकोले अशोककी चारुमती नाउँकी छोरी हुन सक्ने वातावरण सृजना भएको छ (सुदर्शन, २०५८, २०) । अशोककी दुतिय देवी (रानी) कारुवाकी (चारुवाकी) भएको अभिलेखवाट सिद्ध भएकोले चारुवाकीकी छोरी तिवलकी दिदी वा बहिनी चारुमती भन्ने हुन सक्ने सम्भावना नकार्न सकिदैन (सुदर्शन, २०५८, २२) ।

काशीनाथ तमोटले चावहिल अभिलेखको 'माघ' भनेकै मिति भएको भनि शक सम्बत ३२९ अर्थात इशवी ४०७ लेखेको पाइन्छ । (तमोट, २०५९, वेभसाइट) ।

स्वयम्भूधर तुलाधरले धन्दो चैत्यमा भेटिएको ब्राम्ही लिपिको चारुमती ऐतिहासिक अशोकको छोरी हो वा के हो भन्ने स्पष्ट नभएको भनी लेखे पनि अर्कोतिर ब्राम्ही लिपिको दुइवटा ईटा, हजारौं मुद्राहरू, मूर्तिहरू तथा स-साना स्तूपहरू पत्ता लाग्नुले अशोकको छोरी चारुमतीले स्तूप बनाएकी थिइन भन्ने लेखाइको सत्यतालाई समर्थन गर्दछ पनि भनेका छन् (तुलाधर, २०६०, १०५।१०९) ।

हरिराम जोशीले चाही 'चारुवति देवपत्तन एवं चावहिल भेकमा एक सानो मनोहर खोला विशेषको नाम हो । यसै नदी विशेषकै नामवाट यहांको विहारको नाम चारुमती भनिन लागेको देखिन्छ' भनेका छन् (जोशी, २०६१, १४) ।

चैत्यको संक्षिप्त परिचय :-

चावहिल स्थित चैत्यलाई धन्दो चैत्य अर्थात चावहिल स्तूप भनि चिन्दछन् भने उत्तरी भेककाले साल्हा दोल्हा भनेर चिन्दछन् । थुप्रो वा माटोको रासलाई संस्कृतमा स्तूप भनिन्छ । पाली भाषामा चाही थूप भनिन्छ । नेपालमा स्तूप भन्नासाथ या त बौद्धनाथ, या त स्वयम्भु, या त चावहिल स्तूप या त पाटनको चार स्तूपको सम्भना अनायासै गराउंछ । तर अभिलेखहरूमा धन्दो चैत्य, स्वयम्भू महाचैत्य भनेर उल्लेख भएको पाइन्छ । चिता विशेषवाट चैत्य नामाकरण भएको भनिन्छ । यहां चैत्य भन्नाले चाही स-सानो ढुङ्गामा बुट्टा कुंदेर बनाइएकोलाई भन्ने बुझिन्छ । नेपालमा स्तूप र चैत्यलाई पर्यायवाची शब्दको रूपमा लिइन्छ । चैत्यको इतिहास प्राचीन कालदेखिनै शुरु भएको पाइन्छ । बुद्ध जन्मनु भन्दा अगाडि स्तूपको चलन चलेको थियो । वैदिक साहित्यमा लाशलाई गाढेर ढिस्को बनाउने उल्लेख भेटिन्छ भने शतपथ ब्राम्हणमा पनि चौकुने या वृत्तकार दुई किसिमको ढिस्को (शमसान) को उदाहरण पाइन्छ । सुजाता जातकमा पनि मरेका मान्छेका अवशेषहरू राखेर माटोका ढिस्का अर्थात स्तूप बनाइएको भेटिन्छ ।

महापरिनिर्वाणमा टिपिए अनुसार बुद्ध आफैले आनन्दलाई चौबाटोमा तथागतको लागि स्तूप बनाउन भनेका थिए । यी परम्पराहरू लाश गाडेर ढुङ्गा राख्ने चलनवाट विकसित भएको देखिन्छ । महापरिनिर्वाण सुक्त वमोजिम बुद्धले स्तूपको महत्वमाथि प्रकाश पाउँ भनेका थिए, जसले स्तूपमा आएर माला चढाउंछ, वा धूप सल्काउंछ वा रंग पोल्छ वा अभिवादन गर्छ वा चित्त शान्त गरेर श्रद्धा देखाउंछ, त्यसले इच्छा अनुसारको खुशि प्राप्त गर्ने छ (दर्नाल, २०५०, गो.प.) ।

नेपालमा थुप्रै चैत्यहरू पाइन्छन् । यसलाई बर्गिकरण गर्दा शारिरीका, पारिभोगिका र उद्देशिका तीन स्वरूप भेटिन्छ ।

शारिरीक भन्नाले बुद्धको अस्थु राखेर निर्माण गरिएको नवलपरासी जिल्ला स्थित रामग्राम स्तूप, पारिभोगिका भन्नाले बुद्ध या

महासिद्ध गुरुहरूले प्रयोग गरेका सामानहरू राखेर बनाइएको चैत्य तथा उद्देशिका भनेको बुद्ध धर्ममा आस्था राखेर वा कसैको सम्भनामा बनाइने चैत्यहरूलाई भनिन्छ । तिनै किसिमको चैत्यको परम्परा नेपालमा प्राचीन कालदेखिनै प्रचलनमा थियो ।

धन्दो चैत्य जीर्णोद्धार गर्नु पर्ने कारण :-

२०५९ सालको श्रावण भाद्रको वर्षातले धन्दो चैत्यको हर्मिका (दुई आंखाको चित्र भएको स्थान) चर्केकोले भन्ते तपस्वी धम्मले पुरातत्व विभागलाई जानकारी दिए । संयोगले यसको जिम्मेवारी यस लेखको लेखक लाई प्राप्त भयो । २०५९।५।७ मा स्थलगत निरीक्षण गर्दा हर्मिकाको उत्तर तर्फ धेरै चिरा परेको, पूर्व र दक्षिणमा पनि चिरा देखा परेको र पश्चिममा चाही चिरा पर्न शुरु हुन थालेको देखियो । चैत्यको विस्तृत पुरातात्विक संरक्षण प्रतिवेदन, लगत इष्टिमेट, नक्सा तथा फोटो लगत तयार गर्न मिति २०६१।५।२१ गते विभागको टोली धन्दो चैत्य गएको थियो । त्यतिवेला हर्मिकाको उत्तर पूर्वमा ५ से.मि., पूर्व दक्षिण, पश्चिम दक्षिण र पश्चिम उत्तरमा क्रमशः १, १.५, र १.५ से.मि. ढल्केको पाइयो । त्यस्तै उत्तर पूर्वमा धेरै फाटिएर कुनै पनि वेला हर्मिका भत्कन सक्ने संभावना देखिएको थियो । पूर्व र दक्षिण तर्फ पनि चर्की सकेको थियो र पश्चिममा चाही चर्कन शुरु भएको स्पष्ट देखिन्थ्यो ।

पुरातात्विक संरक्षण प्रतिवेदन, नक्सा, ल.ई. तथा फोटोहरू :-

धन्दो चैत्यको पुरातात्विक संरक्षण प्रतिवेदन तयार गर्ने जिम्मा मलाई प्राप्त थियो भने लगत इष्टिमेट र नक्सा बनाउने कार्य ओ.सी. मोहनकृष्ण श्रेष्ठले र फोटो लगत राख्ने कार्य फो. सुनिल डंगोलले गरेका थिए ।

चैत्य सम्वन्धी साक्ष्यहरू :-

धन्दो चैत्यको पुरातात्विक संरक्षण प्रतिवेदन तयार गर्ने सिलसिलामा उपलब्ध साक्ष्य तथा जानकारी यस प्रकारको थियो ।

राइट वंशावली अनुसार सम्राट अशोककी छोरी चारुमतीले बनाएको विहारवाट चावहिल भएको भनी स्तूपलाई मौयं

कालसंग जोड्न खोजेको देखिन्छ । तर यो वंशावली इश्वरी १८७७ मा पहिलो प्रकाशन भएको र उक्त कथनलाई प्रमाणित गर्ने वलियो आधार अहिलेसम्म नपाइएकोले किम्वदन्ति मात्र भएको छ ।

राइट वंशावली भन्दा अगाडि चौधौं शताब्दी ताका लेखिएको गोपाल राजवंशावलीमा उक्त कुराको कुनै उल्लेख छैन । मानदेव प्रथमका पिता धर्मदेवको पालामा चैत्य बनेको र धर्मदेववाट नै अपभ्रंश भई धन्दो चैत्य नाम भएको र मल्ल कालमा पनि धन्दो चैत्य नामले प्रसिद्ध रहदै आएको देखिनाले गोपाल राजवंशावलीको कथन सत्यताको नजिक देखिन्छ ।

चैत्यको प्राङ्गणमा भएको पांचौं छैठौं शताब्दीका मूर्तिहरू, सातौं शताब्दीका लिच्छवि चैत्यहरू, पाचौं शताब्दीको हाल चोरी भएको उभिएको प्रस्तर बुद्ध मूर्ति आदिले चैत्य पांचौं शताब्दीमा बनी सकेको थियो भन्ने पुष्टि हुन्छ । यद्यपि उक्त तथ्यलाई प्रमाणित गर्न लिच्छवि अभिलेखनै छ । तर दुर्भाग्यवस सो अभिलेखमा राजाको नाम र संवत नहुँदा धनवज्र वज्राचार्यले 'माघ वर्ष काले' भन्ने शब्दलाई लिएर पहिलो लिच्छवि अभिलेख भने तापनि विश्वसनिय हुन सकेन । कसैले यसलाई मानदेवको पछिल्लो समयको भने, कसैले वशन्तदेवको समयको भने । सो अभिलेख धन्दो चैत्यको पश्चिमतर्फ दीप वा धूप बाल्ने प्रस्तर मुनि उल्टो अक्षर गरेर दक्षिणतिर फर्काएर राखिएको थियो । अहिले उक्त स्तम्भ र अभिलेखलाई चैत्यको दक्षिणतिर सारेर अभिलेखको अक्षरहरू सुल्टो किसिमले उत्तरतिर फर्काएर राखिएको छ । यस अभिलेखमा संघ, मानिका, किन्नरी जातक कथाको साथै कुनै स्वास्नी मान्छेले धेरै कालसम्म कष्ट गरी चैत्य बनाएको तथा महामुनिको स्तुति गरिएको भेटिन्छ । बौद्ध धर्मको इतिहासको दृष्टिकोणले यो अभिलेख ज्यादै महत्वपूर्ण रहेको देखिन्छ ।

'माघ वर्ष काल' भनेको मितिनै हो भनेर शक संवत ३२९ अर्थात् इश्वरी ४०७ पनि भनिएको छ ।

चैत्यको पश्चिम तर्फ मण्डलमा भएको अभिलेखमा शाक्य भिक्षु वन्धुभद्रको उल्लेख परेको छ । तर यसमा पनि संवत र राजाको नाम छैन । यसले नेपालमा महायानी बौद्ध धर्मवारे अध्ययन गर्नेलाई केही कुरा बुझ्न मद्दत गर्छ भनि धनवज्र वज्राचार्यले भनेका छन् । (वज्राचार्य, २००, ४५६) ।

चैत्यकै उत्तर पूर्व कुनाको पेटीमा रहेको कमलाकार मण्डलमा 'शून्य हृदय भएकालाई सुख दिने..... मण्डल' भन्ने अभिलेख छ भनि धनवज्र वज्राचार्यले लिच्छवि अभिलेख पृ. ५८५ मा भने पनि जीर्णोद्धारको क्रममा उक्त अभिलेख फेला पर्न सकेन । यसमा पनि संवत र राजाको नाम छैन ।

वेखालाल मानन्धरले धन्दो चैत्यको सानो चैत्य भित्र भेटिएको अनेक माटाका छाप जस्ता साना चैत्यहरू मध्ये केहीमा भएको 'ये धर्मा हेतु प्रभवा हेतु तेपान्तथागतो हयवदत्तेपाञ्च यो निरोध : एवं वादी महाश्रवण' अभिलेखको लिपि नरेन्द्रदेव ताकाको थियो भनी धनवज्रले भनेका छन् । (वज्राचार्य, २०३०, ५८७) ।

त्यस्तै मन्त्र भएको अभिलेखको चर्चा बाबुकृष्ण रिजालले पनि गरेका छन् । उनले लिच्छविकालिन दुई माटाका छाप भने पनि कुन लिच्छवि राजा भन्ने खुलाएका छैनन् ।

ने.सं. ७७५ को प्रताप मल्लको अभिलेख अनुसार धमरे चैत्य राजविहारमा बनेको थियो (पूर्णिमा, ८५, २०५०, ४६) ।

यिनै राजाको समयमा राजविहारमा बस्ने दाता जयत जयसिं शाके भिक्षु जिनदेन प्रमुख जनले राजविहारमा गजूर चढाएको देखिन्छ (राजवंश, २०२७, ८१) ।

ने. सं. ७७७ को शिलापत्र अनुसार चैत्यमा चुन लगाउन, रङ्ग लाउन र दृष्टि (आंखा) लेख्न वज्राचार्यहरूद्वारा गुठी राखि दिएको थिए । त्यतिवेलाका राजा प्रताप मल्ल थिए । (पूर्णिमा ८५, २०५०, ४९) ।

ने.सं. ८३५ को शिलालेख अनुसार राजा महिन्द्र सिंहदेव मल्लको समयमा देवपाटनका पुन(चित्रकार) ले धनदेदेव चैत्यको पञ्चबुद्धको जीर्णोद्धार गरी दिएको, सुनौला छत्र चढाएको उल्लेख छ (पूर्णिमा ८५, २०५०, ४९) ।

ने.सं. ७७३ वैशाख शुक्ल चतुर्थी उप्रान्त पंचमी तिथी..... दिनमा अहोरात्र यज्ञले दश कर्म पूर्ण गरियो । राजा प्रताप मल्ल देवको विजय राज्यमा देवपाटनमा पंच भलाद्मी अभिसिंह थिए (राजवंश, २०२७, ७६) ।

ने.सं. ७७६ मा दाता विष्णु सिंह महर्जनले प्रताप मल्लको समयमा श्री ३ वज्रधातु स्थानमा वज्रधातु चैत्य स्थापना गरी

धर्म धातुको पनि जीर्णोद्धार गरी ध्वजारोहन छत्रारोहन पुष्पमाला चढाइयो (राजवंश, २०२७, ८२) ।

गोपाल राजवंशावलीमा धर्मदेवले राजविहारमा धमरे चैत्य बनाए भन्ने छ ।

भापा वंशावलीले चांही वृषदेवले धन्दो चैत्य निर्माण गरेको उल्लेख गरेको छ ।

मेरी स्लसरले गोपाल राजवंशावलीको उदाहरण उल्लेख गरेर लिच्छवि राजा धर्मदेवले बनाएको चैत्य भएर नै कालान्तरमा अपभ्रंश भई धन्दो चैत्य हुन गएको र मध्यकालमा पनि त्यही नाम प्रसिद्ध भएको अभिलेखबाट पुष्टि हुन आएको लेखेकी छिन् । जोन लकले पनि धन्दो चैत्यको नामाकरण हुनुमा स्लसरको भनाईलाई मानेका छन् ।

ओल्डफिल्डको विवरण पनि अत्यन्त चाखलाग्दो र महत्वपूर्ण देखिन्छ । उनले थाहा पाए सम्म धन्दो चैत्यको अगाडिको जीर्णोद्धार कार्य इश्वी १६६१ अर्थात प्रताप मल्लको समय भनेका छन् । उनले धन्दो चैत्यको त्रयोदश भुवनमा भएको तामामा सुन जलप गोरखाली संग लडेको खर्च तिर्न तत्कालिन नेवार राजाले फिकेको विवरण दिएका छन् । त्यस्तै इश्वी १८४५ अर्थात राजा राजेन्द्र विक्रम शाहदेवको पालामा चैत्यको यष्टि भाँचेकोले गर्भ खोल्दा थुप्रै बुद्ध तथा ताराका मूर्तिहरू र मुद्राहरू भेटिएको तथा ती सबै त्यही राखेको उल्लेख गरेका छन् । १८५४ मा बनाएको धन्दो चैत्यको चित्रनै हाल सम्म धन्दो चैत्यको भेटिएको सबभन्दा पुरानो चित्र देखिन्छ ।

जीर्णोद्धार प्रक्रिया :-

तत्कालीन संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्री श्री बल वहादुर के.सी. ले पशुपति विकास कोषका तत्कालीन सदस्य नरोत्तम वैद्यको अध्यक्षतामा धन्दो चैत्य जीर्णोद्धार समिति बनाई दिएका थिए । उक्त समितिमा मुख्य टेण्डी शेर्पा (दाताको तर्फबाट), वाडचुक शेर्पा, पशुपति क्षेत्र विकास कोष, पुरातत्व विभाग, तपस्वी धम्म, एन. वि. लामा, त्रिरत्न शाक्य तथा ई. तेम्बा शेर्पा थिए । समितिको पहिलो बैठक २०५९।६।२२ गते धन्दो चैत्य स्थित बुद्ध मूर्ति भएको स्थानमा भयो । २०५९।७।५ मा बसेको दोश्रो बैठकमा टेण्डी शेर्पाले लद्दाखका गुरु छोजी टुल्कुबाट प्राप्त ५ लाख आएको बताए । त्यस्तै

काल्देन शेर्पाले पनि रु. ५० हजार दिने प्रस्ताव गरे । यति र कमबाट जीर्णोद्धार गर्ने कार्य शुरु भयो । खट बाँध्ने, चर्केको ठाउँ सम्म भत्काई चुनासुर्कीको गारो लगाई जीर्णोद्धार गर्ने कार्यको कोटेशन आन्धान गर्दा सानु सुवालले भ्याट बाहेक रु. १७९८१०।४८ रकममा काम गर्न सहमत भएकोले उनीसंग २०५९।७।२४ मा सम्झौता भयो । जीर्णोद्धार कार्यमा आवश्यक सम्पूर्ण सामानहरू समिति आफैले उपलब्ध गराउदा गुणस्तरिय हुने विश्वास गरियो । २०५९ मंसिर १ गतेबाट धन्दो चैत्यमा खट बाँध्ने कार्य शुरु भयो । १९ गते ओ.सि. मोहन कृष्ण श्रेष्ठले चैत्यको गजूर देखि हर्मिका सम्मको बिस्तृत रूपमा नाप लिई यसको नक्सा तयार गर्ने कार्यमा जुटे ।

मंसिर २६ गते गजूर निकाल्ने कार्य भयो । तामामा सुन मोलम्बा गरिएको छत्रको गोलाई १२६ से.मि. र उचाई २८ से.मी. थियो । यो आठ टुक्रा थियो । छत्र माथिको चारवटा ज्वाला १५ X २४ से.मी. अग्लो थियो । यसमाथि गजूरको गटा (विज) राखिएको पाइयो । छत्रदेखि गजूरको टुप्पासम्म १५० से.मी. अग्लो थियो । छत्रलाई चारवटा फलाम (१३६ से.मी. अग्लो) को डण्डीले थामेको थियो । यसलाई मोलम्बा तामाको पाताले बेरेको पाइयो । चारवटा फलामलाई १३ औं भुवनमाथिको छैठौं दुङ्गा मध्ये पाँचौमा चारैतिर फलामको डण्डी गाडेर छत्रमाथि नटवोल्ट लगाई नहल्लने गरी वलियो गरी कसिएको थियो । ६ दुङ्गा मध्ये ३ वटा गोलो आकारको क्रमशः १२, ७, १३ को जम्मा उचाई ३२ से.मी. , चौथो कमलाकारको उचाई ९ से.मी., पाँचौ चौकोण आकारको (२३ से.मी.उचाई), छैठौंमा तीन दुङ्गा ठाडो (उचाई २३ से.मी.) राखेर त्यसमाथि दुङ्गाको चैत्य ३४ से.मी. उचाई, १०४ से.मी. गोलाई राखिएको पाइयो । दुङ्गाको सबभन्दा तलको चौडाई ९३ से.मी. र माथिको ५४ से.मी. रहेको थियो । ६ वटै दुङ्गाको माभमा प्वाल भएकोले गर्भगृहसम्म यष्टि(योसिं) काठ राखिएको पाइयो । दुङ्गाको चैत्यलाई तामा सुन जलपले मोडिएको थियो । वीचमा सानो खाल्टो थियो । यसमा राजेन्द्र विक्रम शाहदेवको शाके सम्वत १७६४ को सिक्का र नौ वटा चुन दाम राखि त्यसमाथि क्रिष्टल राखिएको थियो ।

तेह्रौं भुवन. वज्रभूमि (ज्ञानभूमि.आस्कानक विशुद्ध):-

इंटा, माटोको गारो लगाइएको यो भूमि २५ से.मी अग्लो र १०२ से.मी. चौडा छ । सबै भुवनहरू चौकोण आकारमा

बनेका छन् । यहांको इंटा ३५X २३ X ७.५ से.मी. थियो । यष्टिको पहिलो काठ १०६ से.मी. लामो थियो । यस तेह्रौं भुवनबाट धातुको चैत्य, मुद्रा, चांदी, मन्द्री सुनको १, bead, माटोको छाप आदि प्राप्त भएको थियो ।

वाह्रौं भुवन. (अ:) अधिभुक्ति भूमि निरुपमा. (पवित्र र त्नपारमिता):-

यो भुवनको उचाई ३३ से.मी. र चौडाई ११९ से.मी. छ । यहांबाट पनि धातुको चैत्य, चांदीको पाता, तामाको टुक्रा तथा मुद्रा फेला परेको थियो ।

एघारौं भुवन (अ) समन्तप्रभा भूमि (पिर वज्रकर्मपार मिता):-

यो भुवनको उचाई ३२ से.मी. र चौडाई १४४ से.मी. छ । यहांबाट अर्को यष्टि काठ राखेको देखियो । यो काठ ८९ से.मी. लामो र १३ X १० से.मी. मोटाई थियो । यहां २३ X १६ X ५.५ से.मी. को नागोल इंटा लगाइएको पाइयो । यस भुवनबाट पनि धातुको चैत्य, यू, विड, सुनको पाता, क्रिप्टल चैत्य, सुन मोलम्बा बुद्ध मूर्ति पाइएको थियो ।

दशौं भुवन. (आ) धर्ममेधा भूमि(उपश्मसान ज्ञानपारमिता परचित ज्ञान):-

यसको उचाई ४० से.मी. र चौडाई १६८ से.मी. छ । यहांबाट दुङ्गाको वसुन्धरा, बुद्ध, लोकेश्वर तथा धातुका चैत्यहरू पाइए ।

नवौं भुवन. (ओ) साथुमति भूमि(श्मसान चलपारमिता सवृतिज्ञान):-

यो भुवन ३७ से.मी. अग्लो र १९६ से.मी. चौडा छ । यहांबाट पनि तामामा सुन मोलम्बा भएको बुद्ध मूर्ति, धातुको चैत्य, थाली कचौरा, पदमसंभव आदि मूर्तिहरू भेटिएको थियो । यस भुवनबाट गर्भगृहसम्म राखिएको यष्टि काठ देखियो ।

आठौं भुवन. (ऐ) अचलामूमि(उपमेलापक प्रणिधिपार मिता.अन्वय ज्ञान):-

यो भुवन ४८ से.मी. अग्लो र २१६ से.मी. चौडा रहेको छ । यहां तामाको बुद्ध मूर्ति, दुङ्गाको चैत्य, तामाको फुका दाम, चांदीको फुका दाम, क्रिप्टल टुक्रा, माटोको छाप आदि पाइएको

थियो । यहां यष्टिको नाप लिंगा पूर्वतर्फ ११" र पश्चिम, उत्तर, दक्षिण तिनैतर्फ १४" मोटो काठ भएको पाइयो । यष्टि लाई यताउता सर्न नदिन १८९ से.मी. लामो, १३ से.मी. चौडा र १२ से.मी. मोटो काठ तेर्साएर राखिएको थियो ।

सातौं भुवन . (ए) दुरंगमा भूमि (मेलापक. उपायपार मिता. धर्मज्ञान):-

यसको उचाई ५१ से.मी. र चौडाई २४३ से.मी. छ । यस भुवनबाट धातुको चैत्य, मुद्रा, टुक्रा मुद्रा, सुनको पत्र, चांदी पत्र, मुगा, फुका दाम भेटिएको थियो ।

छैठौं भुवन . (ऊ) अभिमुखी भूमि(उपच्छन्दोह प्रज्ञापार मिता. अनुत्पाद ज्ञान):-

यो भुवन ५४ से.मी. अग्लो र २७० से.मी. चौडा छ । यहांबाट धातुको चैत्य, मुद्रा, चांदीको चैत्य, सुनको औंठी, लोकेश्वर, सानो खोपा पाइएको थियो । यहां पनि पूर्वबाट १२८ से.मी. लामो पश्चिम बाट १०३ से.मी. लामो काठ राखेको पाइयो ।

पाँचौं भुवन . (उ) सदृज्य भूमि (छन्दोह ध्यान पारमिता. रूपज्ञान):-

यो भुवनको उचाई ५५ से.मि. र चौडाई ३०० से.मि. छ । यहांबाट धातुको चैत्य छत्रसहित, सुन तथा चांदी पत्र, मूर्ति, फिटको डल्लो, मुद्रा, विड (पहेलो पत्थर) निस्केको थियो ।

चौथो भुवन. (ई) अर्चिष्मति भूमि (उपक्षेत्र वीर्य पारमिता . मार्ग ज्ञान) :-

यो भुवन ७४ से.मि. अग्लो र ३२२ से.मि. चौडा छ । यहां पूर्व दक्षिणमा बाहेक तिनवटा कुनामा पातलो दुङ्गा राखेको पाइयो । यहां २२X१५X६ से.मि, ३४X२२X६ से.मि. र ३२X२२X८ से.मि.का विभिन्न नाप भएको इंटाहरू फेला परे । यहांबाट यू, मुगा, चांदी तथा सुन पत्र, तामाको फोसी आकारको भांडा, मुद्रा, मूर्ति, धातुको चैत्य छत्रसहित, फुका दाम आदि पाइएको थियो ।

तेस्रो भुवन. (इ) प्रभाकरी भूमि क्षेत्र (क्षान्ति पारमिता. निरोधज्ञान) :-

यो भुवन ७५ से.मि. अग्लो र ३३४ से.मि. चौडा छ । यस

भूमिवाट छत्र भएको धातुको चैत्य, चारपाटे चैत्य, त्रयोदश नभएको चैत्य, मुद्रा, मूर्ति आदि फेला परेको थियो। यष्टिको नाप ४२६ मि. थियो। गर्भगृहभित्र धसिएको १२० मि. समेत गर्दा ५४६ मि. लामो भएको थाहा भयो। यहीवाट इंटा निकाल्दा एउटामा 'धन्देयाना' प्रचलित लिपिमा लेखिएको भेटियो। यो इंटाको नाप ३४X२१.५X७.५ से.मि. थियो।

दोश्रो भुवन. (आ) विमला भूमि (उपपीठ शीलपारमिता. समुदयज्ञान):-

यो भुवन ७३ से.मि. अग्लो र ३७१ से.मी. चौडा छ। यहांवाट छत्र भएको धातुको चैत्य, मूर्ति, मुद्रा, फुका दाम, यू, शंख, मुगा, सुनको पाता, चांदी पत्र, क्रिष्टल आदि प्राप्त भएको थियो।

पहिलो भुवन. (आ) प्रमुदिता भूमि (दानपारमिता. दुःख ज्ञान):-

यसको उंचाई ९३ से.मी. र चौडाई ३९८ से.मी. छ। यहांवाट मुद्रा, धातुको चैत्य, मूर्ति, चांदी पाता, सुन पाता, कलश, कचौरा, शंख र क्रिष्टल पाइएको थियो। यसको अन्तिम गारोको चारै सुरमा दुङ्गाहरू राखिएको थियो। यसै भुवनवाट विलियम चौथो राजा, इष्ट इण्डिया कम्पनी ११४ इशवी १८३५ को मुद्रा पनि भेटिएको थियो। यहाँ यष्टिको लागि राखिएको काठ धुलो भइसकेको पाइयो। माटो पनि ज्यादै चिसो भई ठाउं ठाउंमा थोपा थोपा पानी देखियो।

कार्नेस:- पहिलो भुवनको तल र हर्मिका भन्दा माथिको पांच कुनाहरू अर्थात कार्नेसहरू क्रमश तलदेखि माथि ९, ११, २०, २३, ९ से.मी. अग्लो र ३८२, ३९०, ४०६, ४१८, ४२८ से.मी. चौडा पाइयो।

हर्मिका:- चैत्यको चारैतर्फ त्रयोदश भुवन मुनि दुई आंखाको चित्र बनाइने स्थानलाई हर्मिका अर्थात चक्रु भनिन्छ। यी शान्त र करुणामय आंखाले चैत्यमाथि दृष्टि पु-याउने जो कोहीलाई असिम करुणाले ओतप्रोत पार्दछ। हर्मिकाको अर्थ भगवानको घर भन्ने जनाउंछ। यो हर्मिकाको उंचाई १४७ से.मी. र चौडाई ३६६ से.मी. छ। यसको तल र गर्भगृह माथि ७ से.मी. अग्लो गरी गारो माथि उठाइएको छ। यसको पश्चिममा दुङ्गाको अभिताभको मूर्ति छ। यहांवाट तारा, बुद्ध,

मञ्जुश्री, नारायण, लोकेश्वर, चैत्य, नारी मूर्ति, कुवेर, आदि प्राप्त भएको थियो। यस ठाउंमा पानी जमेको पनि देखियो। चर्केको भाग भन् फाटिएर भण्डै १५ से.मी. भएको थियो।

२०५९।१।७ मा यष्टि काठ दुई टुक्रा गरेर काटी गर्भगृहवाट बाहिर निकालिएको थियो। यष्टि काठलाई ११ टुक्रा तामा पाताले मोडिएको भेटियो। पहिलो टुक्रा ३४६ से.मी. र दोश्रो टुक्रा २०० से.मी. भएकोले यष्टि जम्मा ५४६ से.मी. मात्र रहेको देखियो। माथिनै उल्लेख भएको १०६ से.मी. र ८९ से.मी. समेत गर्दा कूल जम्मा ७४१ से.मी. अर्थात २४' ३" लामो भयो, जव कि गर्भ देखि माथि त्रयोदश भुवन सम्म ५०'३" लामो यष्टि आवश्यक पर्दछ। यसको अर्थ २६' यष्टि काठ कुहिएर धुलो भइसकेको थियो। यसै दिन हर्मिकाको सवै ईंटा, माटो हटाई चैत्यको गर्भ माथिल्लो सतहमा पुगेर भत्काउने कार्य सकिएको थियो। गर्भको काठको प्वाल २१"X १८" थियो भने सतहवाट तल गर्भ १७' ३" गहिरो थियो। भत्काउने क्रममा इंटाहरू च्याड पारी राखिएको थियो। च्याड० पार्दा माथिको भुवनको इंटा तल र हर्मिकाको इंटाहरू माथि हुन गयो। तेश्रो भुवनवाट इंटामा 'धन्देयाना' लेखिएको भेटेपछि हरेक इंटा पुनः प्रयोगको लागि सफा गर्ने र केही लेखिएको वा कोरिएको छ, छैन राम्रो संग हेर्न भनिएको थियो। यसो गर्दा २०५९ पुस १२ गते ब्राम्ही अक्षरमा चारुवती, त्यसको तल नेवारी भुजीमोलमा चारुवति धन्दे र अन्तिम लाइनमा नेवारी भुजीमोलमा हेतु प्रभा लेखिएको इंटा भेटियो। उक्त इंटाको नाप ३५.५X२३X७ से.मी. र तौल ८.६०० के.जी. छ। इंटाको माथिल्लो भागमा दायांवायां स्वस्तिक चिन्ह र वीचमा चक्र चिन्ह छ।

यष्टि राख्ने गर्भ प्वाल :- हर्मिका सम्म भत्काएपछि गर्भको गहिराई सम्म पुगेर अध्ययन गर्नु पर्छ, भन्ने चर्चा चले पनि सम्बन्धित निकायको ध्यान नपुग्दा कुरो तुहियो। भित्र के छ भन्न थुप्रै वारा काठको धुलो निकालियो, त्यसबाट सुन र चांदीका पत्र, विभिन्न दुङ्गाहरू, लोकेश्वर मूर्ति, बसुन्धरा मूर्ति, रसियन इशवी १८२२ को मुद्रा, गिर्वाण शाहको शाके १७४६ को मुद्रा, तामाको वीचमा चैत्य र दुई भक्त भएको अभिलेख (श्री ३ चैते, मानसिं, पुंसरि, महिदं, किस्न दत, थुति रछिन दुता जुल। शुभ ॥ लिपिको आधारमा यो शक सवंत १७६४ को समकालीन देखिन्छ) सुनको गहना तायो र चारसय भन्दा

वढी मुद्रा निस्केको थियो ।

यष्टि-निकालेपछि २०५९।१।१६ गते तान्त्रिक गुभाजु बढीरत्न वज्राचार्यले पुजा गरेका थिए । उनीसंग धन्दो चैत्यको वारेमा हस्तलिखित ग्रन्थ छ, भन्ने कुरा भन्तेवाट सुनेको थिए । त्यसमा पनि यष्टि ३३ हात लामो छ भनिएको छ । यष्टि चिलाउने रुखको हुनुपर्छ भनेर गुभाजुले सुभाब दिएका थिए । पहिलेको मुख्य काठ चांपको रुख थियो । सान सानो काठ सालको थियो ।

२०५९।१।२४ मा प्राविधिकहरूको बैठक बसी यष्टि काठको साइज १४"X १६" अथवा १२"X १४" हुनु पर्ने ठहर गरियो । बैठकमा सुदर्शनराज तिवारी, जयचरण कस्ती, रविरत्न तुलाधर र तेम्बा शेर्पा थिए ।

२०५९।१।०६ मा यष्टि राख्ने गर्भको प्वालमा डोरीको सहायताले यो पडकिको लेखक निरिक्षण गर्न जांदा यष्टि राखिने चारैतिर चारपाटे भित्ताको गारोमा तामा लगाइएको पाइयो । सवैभन्दा मुनि ठूलो ढुङ्गा थियो । पूर्व दक्षिण कुनामा दुईवटा इंटा थियो भने उत्तर पूर्वमा ढुङ्गा थियो । उत्तर पश्चिम कुनाले तामाको पातालाई थिचेको थियो । त्यो तामाको पाता पल्टाएर हेर्दा चाँदी र सुनको पाता मध्ये सुनको पातामा 'एवंवादी महाश्रवण' लेखिएको पाइयो । उक्त सुनको पाता मुनि पनि अलि ठूलो तामा पाता राखिएको थियो । यो स्थान पूर्वमा २२" दक्षिणमा १८" पश्चिममा १६" र उत्तरमा २२" थियो । चारैतर्फ भित्ताको विभिन्न तहहरूमा मूर्तिहरू तथा चैत्यहरू राखिएको देखियो । उक्त मूर्तिहरू ढाक्न तामाले छोपिएको थियो । यसो गर्दा यष्टि काठलाई पनि सुरक्षा हुन्छ ।

हर्मिका तथा पहिलो भुवनदेखि तेह्रौं भुवनसम्म भत्काउंदा निस्केका धातुका चैत्य, सिक्का तथा मूर्ति कति त चिन्न नसकिने अवस्थामा थियो । त्यसैले ती सामानहरू रसायन उपचार गरी सफा गर्ने कार्य केन्द्रीय सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण प्रयोगशालाका लक्ष्मण शाक्य र रिविता ताम्राकारले २०५९।१।०७ देखि शुरु गरे ।

इंटा सफा गर्ने क्रममा २०५९।१।०११ गते राज्यलक्ष्मी दुवालले अक्षर भएको भेटेकोले भन्तेले मलाई देखाए । उनी श्रीलङ्गामा बसेर पाली भाषा जानेको हुंदा ब्राम्ही लिपि चिने । यस भन्दा अघि पनि उनैले इंटा फेला पारेर मलाई दिएका थिए । यो इंटाको नाप पनि ३५.५X२३X७ से.मी. र तौल ९ के.जी छ ।

यो इंटामा सबभन्दा माथि चक्र चिन्ह छ । त्यसको तल ब्राम्ही लिपिमा 'चारुवती थू प' भन्ने अक्षरहरू कुंदिएको छ । संगै फेला परेको अर्को इंटा (३१.५X २० X ८ से.मी.) मा चाँही चक्र मात्र कुंदिएको छ ।

चैत्यको हर्मिका चर्किएर भत्कन लागेको कारण:-

यो चैत्य जमिनको सतहवाट गजूरको टुप्पासम्म जम्मा १९.७५ मिटर अग्लो छ । यसको गर्भको गोलाई १६ मि. छ । इंटा र माटोले बनेको यो चैत्यको मध्य भागमा ४९" लामो यष्टि (काठ) राखिनु पर्नेमा १०६ से.मी. ,८९ से.मी. र ५४६ से.मी. गरेर ७४९ से.मी. अर्थात २४' ३" मात्र यष्टि भएको देखियो । हर्मिकाको गर्भ प्वालनिर यष्टिको चारैतर्फ तामा राखिएको थियो । दक्षिण तर्फको गर्भको प्वालमा इंटाको गारो केही खोलिएको थियो । यसैमा यष्टिको गांठो (आग्लो जस्तो) लाई आड दिएर राखिएको भेटियो । यष्टि पुरै नहुंदा गांठोले मात्र अड्याई राखिएको थियो । तर पछि इंटा भिकने क्रममा यष्टि पुरै तल गएको थियो । केन्द्रीय धुरीको रूपमा यष्टि नभएकोले र अत्याधिक सवारीको चाप भएको स्थानमा चैत्य रहेको हुंदा जमिन थर्कदा यसलाई असर परेको देखिन्छ । त्यसमाथि सवै भुवनहरूको माटो ज्यादै ओसिलो थियो । विभिन्न भुवनमा यष्टिको लागि राखिएका टाइविम काठहरू समेत कुहिएर धूलो भइसकेको थियो । हर्मिकामा त पानी जमेको फोटो लिएका थियौं । त्यसमाथि हर्मिकामा चित्र कोर्न सजिलो होस् भनेर सिमेन्ट प्लाष्टर गरिएको पाइयो । जीर्णोद्धार गर्दा परम्परागत सामाग्रीको ठाउँमा नयां सामाग्री वेमेलसंग प्रयोग गरेमा स्मारकलाई हानी पुग्छ । सिमेन्ट बाहिर भएको कारण भित्रको चिसो बाहिर निस्कन पाएन । यसले गर्दा र जमिनको थर्काई पनि वढी नै हुन गएको कारणले हर्मिकाको उत्तरतर्फ चर्किन गएको हो । यो चर्किएको भाग शुरुमा पांच से.मी. थियो, पछि भत्काउंदा खेरी नाप्दा १५ से.मी. फाट्टिइ सकेको थियो । समयमा नै जीर्णोद्धार कार्य थालिएको हुंदा स्मारक भत्किनबाट जोगियो ।

यष्टि :- यष्टि काठलाई चैत्यको आत्मा नै मानिन्छ । उत्तर हिमालयमा बस्नेहरू यसलाई सोकसिङ्ग भन्छन् । नेवारीमा यो सिं भनिन्छ । सिङ्गै सालको रुख ल्याउन समय र परिस्थितिले नदिएको हुंदा जडिवुटी मनोहरा पुल संगैको स-मिलवाट १२' १९' र १८' गरी ४९ फिटको ३ टुक्रा सालको काठ ल्याइयो ।

मुख्य गर्भमा रहने १८ फिटको यष्टि मुनि तामा मण्डल (५१ X ५६ से.मी.) राखिएको छ। यष्टिको चारैतर्फ ब्राम्ही, रञ्जना, देवनागरी र सम्बुटा लिपिमा मन्त्रहरू लेखिएको थियो। तिन टुक्रा यष्टिको काठलाई बाक्लो स्टीलको पाताको २ वटा बक्स (ल. १२६, चौ. २९ से.मी.) द्वारा जोडिएको छ।

यष्टिलाई राख्ने एक दिन अगाडि गर्भबाट भेटिएको विभिन्न यूहरू भएको तामाको बट्टा, तामाको बसुन्धरा मूर्ति, चैत्य, तामामा सुन जलप तारा, ता.सु.ज. प्रज्ञापारमिता, अमोधसिद्धि मूर्ति राखि तामाको पाताहरू मिलाइएको थियो। भोलीपल्ट अर्थात् २०५१/११/१४ गते आइतवार क्रेनको सहायताले चैत्यको दक्षिणपट्टिबाट गर्भमा ३ वटै यष्टिको काठ प्रतिष्ठापित गरियो। यस दिन श्रद्धालुहरूले कलश, सिक्का, मूर्ति, बहुमूल्य सामानहरू यष्टि राख्ने गर्भमा चढाएका थिए। सोलुखुम्बुस्थित तेडवोचे गुम्बाको गुरु तेडवो रिन्पोछेले धार्मिक पुजापाठ गरेका थिए।

जीर्णोद्धार कार्यको प्रारम्भ:-

हर्मिका:- हर्मिकामा इंटाको गारो लगाउने कार्य २०५९ फागुन १३ गते देखि शुरु भयो। सवारीको अत्यधिक प्रभाव पर्ने ठाउँ भएकोले गट्टा चुना, सुर्खी र बालुवा क्रमशः १:२:२ भागको सुर्खी जोडाईमा इंटाको गारो लगाइएको थियो। गट्टा चुना ७२ घण्टा भन्दा बढी पानीको डूममा भिजाएर लेदो बनाई इंटाको टुक्रा कुटेर बनाइएको सुर्खी र बालुवा मिसाई सुर्खी (मोर्टार) तयार पारिएको थियो। पहिलेको नाप अनुसारको हर्मिका बनाई यस भिन्न निम्न अनुसारका पुरानो सामानहरू राखिएको थियो।

१.	फुकादाम	- ४३३ वटा
२.	मुद्रा ४९ वटा (सन १८३५ को भारतीय सिक्का, सन् १८२२ को रसियन सिक्का र राजेन्द्र विक्रम शाहको शाके १७४६, १७४७ तथा गिर्वाण युद्ध विक्रमको शाके १७२८ को सिक्का सहित)	
३.	सुनको पाता	- ५० थान
४.	औंठी सुनको	- १४ थान
५.	यू	- ५ थान
६.	चांदी पाता	- ३८ थान
७.	चैत्य	- १३ थान

८. सुनको गहना तायो - १ थान

९. मूर्तिहरू यस प्रकारका छन्:-

क्र.सं. मूर्ति नम्वर

१.	१.	तामाको बुद्ध छत्रसहित (उभेको)
२.	२.	" " " "
३.	३.	तामाको लोकेश्वर (बसेको) अभिलेख भएको
४.	४.	तामाको बुद्ध "
५.	५.	" तारा "
६.	६.	" लोकेश्वर (उभेको)
७.	७.	" लोकेश्वर "
८.	१४.	" नमस्ते मुद्राको नारी मूर्ति (उभेको)
९.	१९.	ढलौट बुद्ध (बसेको)
१०.	२३.	तामा सुन जलप बुद्ध (उभेको)
११.	२७.	" " " (बसेको)
१२.	३२.	" " " "
१३.	३५.	तामा नारायण (उभेको)
१४.	५०.	तामा सुन जलप बुद्ध (बसेको)
१५.	५१.	तामा सुन जलप बुद्ध "
१६.	५२.	तामा सुन जलप बोधिसत्व (उभेको)
१७.	६६.	तामा बुद्ध (बसेको)
१८.	६९.	तामा ध्यान मुद्राको नारी मूर्ति (बसेको)
१९.	७१.	तामा सुन जलप बुद्ध (बसेको)
२०.	७६.	तामा सुन जलप लोकेश्वर (उभेको)
२१.	७७.	तामा नमस्ते मुद्राको नारी मूर्ति (घुडा टेकेको)
२२.	७८.	तामा नमस्ते मुद्राको नारी मूर्ति (उभेको)
२३.	७९.	तामा सुन जलप लोकेश्वर (उभेको)
२४.	८०.	तामा सुन जलप नारी मूर्ति (उभेको)
२५.	८१.	तामा बज्रसत्व (बसेको)
२६.	८२.	तामा सुन जलप नारायण (उभेको)
२७.	८३.	तामा बुद्ध (बसेको)
२८.	८४.	तामा लोकेश्वर (बसेको)
२९.	८५.	तामा जम्बाला (कुवेर) (बसेको)

३०. ८७. तामा नमस्ते मुद्राको नारी मूर्ति (घुडा टेकेको)
 ३१. ८८. तामा मञ्जूश्री (बसेको)
 ३२. ९०. तामा तारा (बसेको)
 ३३. ९१. तामा सुन जलप बुद्ध (उभेको)
 ३४. ९२. तामा लोकेश्वर (उभेको)
 ३५. ९३. तामा लोकेश्वर (उभेको)
 ३६. ९४. तामा बुद्ध (उभेको)
 ३७. ९५. तामा बुद्ध (उभेको)
 ३८. ९६. तामा बुद्ध (बसेको)
 ३९. ९७. तामा बुद्ध (बसेको)
 ४०. ९९. तामा चैत्य र भक्तहरू (अभिलेख भएको)
 ४१. १०१. तामा लोकेश्वर (बसेको)

नयां सामानहरू :- पूर्वमा ता.सु.ज.तारा, पदमसंभव, बुद्ध, लोकेश्वर । पश्चिममा पदमसंभव, बुद्ध, लोकेश्वर, दुई बुद्ध, उत्तरमा लोकेश्वर, दक्षिणमा पदमसंभव ४ थान, ता.सु.ज.कपाला, पश्चिममा दुङ्गाको बुद्ध, कार्नेशमा ता.सु.ज.बुद्ध र क्रिष्टल चैत्य । तेश्रो कार्नेशमा चैत्य र सानो बुद्ध ९ वटा । हर्मिकाको चारैतिर दाताले चढाएको पातलो दुङ्गाहरू र तेश्रो कार्नेशमा ११'६" लामो काठको टाइविम राखिएको छ ।

(अ) प्रमुदिता भूमि :-

यस भूमिमा निम्नानुसार पुरानो सामानहरू राखिएको थियो :-

१. चैत्य ४५ थान ।
२. मुद्रा ढयाक ४८ थान ।
३. क) तामाको भांडा ७X५.५ से.मि., १०.५X८.५ से.मि., ८X६.५ से.मि., ६X८ से.मि. र १.५ से.मि. भांडामा ४०९ थान मुद्रा ।
 ख) ५X७.५ से.मि., ४X५.५ से.मि. र ३.५X५ से.मि. तामा भांडामा १०० टुका मुद्रा ।
४. क्रिष्टल (८X४.५ से.मि.) ।
५. सेतो विड (Stetite) ।
६. औठी टुका १ थान ।
७. सुनको पाता ४ थान ।

८. चाँदीको पाता २ थान ।

९. तामाको पाता १ थान ।

१०. मूर्ति

१. (४२) तामाको बुद्ध मूर्ति (बसेको)

नयां सामानहरूमा:-

शंख, कलश पात्र, माटोको छज्जा र स-साना चैत्य राखिएको थियो ।

(आ) विमला भूमि:-

यो भूमिमा पुरानो सामानको रूपमा ६३ वटा चैत्यहरू राखिएको थियो ।

नयां सामानमा बुद्ध १० थान, ६" बुद्ध २ थान, पदमसंभव, लोकेश्वर, खड्चेरी क्रमशः एक एक थान, ३" को बुद्ध ५ थान, ८" बुद्ध १ थान, छेपामे, दोर्जे फुर्वा एक एक थान र ता.सु.ज. छोर्तेन (९.५ x १९.५ से.मी.) राखिएको छ ।

(इ) प्रभाकरी भूमि:-

यस भूमिमा पुरानो सामानमा चैत्य ७९ थान, सुनको पत्र १ थान, चाँदी पत्र १ थान, फलामको डल्लो १ थान र निम्न मूर्तिहरू थियो :-

१. (२६) ता.सु.ज. बुद्ध (बसेको)
२. (४६) तामा पदमसंभव (,,)
३. (५४) ता.सु.ज. बुद्ध (,,)
४. (५५) तामा नारायण (उभेको)

यो भूमिको चारै तर्फ दुङ्गाहरू राखिएको छ ।

(ई) अर्चिष्मति भूमि:-

यो भूमिमा पुरानो चैत्य २२ थान, मुगा ९ थान, यूं ५ थान, क्रिष्टल ९ थान, मुगा हांगा २ थान, क्रिष्टल (१० x ६ से.मी.) १ थान तथा निम्न मूर्तिहरू राखिएको थियो ।

१. (१२) तामा वज्रसत्व (बसेको)
२. (१८) तामा बुद्ध (,,)
३. (२०) तामा बुद्ध (,,) (टाउको नभएको) ।

४. (२४) तामा सुन जलप बुद्ध (उभेको)
५. (५६) तामा अमोधसिद्धि (बसेको)
६. (८९) तामा लोकेश्वर (,,)

यहां नयां बज्रघण्टी र तामाको भांडामा चलन चल्लीको मुद्रा राखिएको छ। त्यस्तै काठको टाई विम पनि राखिएको छ।

(उ) सदूर्जय भूमि:-

यो भूमिमा पुरानो चैत्य २९ थान तथा मुद्रा टुक्रा १७, विड २ थान, कौडा १ थान, सुन पत्र ३ थान, चांदी पत्र १ थान सेमि प्रेसियस स्टोन १ थान, तामामा भएको विड १ थान (यी स-साना वस्तुहरू भएकोले २९ मध्येको चैत्य भित्र राखिएको थियो)। मूर्तिहरू निम्नानुसार छन्:-

१. (११) तामा लोकेश्वर (उभेको)
२. (१३) तामा तारा (बसेको)
३. (१६) तामा अक्षोभ्य (,,)
४. (१७) तामा अमिताभ (,,)
५. (४१) तामा बुद्ध (,,)
६. (५७) तामा सुन जलप बुद्ध (,,)

(ऊ) अभिमूर्खी भूमि:-

यो भूमिमा पुरानो सामानहरू चैत्य १३ थान, मुगा ५ थान, फुका दाम १ थान, क्रिप्टल (१६.५ X ९.५ से.मी.) १ थान, मुद्रा ३९ थान, मुद्रा टुक्रा १९ थान, सुनको टुक्रा २१ थान राखिएको थियो। स-सानो वस्तुहरू अधिल्लोमा जस्तै चैत्यभित्र राखेर स्थापित गरिएको थियो। एउटा चैत्य (८.५ X १३.५ से.मी.) भित्र हाडको टुक्राहरू थियो। मूर्तिहरू निम्नानुसार छन् :-

१. (१०) तामा सुन जलप लक्ष्मी (बसेको)
२. (३६) तामा लोकेश्वर (,,)
३. (३७) तामा प्रज्ञापारमिता लोकेश्वर (,,)
४. (३९) तामा बुद्ध (बसेको)

यहां श्रीलङ्काको राजदुत महामहिम ग्रेसी आर्शिवादनले चैत्य (१९"X९") राखेका थिए। त्यस्तै म्यान्मारबाट ल्याइएको अस्थुसहितको क्रिप्टल चैत्य र बुद्ध राखिएको छ। गुरु टुल्कुले

पनि अस्थी भएको सानो बोटल यष्टिमा प्वाल पारेर राखेका थिए। उनले दुङ्गाको बुद्ध, धातुको पदमसंभव मूर्ति पनि चढाएका थिए। यसवाहेक क्रिप्टल २, घण्टी, अमिताभ र सामन्तभद्रको मूर्तिहरू पनि राखिएको छ।

(ए) दुरंगमा भूमि:-

यो भूमिमा पुरानो चैत्य ३० थान, मुगा, यू, सुनको टुक्रा ५४ थान, मुद्रा १०६ थान, धातुको टुक्रा ६८, कौडा ३ थान, विड ११ थान, चांदी पाता १६, तामाको भांडामा १५ टुक्रा तामा, सुन टुक्रा १४, माटोको छाप १०, तामाको सानो फोसी मुद्रा समेत तथा निम्न मूर्तिहरू थियो:-

१. (२८) ता.सु.ज. उमामहेश्वर (बसेको)
२. (२९) ,, मैत्रेय (,,)
३. (३१) तामा लोकेश्वर (,,)
४. (३४) ता.सु.ज. बुद्ध (,,)
५. (४३) तामा बसुन्धरा (,,)
६. (४४) तामा बुद्ध (,,)दांया हात भाचेको
७. (५८) ता.सु.ज. बुद्ध (बसेको)
८. (५९) तामा बुद्ध (,,)
९. (६०) ता.सु.ज. बुद्ध (,,)
१०. (१००) ढलौट हात मात्र

एउटा चैत्य (९.५ X १६ से.मी.) मा 'प्रियदर्शन गणिको पावन' लेखिएको अभिलेख थियो। नयां सामानहरूमा क्रिप्टल चैत्य, बुद्ध, छेपामे, तारा, बुद्ध, घण्टी, शंख, अमिताभ बुद्ध आदि थियो। यसै भूमिमा काठको टाई विम बनाएर राखिएको थियो।

(ऐ) अचला भूमि:-

यस भूमिमा पुरानो चैत्य २० थान, सुन पत्र ७ थान, चांदी पत्र ११ थान, मुद्रा १, ढ्याक मुद्रा १, कांचको टुक्रा १, तामाको सानो रिङ्ग १ तथा निम्नानुसार मूर्तिहरू थियो :-

१. (६१) ता.सु.ज. बुद्ध (उठेको)
२. (६२) ,, बुद्ध (बसेको)
३. (६३) तामा लोकेश्वर (,,)
४. (६४) तामा लोकेश्वर (,,)

(ओ) साधुमति भूमि:-

यस भूमिमा पुराना चैत्य १५ थान, पहेलो ढुङ्गा १, चांदी पत्र १८, चांदी गहना १, चांदी रिङ्ग २, सुनको रिङ्ग २, सुनको गहना १, सुन पत्र १५, चांदी फुकादाम २४, सुन जलप भएको टुक्रा ९, तामा पत्र २, चैत्यको छत्र ५९ तथा निम्न मूर्तिहरू:-

१. (८) तामा प्रभा (पृष्ठमा छाप भएको)
२. (१५) ढलौट फूल
३. (४५) ता.सु.ज. बुद्ध
४. (६५) तामा नारी मूर्ति (घुंडा टेकेको)

(औ) धर्ममेघा भूमि:-

यस भूमिमा पुराना चैत्य २५ थान, सुन पत्र ८, चांदी पत्र ४, मुगा १, सुनको ठूलो पत्र १, धातु दियो १, कलश कांसको १, सानो तामा भांडो १, चैत्यको टुक्राहरू १ देखि १५ से.मी. सम्मका ५००, तामाको टुक्रा २-७ से.मी. का १०४, औंठी तामा टुक्रा १, तामा औंठी १, चांदी पाता ४, मुद्रा टुक्रा ८, सुन जलप टुक्रा १०, मुगा १, सुन जलप पाता (१८ X १२.५ से.मी.१, १४ X ७ से.मी १, १७.५ X १२ से.मी.१, १० X ४ से.मी. १, ७ X ४ से.मी. १,) सुन जलप पाता टुक्रा १४ माटोको बज्रसत्व तथा निम्न मूर्तिहरू :-

१. (२१) ता.सु.ज. बुद्ध (बसेको)
२. (६७) तामा प्रभा
३. (७०) तामा पानस
४. (९८) तामा ढकनी

नयां सामानमा बुद्ध ९ थान, थाई बुद्ध कांचको १, जेड चैत्य १, स्तूप १, तिबेत्तन चैत्य १, खड्केरी १, चांदीको भांडोमा बुद्ध १, शंख १ राखिएको थियो । यहां काठको टाइ विम पनि लगाइएको थियो ।

(अं) समन्तप्रभा भूमि:-

यहां पुराना चैत्य २० थान, घण्टी १, तामा कलश १, चैत्यको गजूर माथिको ध्वजा ८, तामा टुक्रा ११, तामाको घाउ १ तथा निम्न मूर्ति थियो:-

१. (३३) ता.सु.ज. बुद्ध (५ X १० से.मी.) (बसेको)

(अ:) अधिमुक्ति भूमि:-

यस भूमिमा पुरानो चैत्य ८ थान र मूर्तिहरू निम्न अनुसार थियो :-

१. (३०) ता.सु.ज. बुद्ध (बसेको)
२. (७२) " बुद्ध "
३. (८६) " बुद्ध "

यसै भूमिमा तामाको पातामा तीनवटा इंटाको लिपिहरू जस्ताको तस्तै सारेर "२०५९ सालमा जीर्णोद्धार गर्दा उक्त लिपिहरू भएको तीन इंटा भेटिएको थियो" भनी कुंदिएको छ । उक्त ३ वटा इंटाहरू भने हाल राष्ट्रिय संग्रहालय, छाउनीमा छ ।

बज्रभूमि:-

यो भूमिमा पुरानो चैत्य ७ थान, तामा आशन १, तामा सुन जलप पाता २ थान, क्रिष्टल (४ X १२ से.मी.), तथा तामा सुन जलप निलो ढुङ्गा (१.५ X ६ से.मी.) भएको चैत्य १ थान, सुन पत्र ८, चांदी सानो ३, चांदी ठूलो ४ थान, यू ३ थान, विड ४ थान, सुनको रिङ्ग १, चांदीको रिङ्ग १ थान, तामा सुन जलप टुक्रा ३ थान तथा निम्न मूर्तिहरू थियो :-

१. (९) तामा सुन जलप वैरोचन (बसेको)
२. (२५) तामा बुद्ध (")
३. (५३) तामा बुद्ध (")
४. (६८) नरम ढुङ्गाको बसुन्धरा (")
५. (७३) तामा बुद्ध (")
६. (१०१) तामा लोकेश्वर (उभेको)

यसै बीच दाता मिडमा लामाले भर्खर जीर्णोद्धार सम्पन्न गरिएको हर्मिकादेखि बज्रभूमि सम्मको भाग तामाले मोठीदिने प्रस्ताव गरेकोले यस वारेमा विभागमा छलफल हुंदा उक्त कार्य परम्पराको आधारमा र ओल्ड फिल्डको 'स्केचेस् अफ नेपाल भोलेम दुई' को प्रमाणको आधारमा स्वीकृति दिन मिल्ने ठहरिएकोले मिति २०५९/१२/११ च.नं. १६१७ को पत्र दिइएको थियो ।

२०५९/१२/२० गते बज्रभूमिमाथि गजूरको ६ तह ढुङ्गा राखियो ।

२०६० वैशाख ३ गते राष्ट्रिय मुद्रा संग्रहालय, छाउनीलाई धन्दो चैत्यको जीर्णोद्धार सिलसिलामा निस्केको मुद्राहरू मध्ये निम्नानुसार मुद्राहरू प्रदर्शनको लागि आम्दानी बाँध्न पठाइएको थियो ।

१.	पशुपति मुद्रा	१५१ थान
२.	जिष्णुगुप्तस्य मुद्रा	३७ थान
३.	कृपाण मुद्रा	७ थान

४.	मानाङ्ग मुद्रा	३३ थान
५.	फुकादाम मुद्रा	९ थान
६.	श्रयंशु वर्मा मुद्रा	२ थान
७.	कामदोही मुद्रा	५ थान
८.	गुणाङ्ग मुद्रा	१ थान
९.	द्वयाक मुद्रा	२ थान
		२४७ थान

ती मध्ये केही मुद्राहरूको विवरण यहां दिइएको छ :-

क्र.सं	नाम	नाप	तौल	अग्र भाग	पृष्ठ भाग
१.१	पशु पति	२.५ से.मी.	९ ग्राम	कुम्भको दायां बायां अभिलेख	कुवेर
२.	" "	२.४ "	१० "	" " "	"
३.	" "	२.५ "	८ "	" " "	"
४.	" "	२.४ "	१० "	" " "	पशुपति अभिलेख र कुवेर
५.	पशुपति	२.२ "	५ "	वसेको वृषमाथि अभिलेख	वज्र
६.	"	२.३ "	७ "	" " "	ज्वाला
७.	प शु ति	२.३ "	६ "	कुम्भ र अभिलेख	कुवेर
८.	" "	२.३ "	८ "	" "	"
९.	प शु ति	२.३ "	९ "	ज्वाला र अभिलेख	उभेको वृषमाथि चन्द्र
१०.	"	२.५ "	८ "	" "	" " "
११.	"	१.९ "	३ "	" "	उभेको वृष
२.	जिष्णुगुप्तस्य	२.५ से.मी.	१२ग्राम	वायुपंखी घोडा र अभिलेख	वज्र
३.	कृपाण	२.४ से.मी.	१५ "	अस्पष्ट मानवाकार	अस्पष्ट मानवाकार
४.	मानाङ्ग	२.९ से.मी.	१८ग्राम	सिंह र अभिलेख	भोगिनी र अभिलेख
४.१	"	२.८ "	१८ "	अस्पष्ट सिंह र अभिलेख	" "
५.	फुकादाम	१.१ "	१ "	उर्दु लिपि	अस्पष्ट
६.	श्रयंशु	२.३ "	८ "	देवी र अभिलेख	हात्ती
६.१	"	३ "	२४ "	अभिलेख र चित्र अस्पष्ट	सिंहमाथि चन्द्र
७.	कामदोही	२.७ "	१५ "	अभिलेख र गाई	सिंह र अभिलेख
	गुणाङ्ग	२.५ "	८ "	सिंह र अभिलेख	सिंह र चन्द्र
	द्वयाक	२.५ "	२० "	अस्पष्ट	अस्पष्ट

त्यस्तै सोही मितिमा राष्ट्रिय संग्रहालय, छाउनीमा विशेष प्रदर्शनीको निमित्त आम्दानी बांधी राख्न धन्दो चैत्यको निम्नानुसार सामान पठाइएको थियो :-

१. ब्राम्ही लिपिको इंटा १ थान चा रु व ती थूप (ब्राम्ही, ३५.५X२३X७ से.मी.)
२. ब्राम्ही र भुजीमोल इंटा १ थान चा रु व ती ब्राम्ही, धन्दे हे तु प्र भा, भुजीमोल (३५.५ X २३ X ७ से.मी.)
३. प्रचलित लिपिको इंटा १ थान धन्देयाना (३४ X २१.५ X ७.५ से.मी.)
४. चक्र कुंदिएको इंटा १ थान (३३ X २१ X ७.५ से.मी.)
५. (२२) नरम दुङ्गाको वैरोचन (बसेको) (६ X ३.६ से.मी.)
६. (७४) नरम दुङ्गाको बसुन्धरा (बसेको) (८.५ X ५.२ से.मी.)
७. (७५) नरम दुङ्गाको लोकेश्वर (उभेको) (८X४.४ से.मी.)
८. (३८) तामा सुन जलप बोधिसत्व (उभेको) (१०X३ से.मी.)
९. (४०) तामा बुद्ध (बसेको) अभिलेख भएको (९ X ५.२ से.मी.)
१०. (११) ढलौट खोपा (८X५.३ से.मी.)
११. ढलौटकाचैत्यहरू ----- ८थान
उ.१६.५, ल.१०.४Xचौ.१०.४से.मी., १५.५,९.३ X ९.३ से.मी., ९.५, ७.२X७.२ से.मी., १३.५, ७.५ (गोलो) से.मी., १४,९X९ से.मी., ७.५.५X५.५ से.मी., १४,९.२X९.२ से.मी. र १७,१०.५X१०.५ से.मी.)

धन्दो चैत्यको जीर्णोद्धार कार्यवाट प्रभावित भई छोर्जु टुल्कुले चैत्यको प्राङ्गणमा दुङ्गा छापी ढल व्यवस्थित गर्ने, चैत्यको चारैतर्फको बुद्ध स्थानको छाना तामाले मोढी दिने तथा चैत्यको दक्षिण पश्चिमतर्फ रहेको जीर्ण कवा पा दयो को जीर्णोद्धार गरि दिने निर्णय २०६०/१८ मा भयो ।

चैत्यको गर्भ ठाउँ ठाउँमा चर्केको हुंदा त्यो भागको प्लाष्टर काटेर हेर्दा गर्भमा टुक्रा इंटा र माटो राखेर चुना सुर्खी प्लाष्टर गरिएको पाइयो । यो प्लाष्टर २ देखि २.५ से.मी. वाक्लो थियो । प्लाष्टर गर्दा बालुवा, चुना र सुर्खीको भाग १:१:१ थियो ।

धन्दो चैत्यको प्राङ्गणमा दुङ्गा छाप्ने क्रममा २०६१ असार १ गते दक्षिण तर्फको चैत्यको फेदको दुङ्गामा अभिलेख भेटियो । अहिले सम्म प्रकाशमा नआएको उक्त चार पङ्क्तिको अभिलेख सबै पढ्न नसकिए पनि पहिलो पङ्क्तिको अन्ततिर 'राज्ञे श्री नरेन्द्रदेव', दोश्रो पङ्क्तिको शुरुवातका संवत् १०२ माघ र वीचमा पुण्य ज्ञान शब्द, तेश्रो पङ्क्तिमा 'प्रविष्ट तथा वाक्य सुना' र चौथो पङ्क्तिको अन्ततिर 'प्रमुदित हृदय चीजरु स्थाणुवर्म' मात्र पढ्न सकिएको श्यामसुन्दर राजवंशीले बताए । यसवाट उक्त चैत्य संवत् १०२ माघ अर्थात सन् ६७९ मा राजा नरेन्द्रदेवको पालामा प्रतिष्ठा गरिएको भन्ने थाहा हुन्छ ।

अभिलेख भएको दुङ्गा २३ से.मी. अग्लो इंटा माथि थियो । त्यस मुनि पनि इंटा विच्छाडिएको देखिन्थ्यो ।

वज्रभूमि माथिको दुङ्गालाई छोप्न दुङ्गाको चैत्य भएको र त्यसलाई ता.सु.ज. ले मोढिएको थियो । त्यो खिइसकेको र घेरा पनि विप्रेकोले यसमाथि अर्को ता.सु.ज. राखेर वाक्लो गरिएको थियो । त्यस्तै छत्रको ता.सु.ज. वुट्टा पहिले ३० से.मी. भएकोमा पछि थप गरी ४३ से.मी. लामो पारिएको थियो ।

२०६० श्रावण १५ र १६ गते गजूर र छत्र अड्याउन ११ टुक्रा काठमा चारैतर्फ १६ वटा प्वाल र वीचमा गजूरको काठ राख्ने प्वाल बनाई राखियो । दुङ्गाको तल चार खुट्टे फलामे छडको माथिपट्टी कस्तु आठवटा प्वाल थियो । फलामलाई तामाले मोढीएको छ । ४ वटा छत्रको प्वाल र चारवटा गजूरको प्वाल थियो । त्यसलाई नटवोल्ट लगाएर कसिएको छ । दुङ्गाको अमलकहरूमा पनि सुर्खी राखेर एक ढिक्का बनाइएको छ । यष्टिको भाग खुला राखेर यसको वरिपरि क्रिष्टल चैत्य ६ थान, चाँदीको मञ्जूश्री, बुद्ध, विश्ववज्र, बज्र, तामाको सानो भाँडा ३ थान, चाँदीको सानो कलश (यसमा बौद्धमा पाइएको अस्थी राखेको) आदि गरेर १७ थान मूर्तिहरू राखिएको छ । गजूरको काम भोलीपल्ट शनिवार पनि भयो । यो दिन छत्र माथिको चार खुट्टेमा तामामा सुन जलप पाता र ज्वाला

राखियो । पानी परेको हुंदा सम्पूर्ण कार्य सकिएन । त्यसैले २०६० श्रावण १८ गते अर्थात नागपंचमीको दिन गजूरको सम्पूर्ण कार्य सम्पन्न गरी दुङ्गाको चैत्यलाई सुर्खीले मिलाएर, चैत्यको वीचको खाल्टोमा नौवटा फुका दाम, राजेन्द्र विक्रम शाहदेवको शाके १७६४ को मुद्रा र ५० रुपैयांको श्री ५ महाराजाधिराज ज्ञानेन्द्र वीर विक्रम शाहको सिक्का र दुई रुपैयांको सिक्का राखी त्यसमाथि क्रिष्टल राखेर तामामा सुन जलप चैत्यले ढाकिएको थियो । त्यसपछि तामाको पाताले चैत्यको वरिपरि छेकेर क्रिष्टललाई सुरक्षित गरियो ।

२०६० श्रावण २१ गते देखि कवा पा दयो भत्काएर जीर्णोद्धार गर्न शुरु गरिएको थियो । यहाँ भित्र प्रस्तरको लोकेश्वर (१९० x ७५ से.मी.) मूर्ति छ । यो मूर्ति ११ औं १२ औं शताब्दीको मानिन्छ । मूर्ति अगाडिको प्रस्तर पानसमा ने.सं. ७९८ को अभिलेख छ । कवा पा दयो अगाडिको नवमण्डललाई बाटो भन्दा माथि पारेर सुरक्षित गरिएको छ । यसको छाना तामाको, गारो दची अपाको र गजूर सुन जलप लगाएको ३ वटा छ । गजूरदेखि तल भुण्डाइएको पताका, पंच बुद्धको चित्र तथा दुई सुनौला आंखाले कवा पा दयो निकै आकर्षक देखिएकोछ ।

धन्दो चैत्यको वज्रभूमि माथिदेखि तामामा सुन जलप गरेको पाता मोढ्ने कार्य २०६०।१।२४ गते अर्थात पूर्णिमा देखि शुरु भयो ।

तामामा सुन लगाउने विधि:-

चैत्यको सम्पूर्ण तामामा सुन लगाउने कार्य गोपाल सापकोटाले सम्पन्न गरेको थिए । उनको अनुसार तामामा सुन दुई किसिमले लगाइन्छ । एउटा इलेक्ट्रोप्लेटिङ्ग , अर्को ह्याण्डप्लेटिङ्ग । ह्याण्डप्लेटिङ्गमा सुनलाई कागज जस्तो पातलो गरेर पेल्लु पर्छ । अनि स-सानो गरेर पहिला सिधा काट्ने पछि सानो पार्ने । त्यसपछि १ तोला सुनमा चार तोला देखि ६ तोला पारो एउटा भांडोमा राखेर एकै ठाउँमा मुछ्छी सिलौटोमा पिस्नु पर्छ । यसरी पिस्दा सजिलोको लागि वालुवा वा मसिनो दर्शन दुङ्गा वा चिनियां भांडो वा ट्यूब (वन्ति) मिसाइन्छ । वालुवा मिसाएर पिंघ्दा ५ दिन, चिनियां भांडोलाई ३ दिन र ट्यूबलाई १ दिन लाग्छ । सुन र पारोलाई सिलौटोमा ट्यूब राखेर तब सम्म पिस्ने जब सम्म औंलाको छाप आउदैन (अर्थात नौनी जस्तो हुँदैन) । त्यसपछि क्रिमलाई पानीले पखाल्ने अनि तामामा

एसिड लगाएर सुन र पारोको लेप लगाइन्छ । त्यसलाई आगोले सेक्दा पारो उड्छ र सुन बस्छ ।

धन्दो चैत्यको हर्मिकादेखि गजूर सम्म तामामा सुन जलप पाताले मोढी चारै तर्फको खोपाको बुद्धको छाना समेत मर्मत गरी तामामा सुन जलप गरिएको थियो । हर्मिकाको आंखा, कवा पा दयो, चैत्यको प्राङ्गणमा ढल व्यवस्थित गरी दुङ्गा छान्ने, गर्भमा चुना लगाउने , चैत्य तथा मूर्तिहरू मर्मत संभार गर्ने तथा मञ्जूश्रीको देवल दची अपाले जीर्णोद्धार गर्ने आदि सम्पूर्ण कार्यहरू सम्पन्न गरियो । हर्मिकाको चारैतर्फ तामामा सुन जलप भएको निम्न मूर्तिहरूको तोरण राखिएको छ:-

पूर्वपट्टी काश्यप, बुद्ध, मैत्रेय, पश्चिममा अक्षोम्भ, रत्नसंभव, वैरोचन, अमोघसिद्धी, अमिताभ, उत्तरमा खड्गेरी, अमिदेव, पदमसंभव, दक्षिणमा मञ्जूश्री , लोकेश्वर, बज्रपाणी । यसले गर्दा चैत्य सुन्दर हुन पुगेको छ । धन्दो चैत्य को जीर्णोद्धार कार्य सम्पूर्ण रुपमा सम्पन्न भएपछि २०६० माघ १८ गते यसको छत्र तथा हर्मिकामा ध्वजा राखियो । माघ २३ गते गुरु रिम्बुछोकितिमौ बाट न्यास दान पुजा भयो । त्यस्तै फागुन १७ र १८ गते बज्रयान गुरु बद्दीरत्न बज्रचार्यवाट पुजा भएको थियो भने १९ मा हिनयानीवाट पुजा गरिएको थियो । धन्दो चैत्य जीर्णोद्धार समितिले २०६० फागुन २२ गते निडोमापाको ठूलो गुरु ठिल्लु रिन्पोछेवाट प्राण प्रतिष्ठा (रम्ने) को कार्यक्रम गरी जीर्णोद्धार कार्य सफलतापूर्वक सम्पन्न गरेको थियो ।

धन्दो चैत्य जीर्णोद्धार कार्य जनसहभागिताको उल्लेखनीय नमूना:-

धन्दो चैत्यको जीर्णोद्धार कार्य लद्दाखका गुरु छोजु टुल्कुले टेण्डी शेर्पा मार्फत दिएको रु. पांच लाखवाट शुरु गरिएको थियो । जीर्णोद्धार कार्य गर्दै जांदा जनस्तरमा यसवारे चासो बढ्यो । अलि अलि गरेर जनस्तर बाट ३६ तोला सुन समेत गरी जम्मा रु. १८,८९,९०५।- रकम उठेको थियो भने छोजु टुल्कुवाट पछि ४ के.जी. १ तोला सुन र पन्ध्र लाख गरेर जम्मा रु. ५२९०५६९।- रकम प्राप्त भएको थियो । मिडमालामाले १७४५ Sq.ft. अर्थात २६९६.५ के.जी. तामा उपलब्ध गराएका थिए । पशुपति क्षेत्र विकास कोषले कवा पा दयो वनाउन रु. २,५४,९६२।- रकम सहयोग ग-यो । बौद्ध धर्मालम्बीहरूको आस्थाको केन्द्र रहेको यो चैत्य जीर्णोद्धार

गर्दा कति घरका सवै परिवारहरू आएर निशुल्क श्रमदान गरेका थिए । पाटनका त्यागल पिलाछे टोलका अष्टमान महर्जनले चैत्यको जीर्णोद्धार कार्यमा संलग्न सबैलाई खाजा खुवाएका थिए । त्यस्तै खाजाको व्यवस्था स्थानीय व्यक्तिहरूले गरेका थिए । धन्दो चैत्यको जीर्णोद्धार समितिका सदस्यहरूले दिन रात खटेर निस्वार्थ सेवा पु-याएका थिए । पुरातत्व विभागले चैत्यवाट निस्केका सामानहरूको रसायनिक उपचार को लागि सदभाव स्वरुप रु. २६,०००/- सहयोग प्रदान गरेको थियो । यसरी धन्दो चैत्य को लागि रु. ५८,५४,९५७/- रकम, प्राङ्गणमा ढुङ्गा छापन, मूर्ति मर्मत गर्न, रंग रोगन र कार्यालय खर्चको लागि रु. १२,४७,८३४/- र कवा पा दयो वनाउन रु. ५,९७,६७५/- गरेर रु. ७७,००,४६६/- जनस्तरवाट रकम जुटाई जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गर्नु भनेको जनसहभागिताको एउटा उल्लेखनिय नमूना नै ठान्नु पर्छ यस धन्दो चैत्यको जीर्णोद्धार कार्यलाई ।

धन्दो चैत्यवाट निस्केका सामानहरूको रसायनिक उपचार:-

चैत्यको जीर्णोद्धार क्रममा निस्केका तामाका ६७ थान र तामामा सुन जलप लगाइएका ३२ वटा गरी ९९ थान मूर्तिहरू, ढलौटका ३८५ थान चैत्यहरू, ढुङ्गाको चैत्य, चार वटा नरम ढुङ्गाको मूर्तिहरू, एक हजार थान सिक्काहरू, चैत्यको गजूर, मूर्तिहरू तथा अभिलेखहरू बालुवा, माटो तथा खिया लाग्ने कारणले गर्दा मूर्तिहरू चिनिन नसक्ने तथा वुटाहरू नदेखिने अवस्थामा थियो । चैत्यवाट निस्केको सामानहरू जीर्णोद्धार गर्दा पुनः सोही ठाउँमा राख्नु पर्ने हुंदा मूर्ति, चैत्य तथा सिक्काहरूको लगत राख्न पनि उक्त वस्तुहरू चिन्हिन पर्ने हुंदा रसायन उपचार गर्नु परेको हो । सवै वस्तुहरूलाई मेकानिकल र केमिकलले सफा गरी सुरक्षा लेप लगाइएको थियो । यसो गर्दा वस्तुहरू अरु क्षयिकरण हुनवाट जोगिन्छ । मेकानिकल सफा गर्दा विभिन्न औजारहरू प्रयोग गरिएको थियो भने केमिकल्समा सिट्रिक एसिड, सोडियम हेक्सामेटाफोस्फेट, सल्फरिक एसिड र नन आयोनिक डिटर्जेंट प्रयोग गरिएको थियो । त्यस्तै धातुका सामानहरूमा सिन्थेटिक रेजिन, वेन्जोटाइजोल सुरक्षा लेप लगाइएको थियो ।

जीर्णोद्धारको सिलसिलामा भेटिएका महत्वपूर्ण अभिलेखहरू:-

१. प्रचलित लिपि इंटामा लेखिएको 'धन्देयाना' अभिलेख ।
२. इंटामा माथिल्लो भागमा दायां बायां स्वस्तिक चिन्ह र वीचमा चक्र चिन्ह भएको, त्यसपछि ब्राम्ही लिपिमा 'चारु व ती', त्यसको तल नेवारी भुजीमोल लिपिमा 'चारुवती धन्दे' र अन्तिम लाइनमा नेवारी भुजीमोल लिपिमै 'हे तु प्र भा' छ । लिपि १२ १३ शताब्दीताकाको देखिन्छ ।
३. इंटामा सबभन्दा माथि चक्र चिन्ह छ । त्यसको तल ब्राम्ही लिपिमा 'चारु व ती थू प' अक्षरहरू कुंदिएको छ । पूर्व लिच्छविकाल अर्थात किरांत कालीन मान्न सकिन्छ ।
४. चैत्यको गर्भभित्र यष्टि काठ मुनिको ढुङ्गाको तल र माथि तामाले छोपेर राखेको चाँदी र सुनको पाता मध्ये सुनको पातामा भएको अभिलेख 'एवं वादी महाश्रवण' १०११ औं शताब्दी ताकाको देखिन्छ ।
५. धन्दो चैत्यको दक्षिणतर्फ रहेको लिच्छविकालिन प्रस्तर चैत्यको फेदमा उत्तराभिमुख ढुङ्गाको पेट्टीमा चार पंक्ति लिच्छवि लिपि अंकित अभिलेख हाल सम्म अप्रकाशित रहेको तर दुर्भाग्यवस सवै अक्षरहरू पढ्न नसकिए पनि लिपि विशेषज्ञ श्याम सुन्दर राजवंशीले पहिलो पंक्तिको अन्ततिर 'राज्ञे श्री नरेन्द्रदेव', दोश्रो पंक्तिको शुरुवातको संवत् १०२ माघ र वीचमा पुण्य शब्द, तेश्रो पंक्तिमा प्रविष्ठ तथा वाक्य सुना र चौथो पंक्तिको अन्ततिर 'प्रमुदित हृदय चीजरु स्याणुवर्म' मात्र भने पनि पढ्न सकेका छन् । यसवाट पनि उक्त चैत्य स्थाणुवर्मा नाम भएका सफा स्वच्छ हृदय भएका धर्मात्माले पुण्य कमाउने हेतुले संवत् १०२ माघ (६७९ ई.स.) मा राजा नरेन्द्रदेवको पालामा प्रतिष्ठा कार्य सम्पन्न गरियो भन्ने भावार्थ निकाल्न सकिएको छ ।
६. हालसम्म प्रकाशमा नआएको धन्दो चैत्यको पश्चिम तर्फको बुद्ध माथि ढुङ्गाको लिच्छवि चैत्य छ । त्यस चैत्यको मुनि ढुङ्गामा लिच्छवि लिपिमा 'दम्पापणा

मण्डपिका' लेखिएको छ । लिपि अनुसार यो, सातौं शताब्दीको मानिन्छ ।

७. धन्दो चैत्यको उत्तर तर्फको अमोधसिद्धि बुद्ध माथिको प्रस्तर चैत्य मुनिको ढुङ्गामा 'लिच्छवि लिपिमा' स्तम्भानान्धारणा शिला' भनि लेखिएको छ । यो पनि हालसम्म कतै प्रकाशनमा आएको छैन । सातौं शताब्दीको लिपि भएको ।

८. माटोको चैत्यको घेरामा ८ प्रकारको शैलीको चैत्य देखिन्छ । सबै चैत्य मुनी तिब्बती लिपिमा बौद्ध मन्त्र अक्षर छन् । चैत्यको व्यास ५.५ से.मी. र उचाई ६.२ से.मी. छ ।

९. माटोका छापको मध्य भागमा बोध्यङ्ग मुद्रामा बैरोचन, दायां बायां पदमपाणी र बज्रपाणी बोधीसत्व र बैरोचन माथि निर्वाण बुद्ध र यसको दायां बायां ध्यानी बुद्ध अमिताभका चित्रहरू छन् । चित्रको चारैतिर घेरामा चैत्य र ध्यानी बुद्धका चित्रहरू छन् । बैरोचन बुद्धको मुनि जम्मा ३ पङ्क्तिको उत्तर लिच्छवि लिपिमा (७ औं शताब्दीकाको) 'धर्मा हेतु प्रभवा हेतुत्तेपां तथागता ह्यव दत्तेपां च यो निरोध एवंवादी महाश्रवण' अक्षर अंकित छ । छापको लम्वाई ७.२, चौडाई ५.७ से.मी. छ ।

१०. टेराकोटा छापको मध्य भागमा चैत्य चित्र र अन्य चार प्रकारका चैत्य चित्रहरू छन् । मध्य भागमा रहेको चैत्यको गर्भ भित्र ध्यानी बुद्धको चित्र छ । चैत्यको चित्र भन्दा मुनि ३ पङ्क्तिको उत्तर लिच्छवि अभिलेख 'धर्मा हेतु प्रभवा हेतुत्तेपा तथागता ह्यव दत्तेपां च यो निरोध एवंवादी महाश्रवण' लेखिएको छ । यसको नाप ५.८ से.मी. छ ।

११. टेराकोटा छापको माभ्रमा कमलको फूलमाथि स्वयम्भू चैत्य छ । यसको छत्रावली ५ तहको र दायां बायां को दुई चैत्यमा ३ तह छत्र छ । चैत्य मुनि ७ औं शताब्दीको लिच्छवि लिपिमा 'धर्मा हेतु प्रभवा हेतुत्तेपां तथागता ह्यव दत्तेपां च यो निरोध एवंवादी महाश्रवण' लेखिएको छ । यसको नाप ३.५ से.मी. छ ।

१२. टेराकोटा छापको माभ्रमा कमलको फूलमाथि स्वयम्भू

चैत्य छ । यसको छत्रावली ५ तहको र दायां बायां को दुई चैत्यमा ३ तह छत्र छ । चैत्य मुनि ७ औं शताब्दीको लिच्छवि लिपिमा 'धर्मा हेतु प्रभवा हेतुत्तेपां तथागता ह्यव दत्तेपां च यो निरोध एवंवादी महाश्रवण' लेखिएको छ । यसको नाप ३.५ से.मी. छ ।

१३. माटोको छाप (४.३ से.मी.) मा गोलो वृत्त भित्र चार पङ्क्ति लिच्छवि लिपि छ । 'धर्मा हेतु प्रभवा हेतुत्तेपां तथागता ह्यव दत्तेपां च यो निरोध एवंवादी महाश्रवण' यो सातौं शताब्दी अन्ततिरको लिपि हो ।

१४. माटोको छाप (३.७ से.मी.) मा गोलो वृत्त भित्र चार पङ्क्ति लिच्छवि लिपि छ । 'धर्मा हेतु प्रभवा हेतुत्तेपां तथागता ह्यव दत्तेपां च यो निरोध एवंवादी महाश्रवण' यो सातौं शताब्दी अन्ततिरको लिपि हो ।

१५. माटोको छाप (४.२ से.मी.) मा गोलो वृत्त भित्र चार पङ्क्ति लिच्छवि लिपि छ । 'धर्मा हेतु प्रभवा हेतुत्तेपां तथागता ह्यव दत्तेपां च यो निरोध एवंवादी महाश्रवण' यो सातौं शताब्दी अन्ततिरको लिपि हो ।

१६. माटोको छाप, वृत्त घेरा नभएको जम्मा ५ पङ्क्तिमा लिच्छवि लिपि 'धर्मा हेतु प्रभवा हेतुत्तेपां तथागता ह्यव दत्तेपां च यो निरोध एवंवादी महाश्रवण' । ३.२ से.मी. को यो छाप आठौं शताब्दीको हो ।

१७. कालो माटोको (२.१ से.मी.) छापमा कुटिला प्रकारको अक्षर (११ औं शताब्दीको) ६ पङ्क्तिमा छ । यसको दायां भाग फुटेको छ । 'धर्मा हेतु प्रभवा हेतुत्तेपां तथागता ह्यव दत्तेपां च यो निरोध एवंवादी महाश्रवण'

१८. पहेंलो माटो (१.६) को छाप (११ औं शताब्दीको) मा कुटिला लिपि प्रकारको अक्षरमा ६ पङ्क्ति अक्षर छ । 'ये धर्मा हेतु प्रभवा हेतुत्तेपां तथागता ह्यव दत्तेपां च यो निरोध एवंवादी महाश्रवण'

१९. बुद्ध मूर्तिमा भएको यो अभिलेख (४.७ x २.५ से.मी.) चार पङ्क्तिको अक्षर १३ औं शताब्दीको प्राचीन नेपाल लिपिमा छ । 'ये धर्मा हेतु प्रभवा हेतुत्तेपां तथागता ह्यव दत्तेपां च यो निरोध एवंवादी महाश्रवण' ।

२०. यो माटोको छाप मूर्तिको पादपिठवाट निकाल्दा पुण्य शब्द स्पष्ट नभएर बूटा जस्तो आएको छ ।
२१. यो माटोको छापमा उतार गरी लिएको (३ से.मी.) मा जम्मा ५ पङ्क्ति अक्षर छ । आठौँ शताब्दीको उत्तर लिच्छवि लिपिमा 'ये धर्मा हेतु प्रभवा हेतुतेपां तथागता ह्यव दत्तेपां च यो निरोध एववादी महाश्रवण' लेखिएको छ ।
२२. पांच पङ्क्ति भएको लिच्छवि लिपि (२ से.मी.) लाई माटोमा छापी उतार गरिएको छ ।
२३. कुटिला अक्षर भएको (१.५ से.मी.) ६ पङ्क्तिको छाप 'ये धर्मा हेतु प्रभवा हेतुतेपां तथागता ह्यव दत्तेपां च यो निरोध एववादी महाश्रवण'
२४. माटोको छाप (१.९ से.मी.) मा वीचमा गोलो घेरा ६ पङ्क्ति कुटिला लिपिमा 'ये धर्मा हेतु प्रभवा हेतुतेपां तथागता ह्यव दत्तेपां च यो निरोध एववादी महाश्रवण'
२५. माटोको छाप (१.८ से.मी.) मा तीन हरफ अक्षर देखिन्छ । त्यसमा अंकित अक्षरमा जय ज्योति मल्ल नामको भाव भेटिन्छ । यसमा 'ति' र 'म' राम्ररी चिनिन्छ । यो अक्षर १५ औँ शताब्दीको लिपि संग तुलना गर्न सकिन्छ ।
२६. माटोको छाप (२ से.मी.) मा ३ हरफ अक्षरमा (ॐ म त य ठ मा ह ते तु म ह क वे यष्टि ह) लेखिएको छ । लिपि ११/१२ औँ शताब्दीको देखिन्छ ।*

मूर्तिहरूबारे जिज्ञासा:-

धन्दो चैत्यको जीर्णोद्धार कार्यको क्रममा जम्मा १०३ मूर्तिहरू प्राप्त भएको थियो । त्यस मध्ये तामामा सुन जलप मूर्ति ३४ थान, तामाको मूर्ति ६४ थान र नरम ढुङ्गाको मूर्ति ४ थान थियो । सबभन्दा धेरै मूर्ति बुद्धको ४८ थान थियो भने त्यसपछि लोकेश्वरको १८ थान थियो । संख्याको हिसाबले तेश्रोमा विभिन्न मुद्राका नारी मूर्ति ७ थान थियो । अनि तारा र वसुन्धरा ४/४ वटा थियो भने नारायणको मूर्ति ३, बज्रसत्व २, प्रभा (पृष्ठभूमि) २, प्रज्ञापारमिता २, बोधिसत्व २, पदमसंभव १, मञ्जूश्री १, जम्बला १, उमामहेश्वर १, हात १, फूल १,

ढकनी १, लक्ष्मी १, पानस १, खोपा १ तथा भक्त सहितको चैत्य १ थियो । यहाँ भेटिएका मूर्तिहरू सबै नै उल्लेखनीय छन् । तर पनि केही उल्लेख गर्नु पर्ने मूर्तिहरूको मात्र यहाँ चर्चा गर्न खोजिएको छ ।

मूर्तिहरू मध्ये (३) तामाको लोकेश्वर (बसेको) र (४०) तामाको बुद्धमा अक्षर कुँदिएको थियो । (३) लोकेश्वरको पछाडि प्रभा मण्डलमा 'ये धर्मा हेतु प्रभवा हेतुतेपां तथागता ह्यव दत्तेपां च यो निरोध एववादी महाश्रवण' कुटिला अक्षरमा कुँदिएको १०/११ औँ शताब्दीताकाको थियो । अर्को (४०) बुद्धको पादपिठमा कुँदिएको प्राचीन नेपाल लिपिको माथि अभिलेख शीर्षकमा चर्चा भइसकेको छ । १३ औँ शताब्दीको मानिने उक्त मूर्ति पाल शैलीको (हाल रा.सं. छाउनीमा) छ । (३९) नम्बरको तामाको बुद्ध मूर्ति पनि पाल शैलीको हो । त्रिकोणात्मक चुच्चो खालको मुकुट दुबै मूर्तिमा पाइन्छ । यस्तै (१०१) तामाको लोकेश्वर र (२) बुद्धको मूर्ति पनि पाल शैलीको छ । (२२) ढुङ्गाको बैरोचन मूर्ति (६X३.६ से.मी.) ज्यादै आकर्षक छ । बोध्यङ्ग मुद्राको यस्तो मूर्ति कमै छ । बैरोचन मूर्तिको तल धर्म चक्र प्रवर्तनको प्रतिक दुई मृग र चक्र छ भने पृष्ठ भागमा दुई अप्सरा र टाउको पछाडि आभा बनाइएको छ । मूर्ति १६ । १७ औँ शताब्दीको भएपनि ज्यादै कलात्मक देखिन्छ । अर्को (९) ता.सु.ज. बैरोचन मूर्ति पनि बोध्यङ्ग मुद्राको छ । यस मूर्तिमा बैरोचनको तीनवटा टाउको देखाइएको छ । दशौँ शताब्दीताका लदाख तथा हिमाञ्चल प्रदेशमा नाम्दार नाङ्गे ३ टाउको भएको बैरोचन मूर्तिहरू प्रचलित थियो । तर यो मूर्ति १७/१८ औँ शताब्दीको देखिन्छ । बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको चैत्यमा तीनवटा नारायणको मूर्ति भेटिनुले धार्मिक सहिष्णुताको परम्परा प्राचीन काल देखिनै थियो भन्ने देखाउँछ । तामा सुन जलप नारायणको मूर्ति (८२) पछिल्लो लिच्छविकालको देखिन्छ भने (५५) तामाको नारायण (प्रभा देब्रे भाँचिएको) र अर्को पनि (३५) नारायण क्रमश पालकालिन र दक्षिण भारतको मूर्तिसंग मिल्दोजुल्दो पाइन्छ । (१०) लक्ष्मीको पनि एउटा मूर्ति पाइएको छ । त्यस्तै चैत्यमा नारायण मूर्तिहरू र लक्ष्मीको जस्तै (२८) उमामहेश्वरको पनि मूर्ति भेटिएको छ । तामा सुन जलपको पातामा भएको यो मूर्ति ज्यादै जीर्ण भइसकेको छ । महादेवको अनुहार चिन्न नसकिने गरी चोइटिएर प्वाल परेको छ ।

* यहाँ उल्लेख गरिएका अभिलेखहरू पढ्न श्री श्यामसुन्दर राजवंशीले सहयोग गरेको हुँदा कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु ।

पार्वतीके अनुहार देख्न सकिन्छ भने नन्दीको पनि आकार थाहा पाउन सकिन्छ । यो मूर्ति पनि १६।७ औं शताब्दीको हुनुपर्दछ । चैत्यमा ३ वटा लिच्छविकालिन लोकेश्वरहरू फेला परेको थियो । ती तीनैवटा तामामा सुन जलप गरिएको र उभेको मुद्रामा छन्, हेनुंस, ७, ७६ र ७९ नम्बरका मूर्तिहरू । नं ६ को तामाको लोकेश्वर पनि भट्ट हेर्दा गान्धार शैलीको जस्तो लाग्छ । यो मूर्ति पनि १४।१५ औं शताब्दीको देखिन्छ । १४।१५ औं शताब्दीताकाको तामाको लोकेश्वर (६४) को यो शैली नेपाली मूर्तिकलामा विरलै छ । त्यस्तै (३८) नं.को ता.सु.ज. वोधीसत्व पनि आकर्षक किसिमको छ । यो मूर्ति हाल राष्ट्रिय संग्रहालय छाउनीमा राखिएको छ । मूर्तिको वनोट हेर्दा पछिल्लो लिच्छवि समयको देखिन्छ ।

चैत्य सम्बन्धी जानकारी:-

धन्दो चैत्यको यष्टि राख्ने गर्भ , हर्मिका र त्रयोदश भुवनमा गरेर ३९२ थान चैत्यहरू राखिएको थियो । आठ थान चैत्य राष्ट्रिय संग्रहालय छाउनीमा लगेको समेत जम्मा गर्दा ३९९ थान चैत्य भेटिएको हिसाव हुन्छ । यी मध्ये २३ वटा फुटेको चैत्य थियो । अधिकांश अर्थात् ३९६ वटा चैत्य धातुवाट बनेको थियो । दुङ्गाको (९ X १९.५) १, क्रिष्टल (४ X १२ से.मी.) १, निलो दुङ्गा (१.५ X ६) से.मी. को चैत्य १ तथा तामाको सुन जलप एउटा थियो । चैत्य मुख्य दुई किसिमको थियो, चौकुना र गोलाकार । गोलाकारको प्रतिशत भण्डै असी थियो भने बांकी २० प्रतिशत चौकुना किसिमको चैत्य थियो । चौकुना चैत्यको तलको भाग चारकुने थियो । यसमाथि कुनै कुनैमा गोलो गर्भ र हर्मिका रहेको थियो । त्यसपछि त्रयोदश भुवन थियो । कुनै कुनैमा छत्र पनि पाइयो । त्यस्तै गोलाकार चैत्यमा यसको आधार गोलो थियो । त्यसमाथि गर्भ, हर्मिका र त्रयोदश भुवन थियो । धेरैमा छत्र पनि थियो । दुवै किसिमको चैत्यमा आश्चर्य लाग्दो समानता भनेको गोलो त्रयोदश भूमि रहनु हो । कुनै कुनै चौकुना चैत्यको चारैतर्फ बज्र अथवा सिंहहरू, त्यसमाथि तोरण सहितको बुद्धहरू अनि गर्भ, हर्मिका र त्रयोदश भुवन थियो । गोलाकार चैत्यहरू चाँही कमलको फूलको आधारमा अथवा धेरै तह भएको गोलाकार आधारमा गर्भ, हर्मिका र त्रयोदश बनाइएको पाइयो । धेरै चैत्यमा छत्रपनि देखिन्थ्यो । कुनै चैत्यको चारैतिर बुद्ध मूर्तिहरू पनि राखिएको छ । यतिका धेरै चैत्यहरू भेटिए पनि कुनै पनि चैत्यहरू उस्तै

किसिमको नाप र आकारको थिएन , फरक फरक थियो । तिव्वेतियन शैलीको चैत्य दुईवटा पाइएको थियो । दुईवटा चैत्य (९ X १२.५ र ८ X १४.५ से.मी.) मा हड्डीहरू भेटिएको थियो । त्रयोदश भुवन कुनैमा ५ वटा, कुनैमा ७, कुनैमा ९ र कुनैमा १३ भएको पाइन्छ । मूर्तिको आधारमा चैत्य उत्तर लिच्छविकाल देखि पालकाल सम्मको भेटिएको छ । हरेक पटक हुने जीर्णोद्धारको क्रममा पुरानो चैत्यहरू यथावत राखि नयां चैत्यहरू पनि थपिने चलन हुँदा चैत्यहरूको राम्रै संग्रह हुन गएको छ । यसको अध्ययन अनुसन्धान भएमा चैत्यको विकासक्रम बारे धेरै तथ्यहरू खुल्न सक्छ ।

मुद्राको विवरण:-

धन्दो चैत्यको जीर्णोद्धार गर्दा जम्मा १४६९ थान मुद्रा भेटिएको थियो । टुक्रा मुद्रा १३६ थान, फुकादाम ४३४ थान तथा निम्न १७ थान मुद्राहरू यष्टि राख्ने गर्भवाट काठको धुलो सफा गर्दा फेला परेको थियो ।

१. अरेवियन	थान १	तामा	कैफियत
२. अरेवियन	" १	"	"
३. "	" १	"	"
४. जिष्णुस्य	" १	"	"
५. अरेवियन द्याक	" १	"	"
६. कृषाण	" १	"	"
७. मल्लकालीन	" १	"	"
ओन क्वाटर आना, १८३५(पृष्ठ)	" १	"	"
९. १/४ रुपी इस्ट इन्डिया कम्पनी १८३५	" १	चाँदी	विलियम चैथो राजा
१०. अरेवियन	" १	तामा	
११. अक्षर स्पष्ट नभएको मुद्रा	" १	चाँदी	
१२. चाँदी फुका दाम	" १	"	चोइटिएको
१३. रसियन १८२२	" १	"	"
१४. अरेवियन आधा टुक्रा	" १	"	"

१५. गिर्वाण युद्ध विक्रम

शाहदेव शाके १७२८ " १ "

१६. राजेन्द्र विक्रम

शाहदेव शाके १७४७ " १ "

१७. " " " " १७४६ " १ "

१४६९ मध्ये वांकी ८८२ थान मुद्राहरू धन्दो चैत्यको विभिन्न भुवनहरूवाट प्राप्त भएको थियो । ती मध्ये निम्न २४७ थान मुद्राहरू राष्ट्रिय मुद्रा संग्रहालय, छाउनीमा अध्ययन अनुसन्धानका लागि राखि अन्य मुद्राहरू धन्दो चैत्यमै प्रतिष्ठापन गरिएको थियो ।

१. पशुपति मुद्रा तथा वृष मुद्रा	१५१ थान	तामा
२. जिष्णु गुप्तस्य मुद्रा	३७ "	"
३. कुपाण	७ "	"
४. मानाङ्क	३३ "	"
५. फुकादाम	९ "	"
६. श्रेयंशु वर्मा	२ "	"
७. कामदोही	५ "	"
८. गुणाङ्क	१ "	"
९. द्याक	२ "	"

कुनै अंक र अक्षर चिन्ह नभएको तामाको ४९ थान द्याक पनि थियो । यो मुद्रा हो वा होइन भन्ने कुरा अहिले सम्म कुनै जानकारी छैन ।

त्यस्तै बज्रभूमि भन्दा माथि रहेको दुङ्गाको चैत्य (तामा सुन जलपले मोढीएको) माफ्रमा भएको क्रिष्टल राख्ने ठाउँमा राजेन्द्र विक्रम शाहको शाके १७६४ को तामा मुद्रा र नौ थान फुकादाम पहिले भै राखी, २०५९ सालको ज्ञानेन्द्र वीर विक्रम शाहको ५० रुपैयाँको सिक्का र दुई रुपैयाँको सिक्का थप राखिएको थियो ।

धन्दो चैत्यतिर नियाल्दा :-

चैत्यको वरिपरि थुप्रै मूर्ति तथा शिलापत्रहरू राखिएका छन् ।

यसको पश्चिमतर्फ अभिताभ मूर्ति छ भने प्रस्तर तोरणमा महाबज्रसत्वको मूर्ति छ । तोरण भन्दा माथि लिच्छवि चैत्य र चैत्यले छोपेको दुङ्गामा हाल पत्ता लगेको लिच्छवि अभिलेख छ । अभिताभ मूर्ति भन्दा तल धर्मचक्र प्रवर्तन (मृग दायाँ बायाँ वीचमा चक्र) र दुई नारी मूर्ति र बालक भएको लिच्छविकालीन मूर्ति पाईन्छ । मूर्ति अगाडि कमलको पत्र भएको प्रस्तरको मण्डल छ । यसको उत्तरतर्फ क्रमश निम्नानुसार मूर्तिहरू राखिएका छन् :-

१. प्रस्तर नाग देवता मूर्ति
२. शिलापत्र
३. प्रस्तर अभिताभ मूर्ति
४. " बैरोचन मूर्ति तल ३ भक्तहरूको मूर्ति ।
५. " चैत्य कुंदिएको
६. " " तल पुरुष र नारी मूर्ति ।
७. " "
८. " शिलापत्र ने.सं.९९८, (२० पडोक्ति अभिलेख)
९. " शिलापत्र ने. सं. ९५७, (२५ " ")
१०. " चैत्य कुंदिएको, तल पुरुष र नारी मूर्ति ।
११. " छेपु भएको तोरण , वीचमा छिद्र, दायाँ बायाँ मूर्ति भएको
१२. " चैत्य कुंदिएको
१३. " "
१४. " "
१५. " (चिन्न नसकिने अवस्थाको)
१६. " बायाँ घुंडा टेकेको नारी मूर्ति
१७. " चैत्य कुंदिएको
१८. " "
१९. " "

२०. ,, दुई चैत्य कुंदिएको (माथि र तल गरेर)

२१. ,, चैत्य कुंदिएको

उत्तर तर्फको अमोधसिद्धि मूर्ति माथिको प्रस्तर तोरणमा पनि बज्रसत्वको प्रस्तर मूर्ति पाइन्छ। यसको माथि लिच्छवि चैत्य र हालै पत्ता लागेको लिच्छवि अभिलेख भएको ढुङ्गा चैत्य मुनि रहेको छ। त्यस्तै मूर्ति सामुन्ने प्रस्तर मण्डला, ने.सं. ७८० को स्तम्भ र वासुकी प्रतिक खाल्डो छ। अमोधसिद्धि मूर्तिको उत्तर पूर्व तर्फ निम्नानुसारको मूर्तिहरू क्रमशः छन्:-

१. प्रस्तर चैत्य कुंदिएको

२. ,, ,,

३. ,, ,,

४. ,, ,,

५. ,, भक्तिनी मूर्ति

६. प्रस्तर चैत्य कुंदिएको

७. ,, (चिन्त नसकिने अवस्थाको)

८. ,, दायां बायां सारीपुत्र, मौदगल्यान र बीचमा बुद्ध तथा तल आठ मानवाकृतिहरू भएको मूर्ति

९. ,, चैत्य कुंदिएको

१०. ,, तोरण छेपु, बीचमा छिद्र दायां बायां मानवाकृति भएको मूर्ति

११. ,, चैत्य कुंदिएको

१२. ,, ,,

१३. ,, ,,

१४. ,, ,,

१५. ,, ,,

१६. ,, ,,

१७. ,, बज्रसत्व

१८. ,, चैत्य कुंदिएको

१९. ,, ,,

२०. ,, ,,

२१. ,, ,, दायां बायां पुरुष र नारी मूर्ति

२२. ,, चैत्य, तल खड्गेरी मूर्ति

पूर्व तर्फ अक्षोभ्यको मूर्ति र माथि तोरणमा महाबज्रसत्वको प्रस्तरमूर्ति पाइन्छ। सबभन्दा माथि लिच्छवि चैत्य रहेको छ। अक्षोभ्य मूर्तिको तल प्रस्तरको घडा र नारी मूर्ति भएको लिच्छविकालीन मूर्ति छ। बुद्ध मूर्ति अगाडि प्रस्तर मण्डल पनि छ। यसको दक्षिणतिर निम्नानुसारको मूर्तिहरू क्रमशः राखिएका छन् :-

१. प्रस्तर बैरोचन मूर्तिको वरिपरि पंच बुद्ध र दायां बायां सारीपुत्र मौदगल्यान र तल ३ भक्तहरूको मूर्ति भएको

२. प्रस्तर चैत्य कुंदिएको, दायां बायां बुद्ध र तारा भएको

३. ,, बुद्ध दायां बायां भक्तहरू भएको

४. ,, चैत्य कुंदिएको, दायां बायां बुद्ध र तारा भएको

५. ,, चैत्य कुंदिएको

६. ,, ,, दायां बायां नारी र पुरुष भएको

७. ,, ,, ,, ,, (पान आकारको)

८. ,, ,, बीचमा भक्त मूर्ति भएको

९. ,, तोरण माथि छेपु, बीचमा छिद्र, दायां बायां भक्तहरूको मूर्ति

१०. ,, चैत्य कुंदिएको, प्रथम हरफमा ३ मानवाकृति, दोश्रोमा पांच र तेस्रोमा मानवाकृति भएको

११. ,, चैत्य कुंदिएको, तल ७ भक्तहरूको मूर्ति भएको

१२. ,, ,, (३ हरफ गरेर दश मानवाकृति भएको मूर्ति)

१३. ,, ,, ,, ९ ,, ,,

१४. ,, ,, ३ मानवाकृति भएको मूर्ति

१५. प्रस्तर चैत्य कुंदिएको ३ मानवाकृति भएको मूर्ति (चैत्य आधा मात्र)

१६. ,, भुस्पर्श बुद्ध मूर्ति

१७. ,, रत्न संभव मूर्ति

१८. ,, सिंहनाद लोकेश्वर मूर्ति

१९. ,, शिलापत्र ने.सं. ७७७, पङ्क्ति १९

२०. ,, शिलापत्र (पडिक्त मात्र देखिने)

दक्षिणतर्फ सबभन्दा माथि लिच्छवि चैत्य, त्यसपछि प्रस्तरको महाबज्रसत्व मूर्ति भएको तोरण र रत्नसंभव मूर्ति पाइन्छ।

रत्न संभव मूर्तिको तल बीचमा चक्र, दायां भक्तको मूर्ति, बायां मृग भएको तथा चक्रको माथि गर्ध्व मूर्तिहरू र तल दायां बायां मयूर लता भएको लिच्छवि प्रस्तर देखिन्छ। मूर्ति अगाडि प्रस्तर मण्डल छ, भने हाल यसै निर पश्चिम तर्फ राखिएको दीप स्तम्भ र लिच्छवि अभिलेख यहां प्रतिष्ठा गरिएको छ। यसको पश्चिमतर्फ निम्नानुसारका मूर्तिहरू क्रमशः राखिएको पाइन्छ :-

१. प्रस्तर चैत्य कुंदिएको, ३ भक्त मूर्ति
२. " " " " "
३. " " " " "
४. " " " " "
५. " " " ४ "
६. " शिलापत्र पंक्ति २८
७. " चैत्य कुंदिएको, तल नारी मूर्ति भएको
८. " " दायां बायां, नारी पुरुष मूर्ति भएको
९. " " , ३ भक्तहरूको मूर्ति भएको
१०. " " , २ " "
११. " शिलापत्र (माथि चैत्य भएको) पंक्ति १८
१२. " चैत्य कुंदिएको, २ भक्त मूर्ति भएको
१३. " तोरणमाथि छेपु, बीचमा छिद्र, दायां बायां भक्तहरूको मूर्ति
१४. " चैत्य कुंदिएको, २ भक्तहरूको मूर्ति भएको
१५. " " ३ " "
१६. " " " " "
१७. " " २ " "
१८. " " " " "
१९. " " ३ " "
२०. " " " " "
२१. " " ३ " "
२२. " शिलापत्र पंक्ति ३४
२३. " " ने.सं. ८३५ पंक्ति १४ तल तिवेतियन लिपि

चैत्य तथा मूर्तिहरू:-

धन्दो चैत्यको प्राङ्गण वरिपरि फलामको घेरा लगाइएको छ। यसै घेराभित्र लिच्छविकालीन ११ वटा, मध्यकालीन ५ वटा र शाह कालीन ३ वटा गरी जम्मा १९ वटा चैत्यहरू पाइन्छ। प्राङ्गणभित्र नै उत्तरतर्फ सानो घर जस्तोमा प्रस्तर बुद्ध मूर्ति, अष्टमहाअभय ताराको मूर्ति, शिलापत्र ने.सं. ७९५ को र बुद्ध मूर्ति (यो मूर्तिको टाउको पछि बनाइएको) राखिएको छ। बुद्धको मूर्ति पश्चिम तर्फ फर्केर रहेको छ। यसको दुइकाको आशनमा मान्छेहरू पाप र धर्म छुटाउन छिर्ने गर्छन। बुद्ध मूर्ति पुरानो भएपनि रङ्ग रोगनले गर्दा नयां जस्तो देखिन्छ। त्यस्तै ताराको मूर्तिमा पनि उत्तर लिच्छविकालीन विशेषताहरू पाइन्छ। सानो बुद्धको मूर्ति तल भएको घोडाको आधारमा यो रत्न संभवको मूर्ति भन्ने देखिन्छ।

यसै घरको दक्षिणतर्फ बाहिरी खोपामा दुईवटा प्रस्तर महाकाल मूर्ति छ।

चैत्यको प्राङ्गणको दक्षिणतर्फ उत्तराभिमुख प्रस्तरको लोकेश्वर मूर्ति छ। यसै छेउमा कवा पा दयोको पूर्वपट्टिको घर अगाडि बुद्धको उभिएको सुन्दर मूर्ति थियो। तर अहिले त्यो चोरी भइसकेको छ।

बसुन्धरा स्थान:-

फलाम घेराको बाहिर दक्षिण पूर्व सडक छेउमै दुईवटा पद्मपाणी लोकेश्वर र अन्नपूर्ण घडा भएको बसुन्धरा देवल छ। यो देवल जीर्ण भएकोले पुरातत्व विभागले यसै आ.व. २०६१/६२ मा रु. एक लाखको बजेटमा जीर्णोद्धार गरेको थियो।

कवा पा दयो:-

चैत्यको दक्षिण पश्चिम कुनामा अवस्थित कवा पा दयोको चर्चा माथि भइसकेको छ।

महाकाल मूर्ति:-

धन्दो चैत्यको पश्चिमतर्फ घेरा भन्दा बाहिर पुजारी बस्ने घरको अगाडि फलामको ढोकाभित्र महाकालको मूर्ति पूर्वपट्टि फर्काएर राखिएको छ। यहां शिलालेख पनि छ।

पुरानो सतल:-

महाझाल संगैको घर पहिले भिगटीको छाना भएको सतल भएकोमा हाल आधुनिक भवनमा परिणत भईसकेको छ। यहाँ ने.सं. ९१४ को शिलालेख भएकोमा हाल नभएको भनि जानकारी दिइएको छ। (मानन्धर, २०४८, ६३)

मञ्जुश्री स्थान:-

सतलसंगै अर्थात आधुनिक घर संगै पश्चिम फर्काएर मञ्जुश्रीको मूर्ति राखिएको छ। यो मूर्तिको सबभन्दा माथि वज्रसत्व, त्यसको तल दायांवाट क्रमशः अक्षय माला र पुस्तक लिएको मूर्ति नामसंगिती र तारा मूर्ति छ भने त्यो भन्दा तल दायां वायां तारा र बीचमा मञ्जुश्री मूर्ति छ। त्यो भन्दा तल गणेश, बसुन्धरा र महाकाल मूर्ति छ। पादपिठमा अभिलेख पनि छ। सामुन्नेमा मण्डल छ। यहाँ सानो पाटी भएकोमा हाल छैन। यो देवल पनि जीर्णोद्धार गरिएको छ।

नास दर्यो:-

मञ्जुश्री स्थानको पश्चिमतर्फ खुला स्थानमा नासदर्यो स्थान छ। यस क्षेत्र भरिका मान्छेहरू परम्परागत नाच या संगीत सिक्नको लागि यस स्थानमा आई पुजा एवं साधना गरेर मात्र प्रशिक्षण लिने चलन छ।

धन्य पोखरी:-

यो पोखरी धन्दो चैत्यको उत्तर पश्चिम तर्फ पर्दछ। यसको चौडाई ११.५ मि. र १५.५ मि. छ भने लम्वाई २० मि. छ। काठमाडौं नगर क्षेत्रको इन्भेन्ट्री (२०३९) पृ. ४४ अनुसार यसको लम्वाई ८०' र चौडाई ५०' पाइन्छ। निर्माण मिति १८ औं शताब्दी भनिएको छ।

पशुपति क्षेत्रका सांस्कृतिक सम्पदाहरू (२०४८) पृ. ६४ मा पोखरीलाई मि नाग पुखु भनेर भनिएको छ। १८७० सालको गिर्वाण युद्ध विक्रम शाहको लालमोहरमा पनि धन्य पोखरीको उल्लेख पाइन्छ।

निष्कर्ष:-

पूर्व लिच्छविकाल अर्थात किरांतीकालमा चारुवती नामकी स्थानीय स्वास्नी मान्छेले स्तूप निर्माण गरेको हुंदा ब्राम्ही

लिपिमा चारुवती थूप भनि लेखिएको हुन सक्छ। वृषदेव बौद्ध धर्मका पक्षपाती थिए। त्यसैले उनका नाम र स्वास्नी मान्छेले बनाएको प्रसङ्ग लिच्छविकालको अभिलेखमा पनि पाइन्छ। दुर्भाग्यवस अभिलेखको आधा भाग भेटिएको छैन। त्यसमा चारुवतीको नाम, राजा र संवत् थिएन भन्न सकिन्न। धर्मदेवले चारुवती स्तूपको राम्रो व्यवस्थापन गरेकाले उनैको नाममा कालान्तरमा धन्दो चैत्य हुन गयो। तैपनि चारुवती धन्दे हेतुप्रभा लेखन नछोडिएको प्रमाण इंटाको अभिलेखवाट पाइन्छ। चारुवती सम्बन्धमा थप ठोस प्रमाणहरू चैत्यको विस्तृत पुरातात्विक अन्वेषण, अध्ययन तथा उत्खनन गरेपछि मात्र पाउन सकिन्छ। चारुवती स्तूप भएको ठाउँलाई चावहिल भनेर जनजिब्रोमा बसाउन चा वहीले भन् सहयोग गर्नु।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूचि:-

(नेपाली)

१. काशीनाथ तमोट, (२०५९), नेपाल मण्डल. कम. एन पि.।
२. चारुमती भ्वाइस (२०५८), चारुमती बुद्धिष्ट मिशन, काठमाडौं।
३. (सं.) देवीनाथ योगी (२०१३), देवमाला वंशावली, श्री ज. सूर शमशेर ज.व.रा. काठमाडौं।
४. धनबज्र बज्राचार्य (२०३०), लिच्छविकालको अभिलेख, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौं।
५. (सं.) नयनाथ पौडेल (२०२०), भाषा वंशावली, नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय, काठमाडौं।
६. प्रकाश दर्नाल (२०५०) - अन्वेषणका पर्खाइमा चित्लाङ माझ गाउँको चैत्य, गोरखापत्र शनिवासरीय परिष्ठाङ्क चैत १३, काठमाडौं।
७. प्राचीन नेपाल (२०२७) संख्या १३, पुरातत्व विभाग, काठमाडौं।
८. ,, ,, (२०३१ माघ - २०३४ वैशाख), संख्या ३०-३९, पुरातत्व विभाग, काठमाडौं।

९. " " (२०२७) संख्या १४, पुरातत्व विभाग, काठमाडौं ।
१०. पूर्णिमा, (२०५०) ,, ८५ संशोधन मण्डल, काठमाडौं ।
११. प्रज्ञा (२०५३ फागुन ,जेठ) पूर्णाङ्क ८२(ख) वर्ष २६, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान काठमाडौं ।
१२. बाबुराम आचार्य (२०५४), नेपालको सांस्कृतिक परम्परा, श्रीकृष्ण आचार्य, काठमाडौं ।
१३. भुवनलाल प्रधान (२०५५) नेपालका इतिहास र सांस्कृतिक केही पक्ष, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं ।
१४. मेची देखि महाकाली २(२०३१), सूचना विभाग, सिंहदरवार, काठमाडौं ।
१५. शंकरमान राजवंशी (२०२७) , कान्तिपुर शिलालेख सूचि, राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौं ।
१६. सरला मानन्धर, (२०४८), पशुपतिक्षेत्रका सांस्कृतिक सम्पदाहरू, काठमाडौं ।
१७. हरिराम जोशी (२०३०) नेपालको प्राचीन अभिलेख , नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं
१८. " " (२०६१) चारुवती, अयन, कुमारी प्रकाशन, काठमाडौं ।
6. Debala Mitra – 1971 ,Buddhist Monuments – Sahitya samsad, Culcutta.
7. H. A. oldfield, 1974 – Sketches from Nepal, vol. II, cosmo Publication, Delhi, India.
8. H. A. oldfield, 1999, sketches from Nepal – Himal Association, Patan.
9. John K. Lock, 1985, Buddhist Monasteries of Nepal, Sahayogi press, Pvt. Ltd. Kathmandu.
10. Kathmandu valley, the preservation of physical Environment and cultural Heritage, a protective Inventory 2 vols. , 1975, Vienna, Anton schroll.
11. Mary Shepherd slusser – 1998 – Nepal Mandal volume I, Mandala Book point, Kantipath Kathmandu.
12. Niels Gutschow 4 :- 1997 – The Nepalese chaitya, 1500 years of Buddhist Votive Architecture in the Kathmandu valley, Edition, Axel Menges – London.
13. N.R. Banerjee – 1980 – Nepalese Architecture, Agam Kala Prakashan, Delhi.

(अंग्रेजी)

1. Buddhist studies vol. XXIII March 2003, the Journal of the Department of Buddhist studies, university of Delhi, Delhi.
2. Charumati voice, 2058, charumati Buddhist Mission, Kathmandu.
3. D.R. Regmi (1969) Ancient Nepal, Firm K.L. Mukhupadhyay, Culcutta.
4. Daniel wright (1966) History of Nepal , Ranjan Gupta ,Culcutta.
5. Dhanavajra vajracharya & Kamal Prakash Malla, 1985, The Gopalraj Vamsawali, Nepal Research center, Kathmandu.

चैत्यको गर्भमा राखिएका मूर्तिहरू

४७ तामा बसुन्धरा

४८ ता.जु.स.प्रज्ञापारमिता

४९ ता.जु.स. तारा

चैत्यको हर्मिकामा राखिएका मूर्तिहरू

१ तामा बुद्ध

२ तामा बुद्ध

३ तामा लोकेश्वर

४ तामा बुद्ध

५ तामा तारा

६ तामा
लोकेश्वर

७ ता.सु.ज.लोकेश्वर

१४ तामा नारी
मूर्ति

१९ ढलौट बुद्ध

२३ ता.जु.स. बुद्ध

२७ ता.सु.ज. बुद्ध

३२ ता.सु.ज.बुद्ध

३५ तामा
नारायण

५० ता.जु.स.बुद्ध

५१ ता.सु.ज.बुद्ध

५२ ता.जु.स. बोधिसत्व

६६ तामाको बुद्ध

६९ तामा ध्यान
मुद्रामा नारी मूर्ति

७१ ता.सु.ज.बुद्ध

७६ता.सु.ज.
लोकेश्वर

७७ ता.सु.ज.नारी मूर्ति

७८ तामा मूर्ति

७९ ता.सु.ज.
लोकेश्वर मूर्ति

८० ता.सु.ज.
नारी मूर्ति

८१ तामा बज्रसत्त्व

८२ ता.सु.ज.
नारायण

८३ तामा बुद्ध

८४ तामा लोकेश्वर

८५ तामा जम्बाला

८७ तामा नारी मूर्ति

८८ तामा मन्जूश्री

९० तामा तारा

९१ ता.सु.ज. बुद्ध

९२ तामा
लोकेश्वर

९३ तामा
लोकेश्वर

९४ तामा बुद्ध

९५ तामा बुद्ध

९६ तामा बुद्ध

९७ तामा बुद्ध

९९ तामा, चैत्य र भक्तहरू

१०१ तामा
लोकेश्वर

पहिलो भुवन

४२ तामा बुद्ध

तेश्रो भुवन

२६ ता.सु.ज. बुद्ध

४६ तामा पद्मसंभव

५४ ता.सु.ज.बुद्ध

५५ तामा नारायण

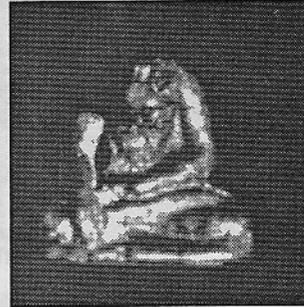
चौथो भुवन

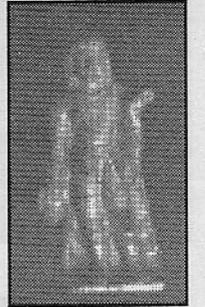
१२ तामा वज्रसत्त्व

१८ तामा बुद्ध

२० तामा बुद्ध (टाउको नभएको)

२४ ता.सु.ज.बुद्ध

५६ तामा अमोघसिद्धि

८९ तामा लोकेश्वर

पाँचौं भुवन

११ तामा लोकेश्वर

१३ तामा तारा

१६ तामा अक्षोभ्य

१७ तामा अमिताभ

४१ तामा बुद्ध

५७ ता.सु.ज.बुद्ध

छैठौं भुवन

१० ता.सु.ज. लक्ष्मी

३६ तामा लोकेश्वर

३७ तामा
प्रज्ञापारमिता

३९ तामा बुद्ध

सातौं भुवन

२८ ता.जु.स.उमामहेश्वर

२९ ता.जु.स.मैत्रेय

३१ तामा लोकेश्वर

३४ ता.सु.ज.बुद्ध

४३ तामा बसुन्धरा

४४ तामा बुद्ध

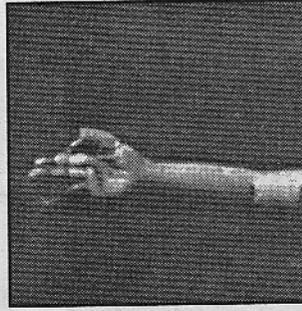
५८ ता.सु.ज.बुद्ध

५९ तामा बुद्ध

६९ ता.सु.ज.बुद्ध

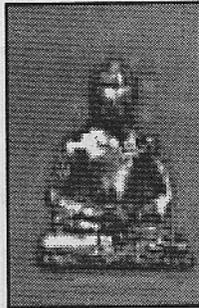

१०० ढलौट हात

आठौं भुवन

६१ ता.सु.ज. बुद्ध

६२ ता.सु.ज.बुद्ध

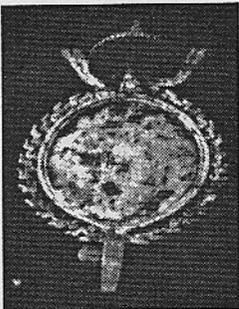

६३ तामा लोकेश्वर

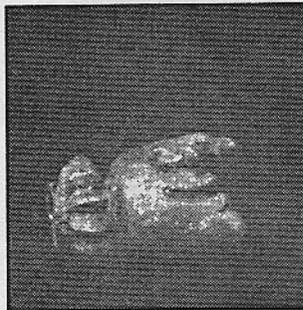

६४ तामा लोकेश्वर

नवौं भुवन

८ तामा प्रभा (पछाडि अभिलेख)

१५ ढलौट फूल

४५ ता.जु.स.बुद्ध

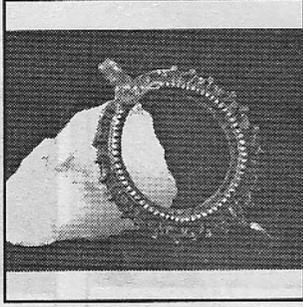

६५ तामा नारी मूर्ति

दशौं भुवन

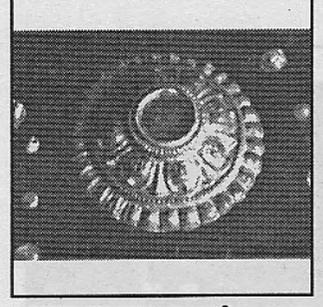
२१ ता.सु.ज.बुद्ध

६७ तामा प्रभा

७० तामा पानस

९८ तामा ढकनी

एघारौं भुवन

३३ ता.सु.ज.बुद्ध

३० ता.सु.ज.बुद्ध

७२ ता.सु.ज.बुद्ध

८६ ता.सु.ज.बुद्ध

बाहौं भुवन

तेहौं भुवन

९ ता.सु.ज. वैरोचन

२५ तामा बुद्ध

५३ तामा बुद्ध

६८ नरम दुङ्गाको
बसुन्धरा

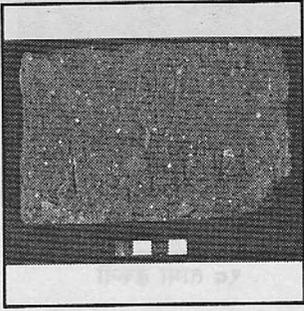

७३ तामा बुद्ध

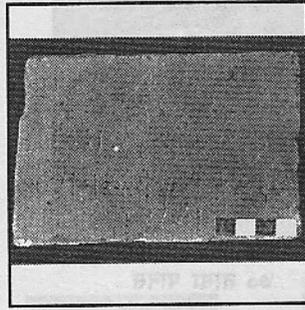

१०२ तामा लोकेश्वर

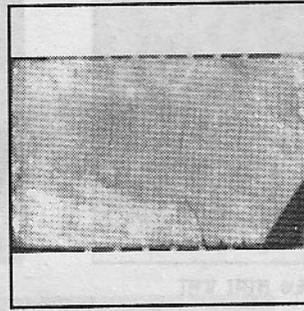
राष्ट्रीय संग्रहालयमा राखिएका ईटा, मूर्ति तथा चैत्य

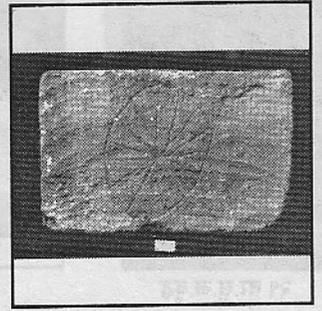
०१

०२

०३

०४

०५

०६

०७

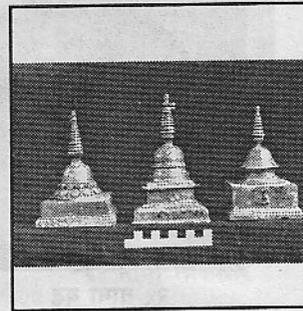
०८

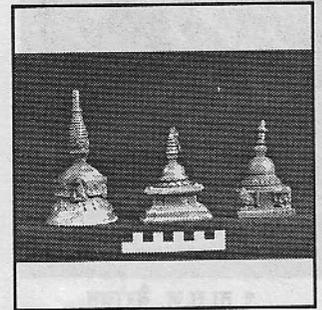
०९

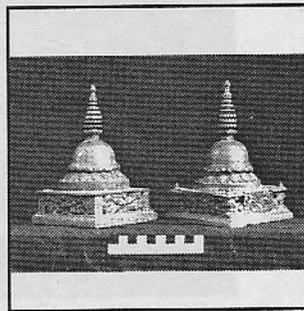
१०

११

१२

१३

राष्ट्रिय संग्रहालयमा राखिएका केही सिक्काहरूको विवरण

१.१

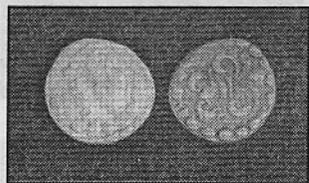
१.२

१.३

१.४

१.५

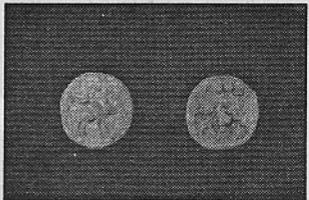
१.६

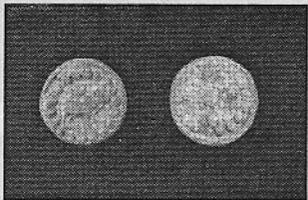
१.७

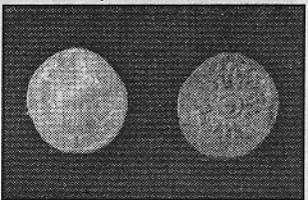
१.८

१.९

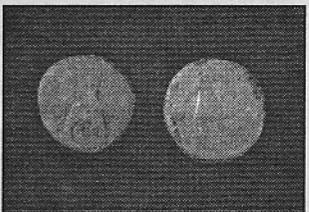
१.१०

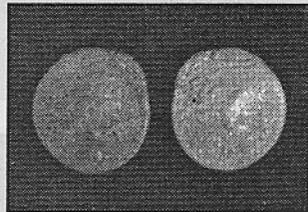
१.११

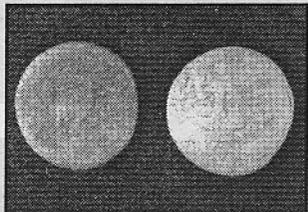
२

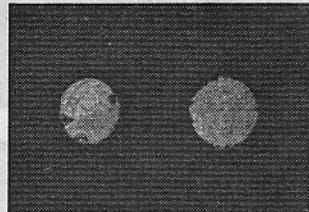
३

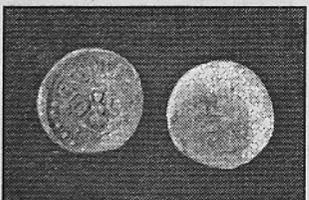
४

४.१

५

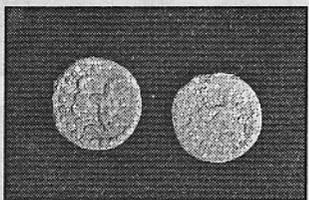
६

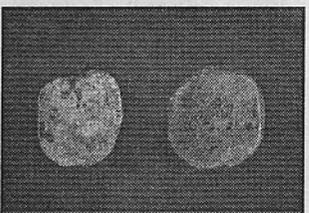
६.१

७

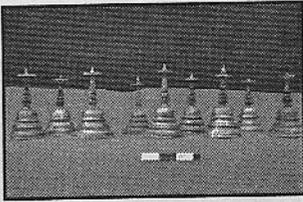

८

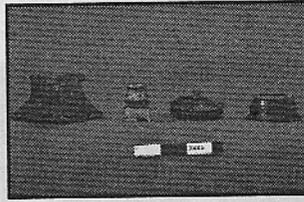

९

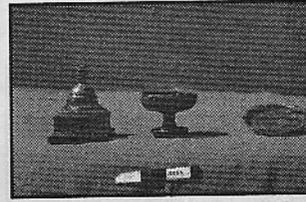
धन्वो चैत्यमा भेटिएका चैत्यहरू

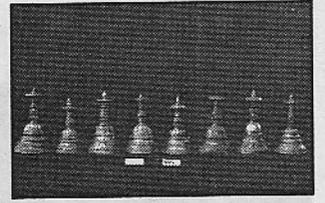
०१

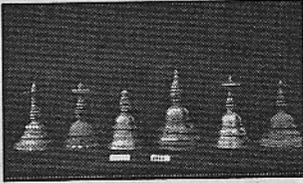
०२

०३

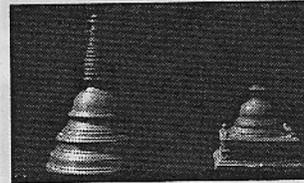
०४

०५

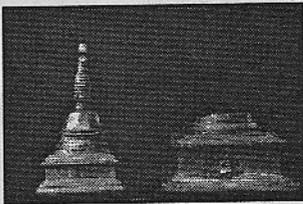
०६

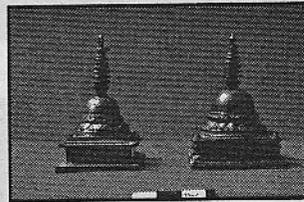
०७

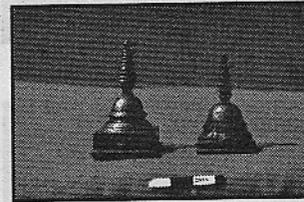
०८

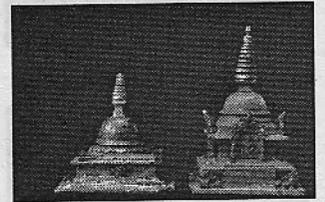
०९

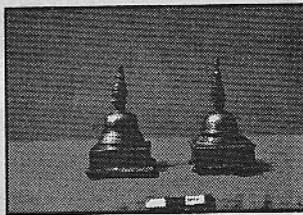
१०

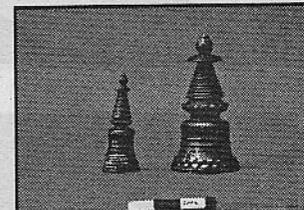
११

१२

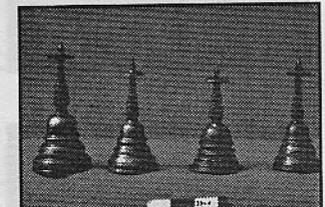
१३

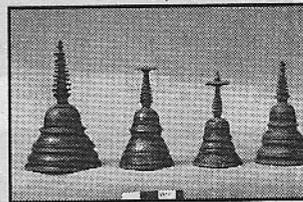
१४

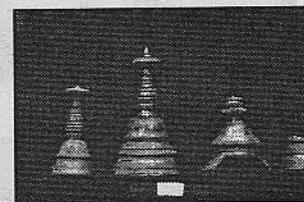
१५

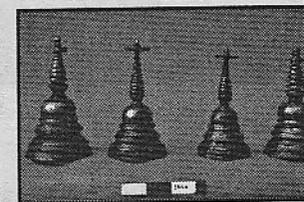
१६

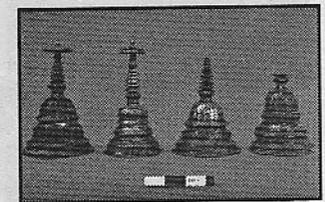
१७

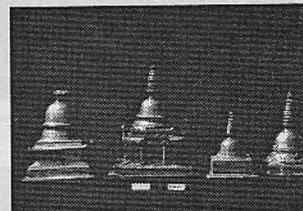
१८

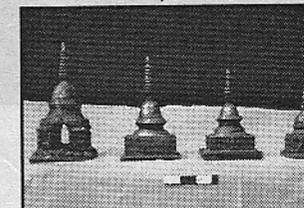
१९

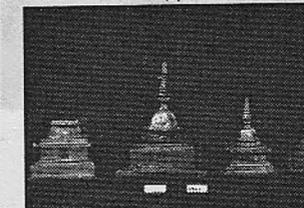
२०

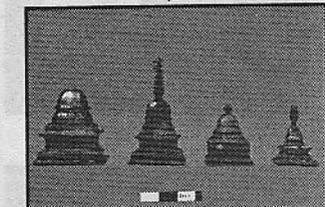
२१

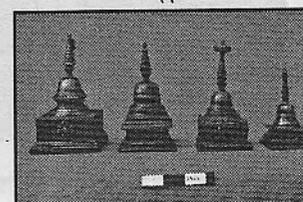
२२

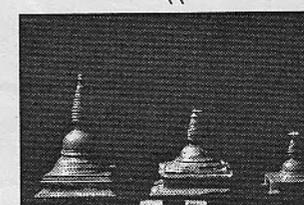
२३

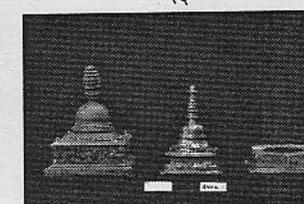
२४

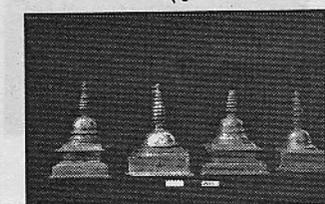
२५

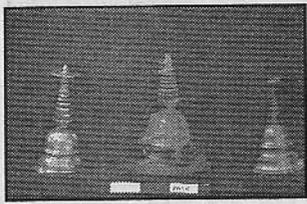
२६

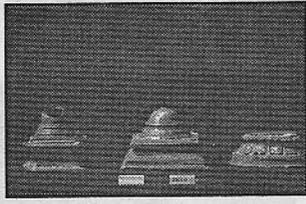
२७

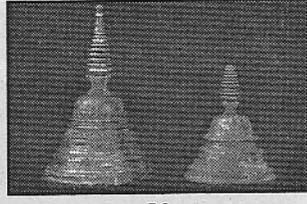
२८

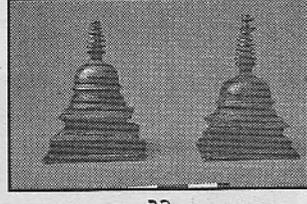
၃၉

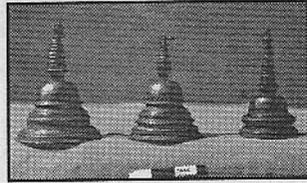
၃၀

၃၁

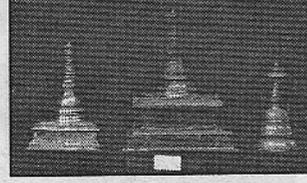
၃၂

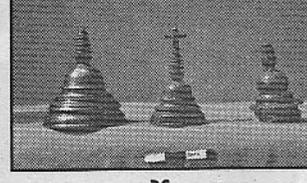
၃၃

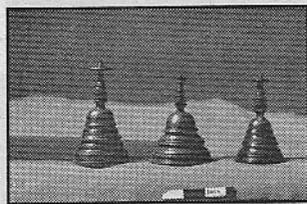
၃၄

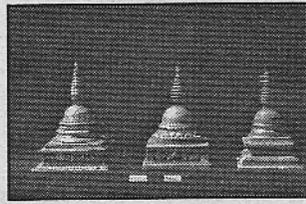
၃၅

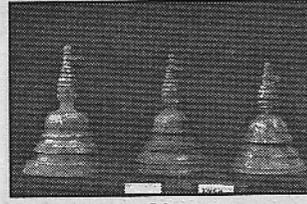
၃၆

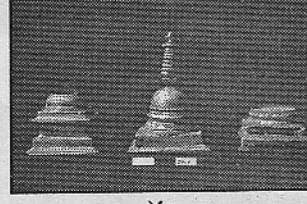
၃၇

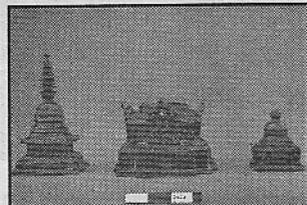
၃၈

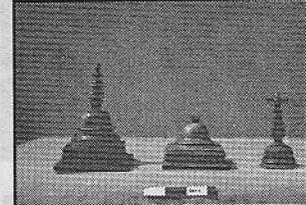
၃၉

၄၀

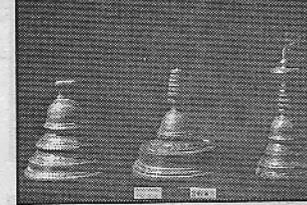
၄၁

၄၂

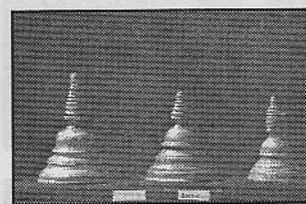
၄၃

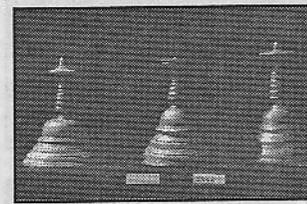
၄၄

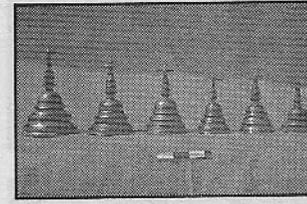
၄၅

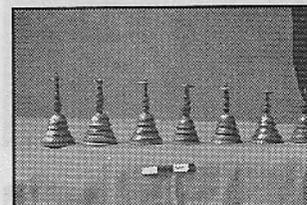
၄၆

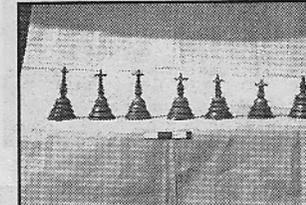
၄၇

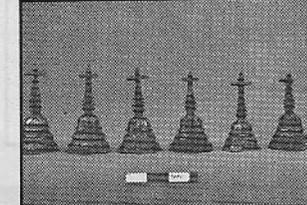
၄၈

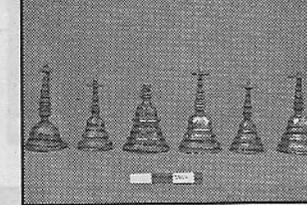
၄၉

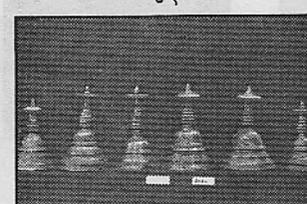
၅၀

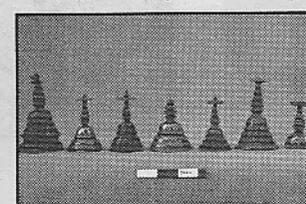
၅၁

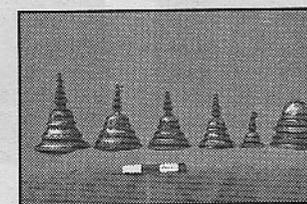
၅၂

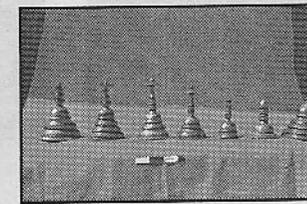
၅၃

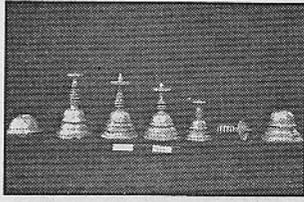
၅၄

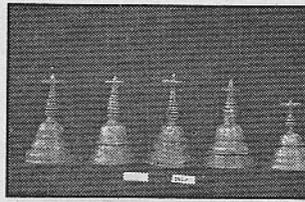
၅၅

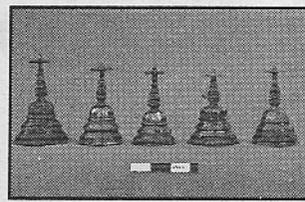
၅၆

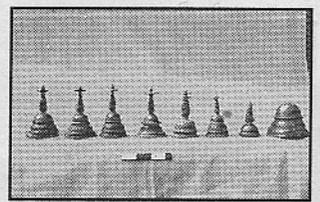
49

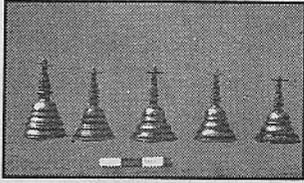
45

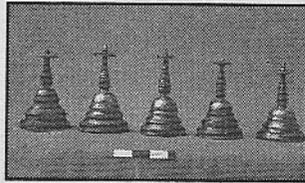
49

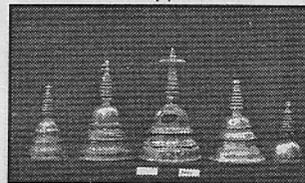
60

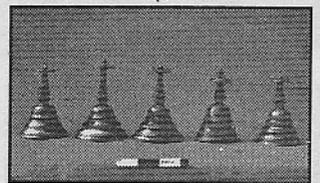
69

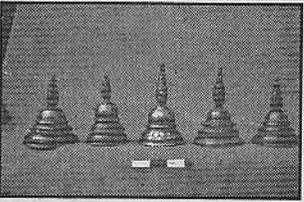
62

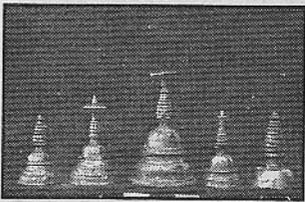
63

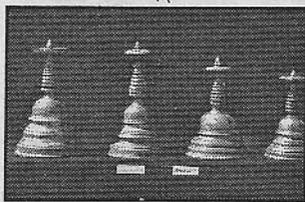
64

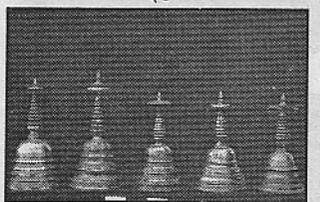
64

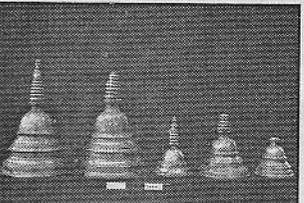
66

67

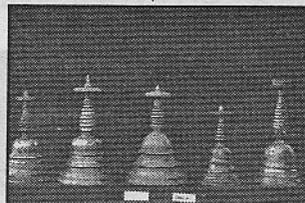
65

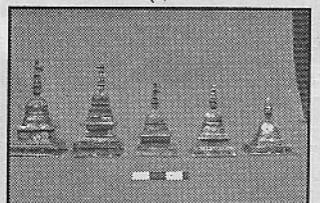
69

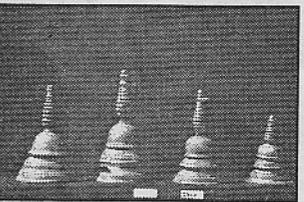
70

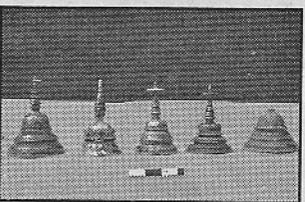
71

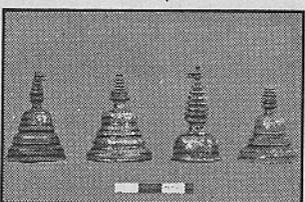
72

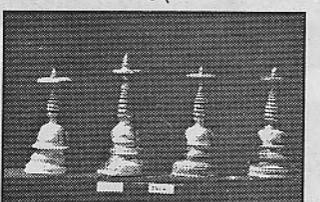
73

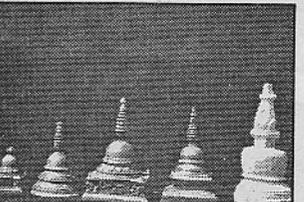
74

74

76

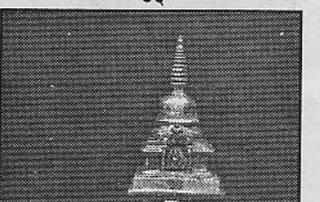
77

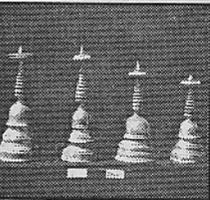
78

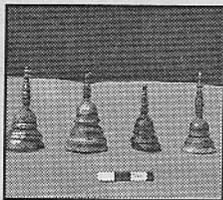
79

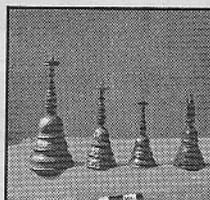
80

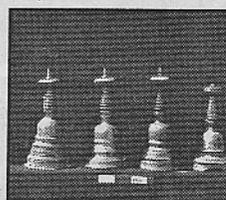
81

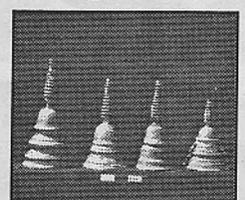
82

83

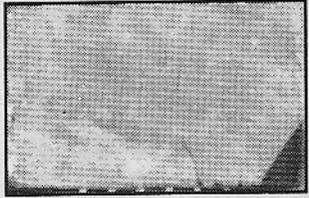

84

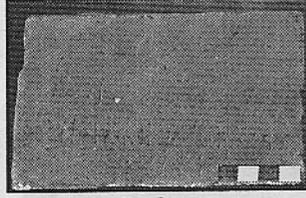

85

धन्दो चैत्यमा भेटिएका अभिलेखहरू

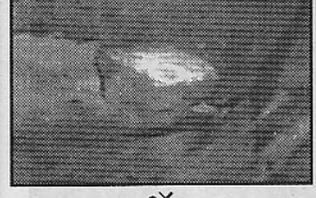
०१

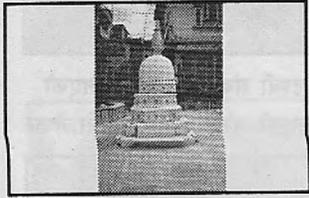
०२

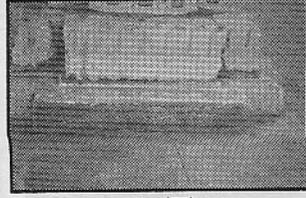
०३

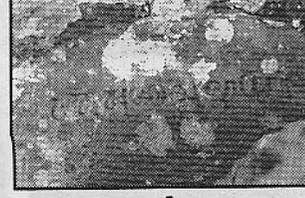
०४

०५

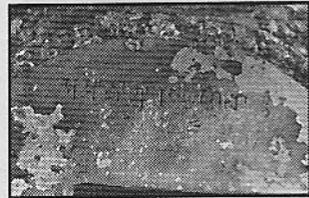
०५ (क)

०६

०६ (क)

०७

०७ (क)

८

९

१०

११

१२

१३

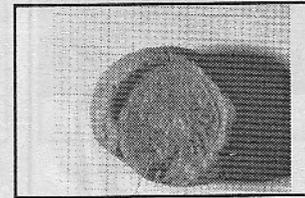
१४

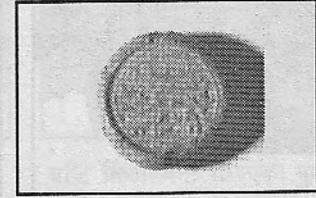
१५

१६

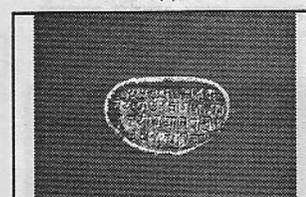
१७

१८

१९

१९ (क)

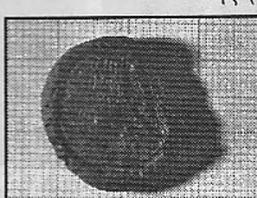
२०

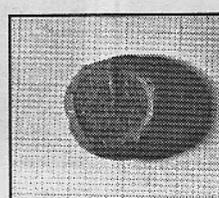
२१

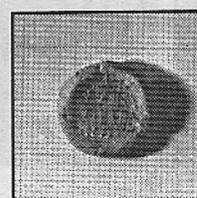
२२

२३

२४

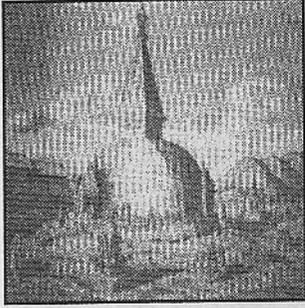

२५

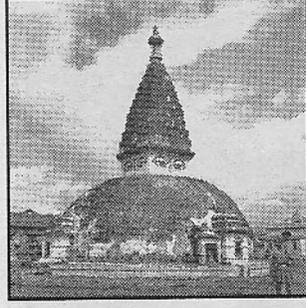

२६

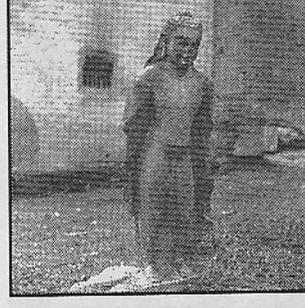
धन्दो चैत्यको जीर्णोद्धार गर्दाको फोटो विवरणहरू

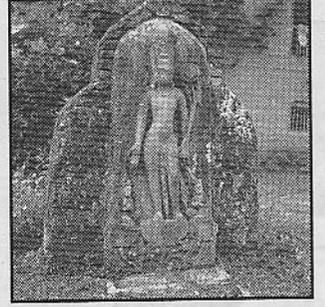
इशवी संवत् १८५४ को धन्दो चैत्य
(ओल्डफिल्ड)

इशवी १९६० को धन्दो चैत्य
(सि. जेष्ट)

इशवी संवत् १९६० मा लिएको बुद्ध
मूर्ति (सि. जेष्ट)

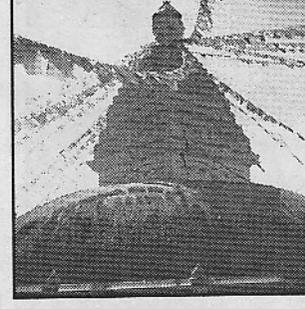
इशवी संवत् १९६० मा लिएको
लिएको लोकेश्वर मूर्ति (सि.जेष्ट)

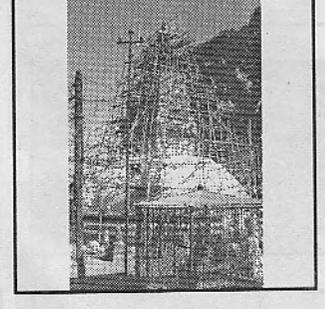
इशवी संवत् १९६० मा लिएको
लिच्छवि अभिलेख स्थान (सि.जेष्ट)

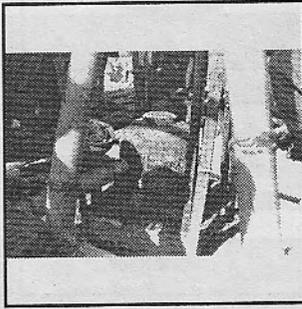
लिच्छवि अभिलेख (उल्टो
राखेको)

धन्दो चैत्य (चर्केको अवस्थामा)

धन्दो चैत्य (खट बाँधेपछि)

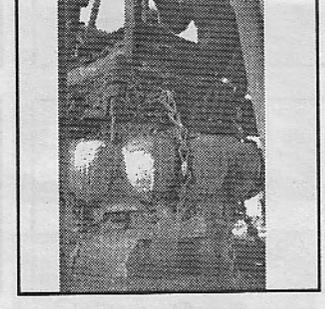
त्रयोदश भुवनमाथिको चैत्य र
क्रिष्टल

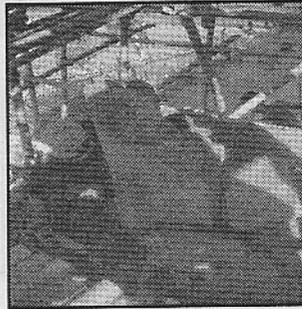
क्रिष्टल र चैत्य

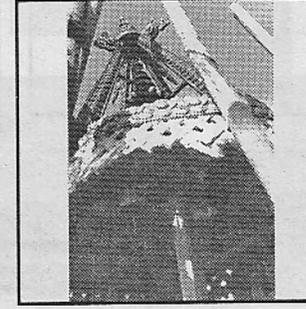
भत्काउनु भन्दा अगाडि ढुङ्गाको
कमल गट्टा

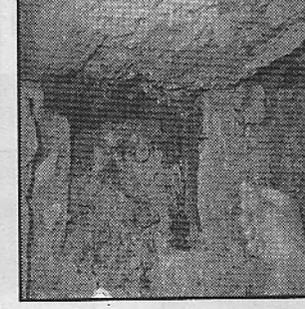
कमलको गट्टा निकाल्दै गर्दा

यष्टि काठ

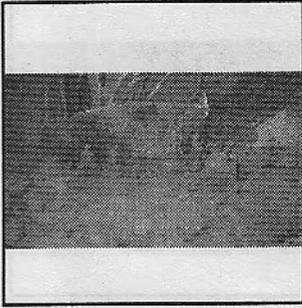
भत्काउनु भन्दा अगाडि गजूर

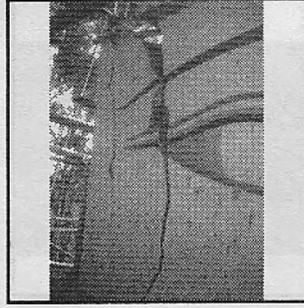
चैत्यहरू र मक्किएको यष्टि

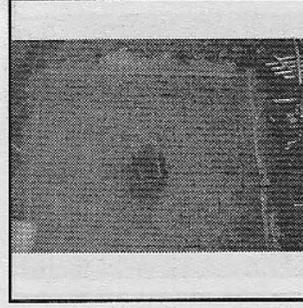
भुवनमा भेटिएका चैत्यहरू

भुवनमा भेटिएका मूर्तिहरू

चर्कोको हर्मिका

हर्मिका भत्काएपछि देखिएको
यष्टि र गर्भस्थान

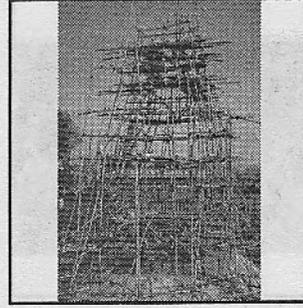
ईटाहरू च्याड लगाएर पानीले
सफा गर्दै

गर्भस्थानबाट यष्टि तानेर काट्दै
गर्दा

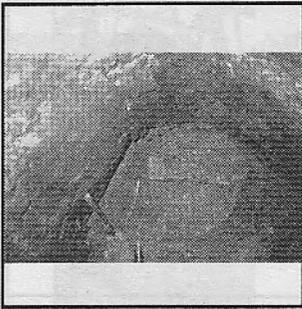
यष्टिलाई काटेर भिक्दै

हर्मिकादेखि गजूरसम्मको भाग
भत्काइसकेपछि

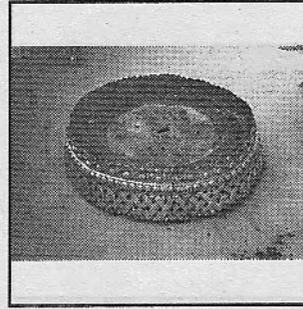
गर्भस्थानको भित्री भाग तामाले
मोडिएको

गर्भस्थानको तल भुईमा
सुनपत्रलाई तामाले छोपेको

गर्भस्थानको वरिपरि मूर्तिहरू
राखिएको

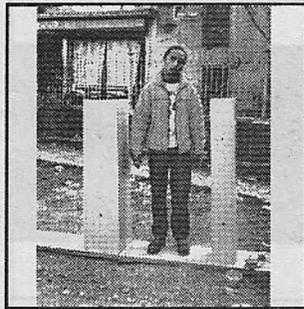
छत्र

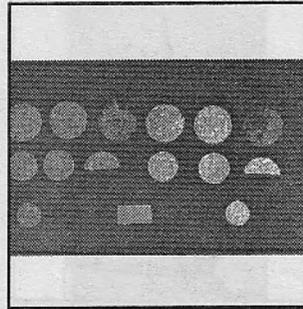
यष्टि निकालेपछि गरिएको पूजा

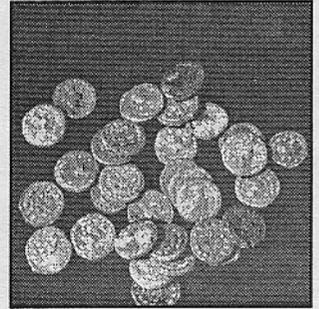
धन्दो चैत्यबाट निस्केको चैत्य,
मुद्रा तथा मूर्तिको रसायन संर
क्षण गर्दै

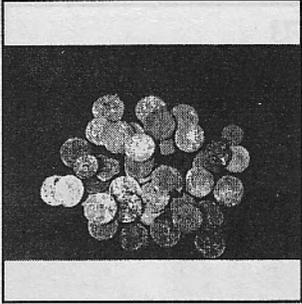
यष्टिलाई जोड्ने स्टीलको पाताहरू

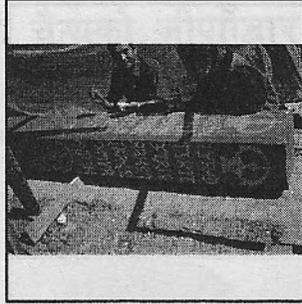
मूद्राहरू रसायन उपचार गरेपछि

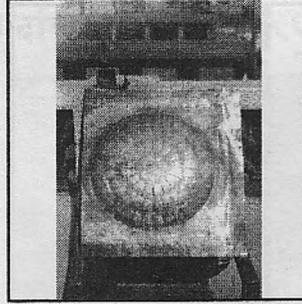
मूद्राहरू रसायन उपचार गरेपछि

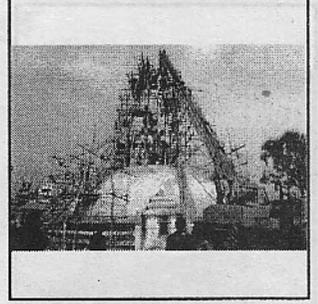
मूद्राहरू रसायन उपचार गरेपछि

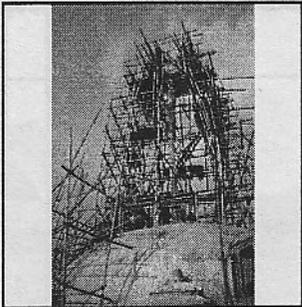
यष्टि काठमा मन्त्र लेख्दै

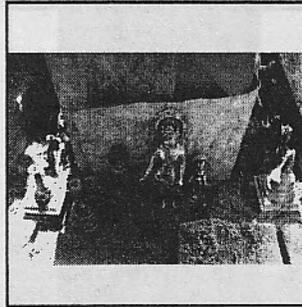
यष्टि काठको तल राखिएको
तामाको मण्डल

यष्टि काठ क्रेनको सहायताले
राख्दै

यष्टि काठ राखेपछि

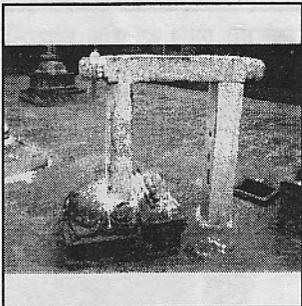
हर्मिकाको वरिपरि राखिएका
मूर्तिहरू

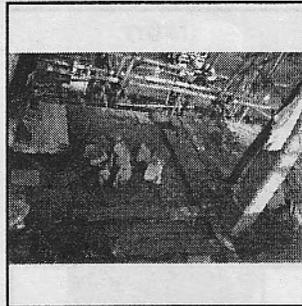
हर्मिकाको वरिपरि राखिएका
मूर्तिहरू

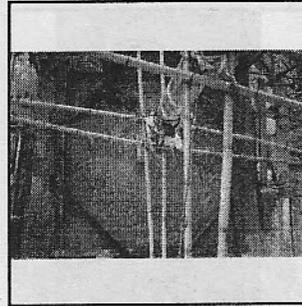
हर्मिकाको वरिपरि राखिएका
मूर्तिहरू

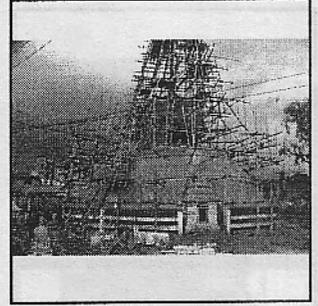
लिच्छवि लिपि दक्षिणतर्फ सारेर
सुटो राखिएको। यसमाथिको आधा
कमलफूलले पनि अभिलेखको अर्को
भाग भएको देखिन्छ।

भुवनमा राखिएको काठको
टाइविम र दुङ्गा

चारैतिरबाट भुवनमा राखिएको
काठ

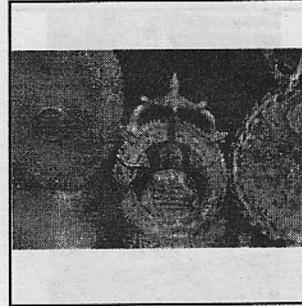
हर्मिका र पहिलो भुवन निर्माण
भइरहेको

धन्दो चैत्यको गजूर र चैत्य

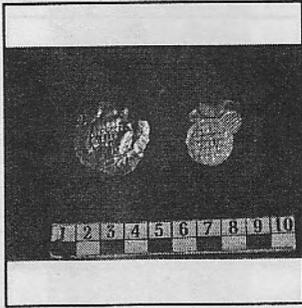
मूर्ति पछाडिको अभिलेख (मन्त्र)

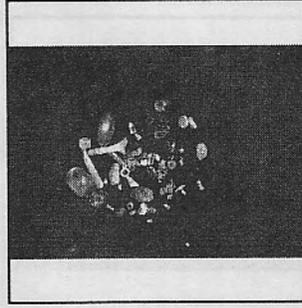
मूर्ति पछाडिको अभिलेखहरू
(मन्त्र)

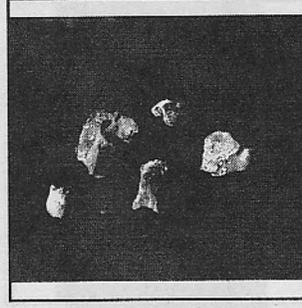
चाँदीमा छापिएको मन्त्र

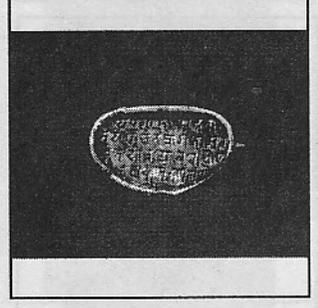
सुन र चाँदीमा छापिएको मन्त्र

विभिन्न प्रकारको सेमिप्रेसियस स्टोनहरू

धातु चैत्यमा भेटिएका हाडका टुक्राहरू

बुद्ध मूर्तिको पादपिठमा भएको अभिलेख (मन्त्र)

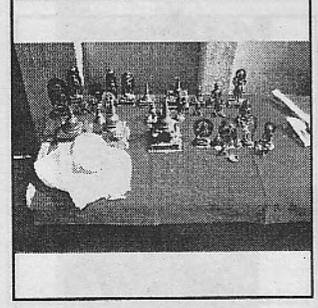
चैत्यमा मूर्ति चढाउदै श्रद्धालु भक्तहरू

चैत्यको जीर्णोद्धार कार्यमा संलग्न हुनेहरूलाई खाजा खुवाउने तयारी भइरहेको

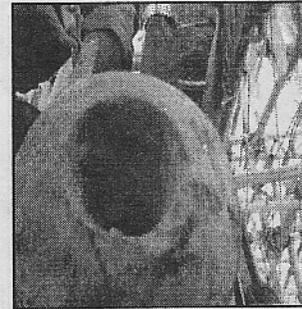
ईटामा भेटिएका अभिलेखहरूको प्रतिकृति राखेको

मूर्तिहरूको रसायन संरक्षण गरेपछि

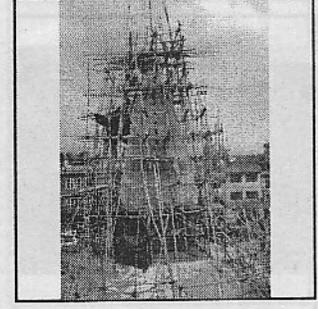
त्रयोदश भुवनमाथिको ६ वटा ढुङ्गाहरू र चैत्य

ढुङ्गाको चैत्यमा मुद्रा राखिने खाल्टो

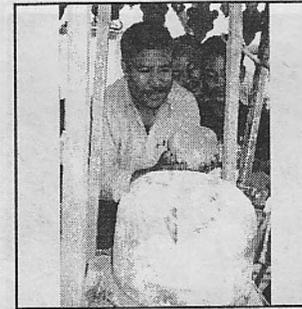
राजेन्द्र विक्रम शाहको १७६४ को मुद्रा

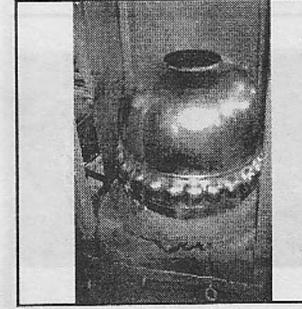
जीर्णोद्धार गरेपछिको त्रयोदश भुवन

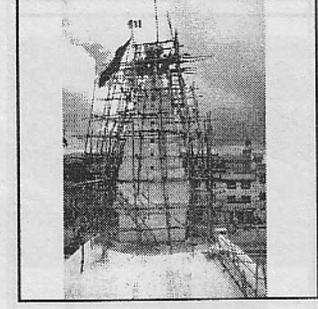
गजूरको छत्रमुनि राखिने काठ

ढुङ्गाको चैत्य र क्रिष्टल

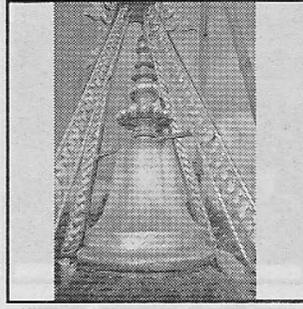
ढुङ्गाको चैत्यलाई तामा सुन जलप चैत्यले ढाकेको

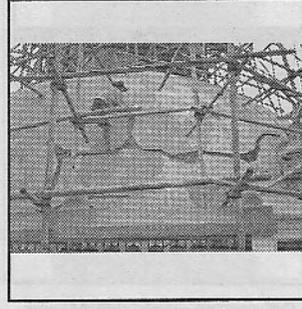
छत्र राखेपछिको चैत्य

छत्र

गजूर

चैत्यको गर्भ मर्मत गर्दै

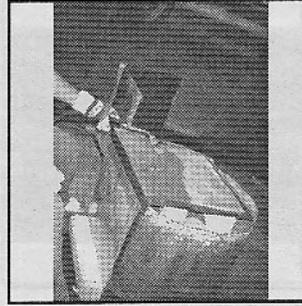
चैत्यको गर्भ मर्मत गर्दै

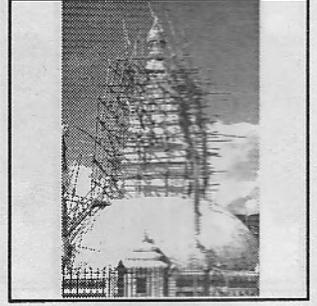
छत्र र घण्टीहरू

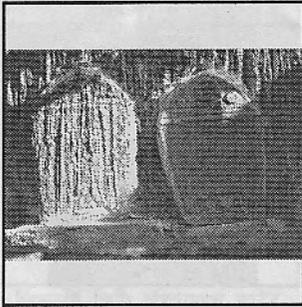
तामामा सुन लगाउन सुन पिस्दै

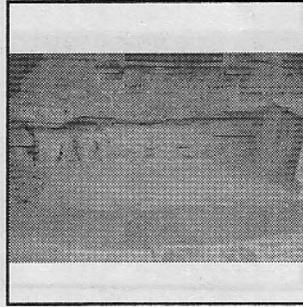
तामामा एसिड लगाइ सुन र पारोको लेपमा आगोले सेक्दै, यस्तो गर्दा पारो उड्छ र सुन बस्छ ।

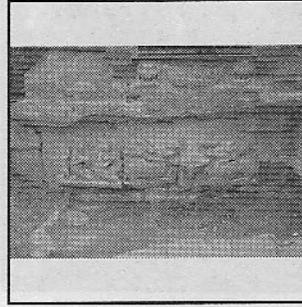
त्रयोदश भुवनदेखि तामा सुन जलप पाता मोड्दै

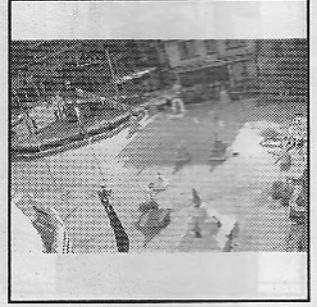
अभिलेख सफा गर्दै

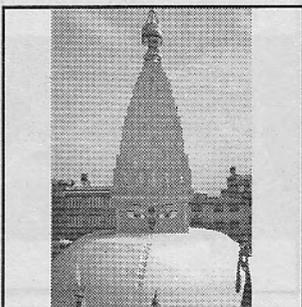
चैत्यको पश्चिममा लिच्छवि मूर्तिलाई ढुङ्गाले ढाकेको

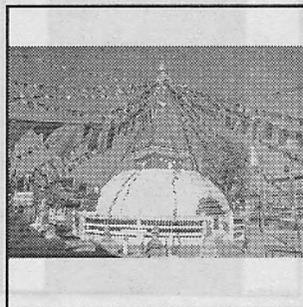
चैत्यको पश्चिममा लिच्छवि मूर्तिलाई ढाकेका ढुङ्गा हटाएपछि

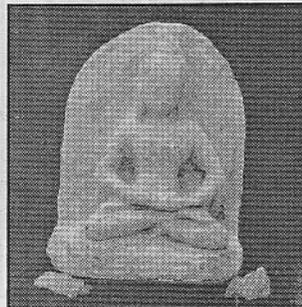
चैत्यको प्राङ्गणमा ढुङ्गा छापेपछि

हर्मिका र त्रयोदश भुवन तामा सुन जलपले मोढेपछि

धन्दो चैत्य जीर्णोद्धार सम्पन्न भएपछि

धन्दो चैत्यको पश्चिमतर्फ हर्मिका मुनि भएको प्रस्तर अमिताभ

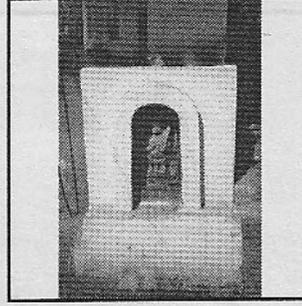
धन्दो चैत्यको उत्तरतर्फ सानो घरमा भएको प्रस्तर बुद्ध मूर्ति

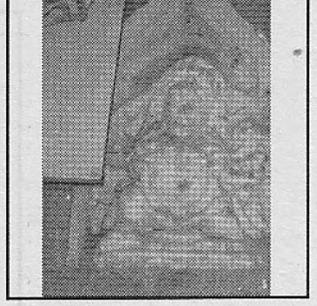
धन्दो चैत्यको उत्तरतर्फ सानो घरमा भएको प्रस्तर अष्टमहाअभय तारा

धन्दो चैत्यको उत्तरतर्फ सानो घरमा भएको प्रस्तर रानसंभव मूर्ति

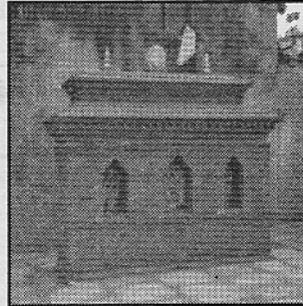
धन्दो चैत्यको उत्तरतर्फ सानो घरको दक्षिण गारोमा भएको महाकाल मूर्ति

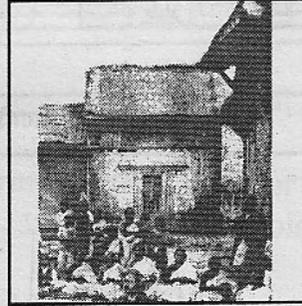
धन्दो चैत्यको उत्तरतर्फ सानो घरको दक्षिण गारोमा भएको महाकाल मूर्ति

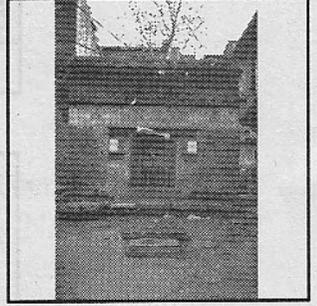
धन्दो चैत्यको दक्षिणपूर्वतर्फ भएको पहिलेको बसुन्धरा मन्दिर

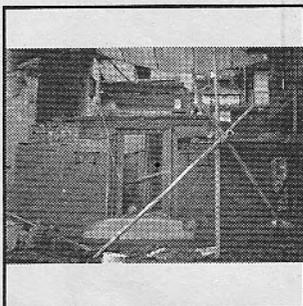
धन्दो चैत्यको दक्षिणपूर्वतर्फ भएको हालको बसुन्धरा मन्दिर

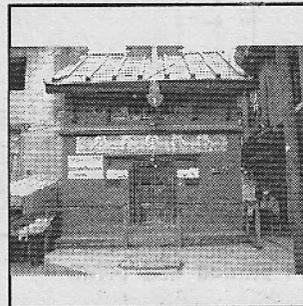
धन्दो चैत्यको दक्षिणपश्चिमतर्फ पहिलेको भिगटी छाने कवापादयो मन्दिर

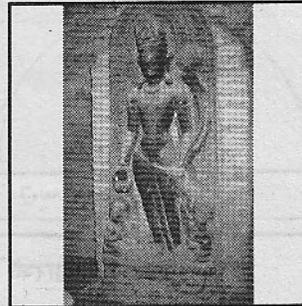
धन्दो चैत्यको दक्षिणपश्चिमतर्फ भएको पहिलेको जस्ता छाने कवापादयो मन्दिर

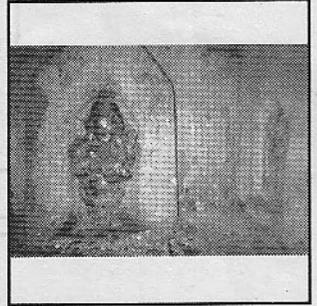
धन्दो चैत्यको दक्षिणपश्चिमतर्फ भएको कवापादयो जीर्णोद्धार गर्दै

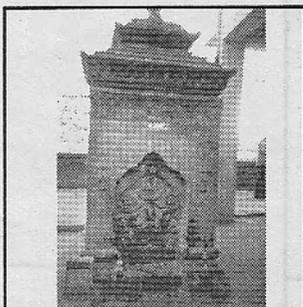
धन्दो चैत्यको दक्षिणपश्चिमतर्फ कवापादयो जीर्णोद्धार सम्पन्न भएपछि

धन्दो चैत्यको दक्षिणपश्चिमतर्फ कवापादयोको प्रस्तर लोकेश्वर मूर्ति

धन्दो चैत्यको पश्चिमतर्फ भएको प्रस्तर महाकाल मूर्ति

धन्दो चैत्यको पश्चिमतर्फ भएको मञ्जूश्री मन्दिर

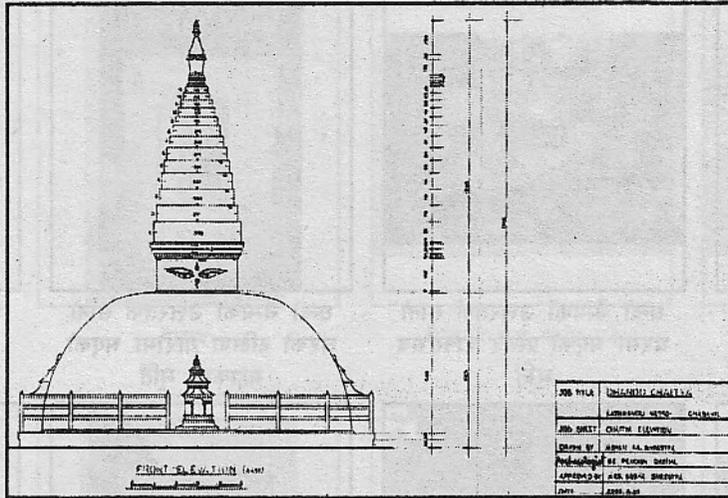
धन्दो चैत्यको पश्चिमतर्फ भएको नास दयो स्थान

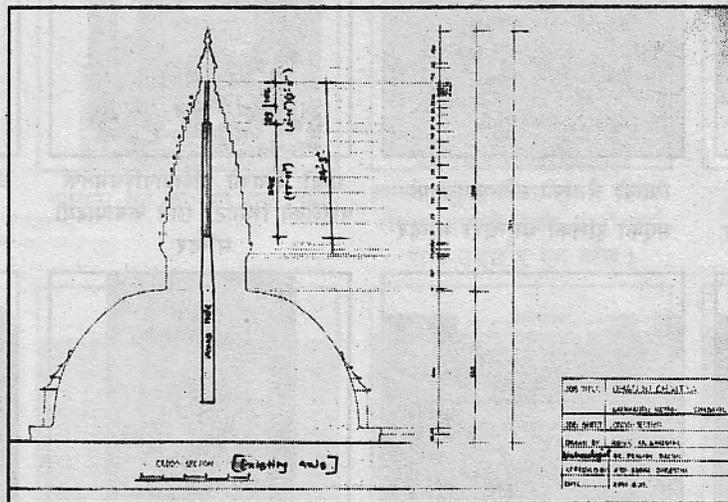
धन्दो चैत्यको उत्तरतर्फ भएको धन्य पोखरी

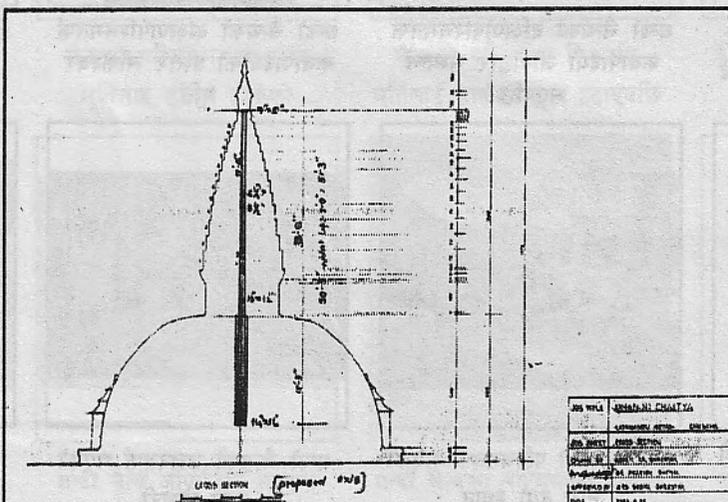
धन्दो चैत्यको उत्तरतर्फ भएको धन्य पोखरी

धनुवो चैत्यको अगाडिको इलिभेसन (नक्सा)

धनुवो चैत्यको जीर्णोद्धारको लागि प्रस्तावित यष्टि (नक्सा)

धनुवो चैत्यको जीर्णोद्धार गर्दा देखिएको यष्टिको अवस्था (नक्सा)

ABOUT THE AUTHORS

- Mr. Shiva Raj Shrestha 'Malla' - Research Scholar/Nepal
- Mr. Tarananda Mishra - Former Deputy Director General
Department of Archaeology/Nepal
- Mr. Prakash Darnal - Archaeology Officer
Department of Archaeology/Nepal

“प्राचीन नेपाल” का निमित्त प्राग्-इतिहास तथा पुरातत्त्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तर प्रमाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनुपर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयको सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएको भए तिनको स्वागत गरिनेछ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरू पठाउन सकिनेछन् । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनुपर्नेछ । प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त गरिएको भावना वा मत सम्बन्धित लेखकको हुनेछ ।

महानिर्देशक
पुरातत्त्व विभाग
रामशाहपथ
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraphy, manuscripts, numismatics, archives, art, anthropology and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of art work are invited to "**Ancient Nepal**".

The contribution should be concise and well-documented and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

The opinions expressed are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the Editor of The Department of Archaeology.

Photographs and illustrations (Line drawing) may be sent. The typescript should be in double space and one side of the paper only sent to:

The Director General
Department of Archaeology
Ramshahpath
Kathmandu, Nepal